भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १३४ व्या जयंती प्रित्यर्थ प्राध्यापक व विद्यार्थी यांच्या संयुक्त लेखनातून साकारलेले मॅगझीन

प्रेरणा

१४ एप्रिल २०२५, सोमवार

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती

तक्षशिला औषधनिर्माणशास्त्र शिक्षण व संशोधन संस्था, खेर्डा

आमचे आदर्श

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचे जागतिक प्रतीक म्हणून उभे आहेत, समाजावर त्यांच्या खोलवर परिणाम केल्याबद्दल ते आदरणीय आहेत. त्यांच्या दूरदर्शी नेतृत्वाने आणि शोषितांसाठीच्या अथक वकिलीमुळे त्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रशंसा मिळाली आहे. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून, ते समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे समर्थन करण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. डॉ. आंबेडकरांचा वारसा सीमा ओलांडून जातो, जगभरात न्याय आणि समानतेसाठी चळवळींना प्रेरणा देतो. लोकशाही, शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांवरील त्यांचे शिकवण खंडांमध्ये प्रतिध्वनित होते, मानवतेच्या सामूहिक विवेकाला आकार देते. आज, जगभरातील उपेक्षित समुदायांसाठी आशा आणि सक्षमीकरणाचे प्रतीक म्हणून त्यांना आदरणीय मानले जाते.

आमचे प्रेरणास्थान

श्री दादासाहेब गवई

महाराष्ट्रातील एक प्रमुख समाजसुधारक श्री. दादासाहेब गवई यांनी जातीभेदाविरुद्ध लढण्यासाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी वकिली करण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. त्यांच्या लेखन आणि कार्यकर्त्यांद्वारे त्यांनी सामाजिक नियमांना आव्हान दिले, उपेक्षित समुदायांसाठी शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि दलित समुदायाला सक्षम करण्यासाठी काम केले. उपेक्षित व मागासवर्गीयांचे हक्क चळवळीतील त्यांच्या योगदानाचा खोलवर परिणाम झाला, सामाजिक बदलांना प्रेरणा मिळाली आणि समाजात समानता आणि समावेशाचे महत्त्व याबद्दल जागरूकता निर्माण झाली. श्री. दादासाहेब गवई यांचा वारसा सामाजिक न्यायाच्या शोधात पिढ्यांना प्रेरणा देत आहे. श्री. दादासाहेब गवई यांची धाडसी भावना, अतूट समर्पण आणि सखोल प्रभाव कायम स्मरणात कोरला गेला आहे. त्यांच्या नावामुळे आदर मिळतो, त्यांचे कार्य प्रेरणा देत राहते आणि त्यांचे आदर्श त्यांच्या हयातीत जसे प्रासंगिक होते तसेच आजही प्रासंगिक आहेत. खरे तर, ते सामाजिक परिवर्तनाचे चिरस्थायी प्रतीक म्हणून उभे आहेत-त्यांचे योगदान इतिहासाच्या पानात कायमचे अमर आहे.

मा. संस्थापक अध्यक्ष यांचे मनोगत

डॉ कमल आर गवई

सप्रेम नमस्कार!

आज 'महामानव पर्वा' च्या पावन दिवशी आपल्या तश्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित तक्षशिला औषधनिर्माणशास्त्र शिक्षण व संशोधन संस्था, खेर्डा या संस्थेच्या वतीने प्रकाशित होणाऱ्या 'प्रेरणा' या प्रेरणादायी ई-मॅगझीनच्या प्रकाशन प्रसंगी आपल्या सर्वांशी संवाद साधताना मन अत्यंत आनंदित व अभिमानित झाले आहे. ही संस्कारांची, विचारांची आणि प्रेरणेची श्रीमंती जपणारी विशेषांकाची निर्मिती ही केवळ एक प्रकाशन न राहता, आपल्या थोर समाजसुधारकांच्या विचारांना नवीन पिढीपर्यंत पोहोचविण्याचा एक प्रेरणादायी सेतू ठरत आहे. या साऱ्याच युगपुरुषांनी आपापल्या काळात समाजाच्या व्यथा समजून घेतल्या, अन्यायाविरुद्ध लढा दिला आणि नवसमाज निर्माण करण्यासाठी आयुष्य वेचले. अशा थोर विभूतींच्या विचारांचा ठेवा विद्यार्थ्यांनी मांडणे ही एक अत्यंत अभिमानास्पद गोष्ट आहे. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांची सृजनशीलता, अभ्यासपूर्ण दृष्टीकोन आणि सामाजिक बांधिलकी अधोरेखित होते. विचारांची ही पेरणी उद्याच्या उदात्त भारतासाठी नक्कीच फलद्रूप ठरेल, असा मला पूर्ण विश्वास आहे.

डॉ. कमल आर. गवई
एम.ए., पीएच.डी.

मा. अध्यक्ष यांचे मनोगत

सप्रेम नमस्कार!

आज आपल्या तक्षशिला औषधनिर्माणशास्त्र शिक्षण व संशोधन संस्था, खेर्डा संस्थे मार्फत 'महामानव पर्वा' च्या सन्मानार्थ प्रकाशित होत असलेल्या 'प्रेरणा' या विशेष मॅगझीनच्या प्रकाशनाच्या पावन क्षणी मी आपणा सर्वांशी संवाद साधत आहे, ही माझ्यासाठी अत्यंत अभिमानाची व आनंदाची गोष्ट आहे. हा विशेषांक आपल्या देशातील थोर समाजसुधारकांच्या विचारांचा, कार्याचा, आणि प्रेरणादायी जीवनप्रवासाचा एक मौल्यवान दस्तऐवज आहे. हे ई-मॅगझीन केवळ लेखांचा संग्रह नसून ते एक प्रेरणेचे जिवंत उदाहरण आहे – ज्यातून आपल्या तरुण विद्यार्थ्यांना सामाजिक बांधिलकी, समतेची जाणीव आणि नैतिक मूल्यांची शिकवण मिळते. या मॅगझीनची संकल्पना, संशोधन, लेखन, रचना आणि सादरीकरण यामध्ये दिलेली मेहनत आणि एकजूट मनापासून अभिनंदनास पात्र आहे. आपल्या संस्थेची ओळख ही केवळ गुणवत्तापूर्ण शैक्षणिक संस्थेपुरती मर्यादित नसून – ती एक सामाजिक भान असलेली, विचारशील आणि मूल्याधिष्ठित संस्था म्हणूनही उभी राहत आहे, याचे मला विशेष समाधान वाटते. माझ्या सर्व विद्यार्थी मित्रमैत्रिणींना, शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना या सुंदर व मूल्यवान मासिकाच्या यशस्वी निर्मितीसाठी मन:पूर्वक अभिनंदन व पुढील वाटचालीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

सौ कीर्ती राजेश अर्जुन

सौ. कीर्ती राजेश अर्जुन
एम.एम.एस. (मुंबई विद्यापीठ)

प्राचार्य यांचे मनोगत

सप्रेम नमस्कार!

आज ‘महामानव पर्वा’ च्या निमित्ताने आपल्या संस्थेच्या विद्यार्थ्यांनी, शिक्षकांनी आणि कर्मचाऱ्यांनी एकत्र येत साकार केलेल्या ‘प्रेरणा’ हे ई-मॅगझीन प्रकाशन करताना माझ्या मनात अत्यंत आनंद, अभिमान आणि समाधानाची भावना आहे. हे मॅगझीन म्हणजे आपल्या देशातील थोर समाजसुधारकांच्या विचारांचे, कार्याचे आणि त्यागमय जीवनप्रवासाचे समर्पित चित्रण आहे. महामानव पर्व हे थोर समाजसुधारकांच्या विचारांना स्मरून, त्यांना आपल्या जीवनात उतरवण्याचा एक संकल्प आहे. या पर्वाच्या निमित्ताने आपण सर्वांनी या महामानवांच्या विचारांचा साक्षात्कार करून त्यांना आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

सर्वांचे मन:पूर्वक अभिनंदन!

डॉ. जगदीश विठ्ठलराव मनवर
एम.फार्म., पीएच.डी., एम.ए., एल.एल.एम.

संपादकाचे मनोगत

प्रा प्रणाली प्रदीप होले
मुख्य संपादक

प्रा तृप्ती प्रकाश कोकणे
सह-संपादक

प्रा सुजल रुपेश जयस्वाल
सह-संपादक

सर्व सहकारी, आदरणीय शिक्षकवृंद, शिक्षकेतर कर्मचारी व प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

सप्रेम नमस्कार!

‘महामानव पर्व’ च्या पावन निमित्ताने आपल्या तक्षशिला औषधनिर्माणशास्त्र शिक्षण व संशोधन संस्था, खेर्डा या संस्थेतर्फे प्रकाशित होत असलेल्या ‘प्रेरणा’ या प्रेरणादायी ई-मॅगझीनचे संपादन करताना आणि ते आपल्या सर्वांसमोर सादर करताना आम्हाला अत्यंत आनंद आणि अभिमान वाटत आहे. या विशेषांकाची कल्पना म्हणजे केवळ एक प्रकाशन नव्हे, तर एक सामाजिक चळवळीचे प्रतिबिंब आहे. आपल्या देशाच्या इतिहासात ज्यांनी समाजाच्या मूळ प्रश्नांना स्पर्श केला, सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढा दिला, शिक्षण, समता आणि मानवतेचा पुरस्कार केला – अशा असंख्य थोर समाजसुधारकांच्या विचारांचा ठेवा या अंकात मांडण्यात आला आहे. आम्ही संपादक म्हणून केवळ शब्दांचं नियोजन केलं, पण त्या शब्दांना विचार, भावना आणि अर्थ देणारे आमचे विद्यार्थी आणि शिक्षकवृंद होते. त्यांनी या मॅगझीनच्या प्रत्येक पानाला अर्थवाही बनवण्याचा प्रयत्न केला . महामानव पर्व ही केवळ स्मृती नव्हे – तर कर्तव्याची आठवण आहे. या पर्वानिमित्ताने आपण सर्वांनी या थोर विभूतींच्या कार्याला व विचारांना आपल्यात आत्मसात करून समाजात सकारात्मक बदल घडवावा, हीच अपेक्षा!

संपादकीय मंडळ

✍ **विशेष अतिथी संपादकीय**

सुधा मूर्ती : साहित्य, समाजसेवा आणि माणुसकीचे प्रतीक

सुधा मूर्ती हे भारतीय साहित्य आणि समाजकार्य क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण नाव आहे. १९५० साली कर्नाटकमधील शिगगाव येथे जन्मलेल्या सुधा मूर्ती यांच्या लेखनात स्त्री-पुरुष समानता आणि समाजातील भेदभावांविरुद्धचे संवेदनशील दृष्टिकोन दिसतात. त्यांच्या लेखन शैलीत साधेपणा असून, ती अत्यंत अर्थपूर्ण असते. त्यांच्या कादंब-या, कथा, आत्मकथा आणि बालसाहित्य यांमध्ये मानवी नातेसंबंध, सामाजिक समस्या आणि दैनंदिन संघर्षांचा तंतोतंत आलेख वाचकांसमोर येतो. साहित्यिक योगदानाबरोबरच सुधा मूर्ती परोपकारी कार्यासाठीही प्रसिद्ध आहेत. १९९६ मध्ये इन्फोसिस फाउंडेशनची स्थापना करून त्यांनी शिक्षण, आरोग्य आणि ग्रामीण विकासासाठी विविध उपक्रम राबवले. त्यांच्या कार्यात वंचित समुदाय, विशेषतः महिला आणि मुलांची सशक्तीकरणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

सुधा मूर्ती यांचे करिअर आणि योगदान

सुधा मूर्ती यांच्या कारकिर्दीची सुरुवात TELCO (Tata Engineering and Locomotive Company) मध्ये विकास अभियंता (Development Engineer) म्हणून झाली. त्या या पदावर काम करणाऱ्या पहिल्या महिला ठरल्या. पुढे त्यांनी मुंबईत वालचंद ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रीजमध्येही काही काळ काम केले. १९७४ मध्ये त्यांनी आपले पती एन. आर. नारायण मूर्ती यांच्या समाजकल्याणात्मक उपक्रमांमध्ये सहभाग घ्यायला सुरुवात केली. नारायण मूर्ती हे इन्फोसिसचे सह-संस्थापक आहेत. इन्फोसिसच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात सुधा मूर्ती यांनी केवळ आर्थिक आणि नैतिक पाठबळच दिले नाही, तर आपल्या उद्योजकीय दृष्टिकोनातून कंपनीच्या विकासात मोलाची भूमिका बजावली. त्यांच्या योगदानामुळेच आज सुधा मूर्ती केवळ एक यशस्वी लेखिका नव्हे, तर एक दूरदृष्टीची उद्योजिका आणि प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व म्हणूनही ओळखल्या जातात.

साहित्य, समाजप्रेम आणि मूल्याधिष्ठित जीवनाचं प्रतीक

सुधा मूर्ती यांचे जीवन आणि कार्य हे साहित्यिक प्रतिभा, सामाजिक जाणीव आणि परोपकारी वृत्ती यांचा दुर्मिळ संगम आहे. त्यांचे योगदान केवळ लेखनापुरते किंवा समाजसेवेपुरते मर्यादित नाही, तर त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्याच्या माध्यमातून समाजात सकारात्मक बदल घडवण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुधा मूर्ती यांना त्यांच्या विनयशीलतेसाठी, प्रामाणिकपणासाठी आणि समाजहितासाठी केलेल्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांसाठी सर्वत्र आदराने पाहिले जाते. त्यांचे व्याख्यानं, मुलाखती आणि सार्वजनिक उपस्थिती अनेकांना समाजासाठी काहीतरी चांगले करण्यासाठी प्रेरणा देतात. त्या नेहमीच व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक आयुष्यात नैतिक मूल्यं जपण्यावर भर देतात. साहित्यिक आणि सामाजिक योगदानाबरोबरच, सुधा मूर्ती या एक प्रेरणादायी वक्त्या, शिक्षणप्रेमी आणि जीवनमूल्यांचं जतन करणाऱ्या मार्गदर्शिका म्हणूनही ओळखल्या जातात. त्यांच्या कथांप्रमाणेच त्यांचे जीवनही सच्चेपणाने समृद्ध आहे.

पुरस्कार, सन्मान आणि महिलांसाठी संघर्षशील भूमिका

सुधा मूर्ती यांना त्यांच्या साहित्यिक आणि सामाजिक योगदानासाठी अनेक पुरस्कार आणि सन्मान प्राप्त झाले आहेत. त्यांच्या कार्यामुळे त्या आज लाखो लोकांसाठी, विशेषतः भारतीय समाजात, एक करुणा, प्रामाणिकपणा आणि सामाजिक बदलासाठी समर्पित असलेले आदर्श व्यक्तिमत्त्व ठरल्या आहेत. त्यांच्या कथांमध्ये सुधा मूर्ती लैंगिक भेदभाव, स्त्रियांना मिळणाऱ्या असमान संधी, आणि पारंपरिक तसेच आधुनिक जीवनशैलीतील स्त्रियांच्या संघर्षांचं वास्तवदर्शी चित्रण करतात. त्या शिक्षणाचे आणि स्वावलंबनाचे महत्त्व अधोरेखित करतात, विशेषतः स्त्रियांसाठी. त्यांचे लेखन हे केवळ कथा न राहता स्त्री-सशक्तीकरणाचा एक प्रभावी माध्यम ठरते. सुधा मूर्ती यांना स्त्रियांना समाजातील बंधनांमधून मुक्त करून त्यांच्या स्वप्नांकडे नेण्याची क्षमता आहे, यावर गाढ विश्वास आहे. म्हणूनच त्या शिक्षण आणि आर्थिक स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात. त्यांना वाटते की प्रत्येक महिलेला सन्मानाने जगण्याचा आणि समान संधी मिळवण्याचा मूलभूत अधिकार आहे.

वैशिष्ट्यं, भूमिका आणि योगदान

साहित्य, समाजसेवा, स्त्रीहक्क आणि शिक्षणाचा प्रसार – या चार क्षेत्रांच्या संगमावर उभं असलेलं व्यक्तिमत्त्व, सुधा मूर्ती यांचे कार्य विविध क्षेत्रांत गहिरा ठसा घालणारे आहे.

समाजसेवा आणि परोपकार:

सुधा मूर्ती यांनी आपल्या पती एन. आर. नारायण मूर्ती यांच्यासोबत इन्फोसिस फाउंडेशनची स्थापना केली आणि त्याद्वारे भारतभर शिक्षण, आरोग्य, ग्रामीण विकास आणि स्त्री व बालसशक्तीकरणाच्या क्षेत्रांमध्ये अनेक उपक्रम राबवले.

स्त्री सशक्तीकरण आणि शिक्षणातील आदर्श

सुधा मूर्ती स्त्री हक्क आणि लैंगिक समानतेच्या ठाम समर्थक आहेत. त्यांच्या लेखनात स्त्रियांच्या संघर्षांना आणि त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी शिक्षणाच्या आवश्यकतेला महत्त्व दिलं आहे. त्यांनी अनेक कादंब-यांमधून स्त्रीच्या स्वातंत्र्याच्या आणि सशक्तीकरणाच्या मुद्द्यांना प्रगल्भतेने सादर केलं आहे. शिक्षणाच्या परिवर्तनात्मक शक्तीवर विश्वास ठेवत, त्यांनी वंचित समुदायांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करावं यासाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत, विशेषतः ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षणाच्या संधी मिळवून देण्यासाठी. सुधा मूर्ती यांच्या लेखनात भारतीय संस्कृती आणि परंपरेचे महत्त्व असून ते समाजातील विविध बाजूंवर विचार करण्यास प्रवृत्त करतं. त्यांच्या साहित्याने सहानुभूती, प्रामाणिकपण आणि सामाजिक जबाबदारीचे महत्त्व दाखवले आहे.

त्यांचे जीवन आणि कार्य विनम्रतेने आणि प्रामाणिकपणाने भरलेले असून, ते लेखिका, समाजकार्यकर्त्या आणि सामाजिक बदलाच्या समर्थक यांच्यासाठी प्रेरणास्त्रोत ठरतात. सुधा मूर्ती यांच्या कथांमध्ये भारतीय समाजातील महिलांना तोंड द्यावी लागणारी आव्हाने आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या संघर्षांचा सशक्तपणे उल्लेख केला जातो. इन्फोसिस फाउंडेशनच्या माध्यमातून सुधा मूर्ती स्त्री शिक्षण आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतात, ज्यामुळे महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी ठोस पाऊल उचलले जात आहे.

पुरस्कार आणि सन्मान

सुधा मूर्ती यांना साहित्य, समाजसेवा, आणि परोपकार क्षेत्रातील त्यांच्या अपार योगदानासाठी अनेक पुरस्कार आणि सन्मान मिळाले आहेत. त्यांची काही महत्त्वपूर्ण सन्माननिवडी खालीलप्रमाणे:

1.पद्मश्री

२००६ साली पद्मश्री, भारताचे चौथे सर्वोच्च नागरी पुरस्कार, त्यांना साहित्य आणि शिक्षण क्षेत्रातील उत्कृष्ट सेवा प्रदान केल्याबद्दल दिला गेला.

२. आर. के. नारायण पुरस्कार

त्यांना आर. के. नारायण साहित्य पुरस्कार प्राप्त झाला, जो आर. के. नारायण फाउंडेशन कडून दिला जातो, आणि त्यामध्ये भारतीय साहित्य क्षेत्रातील अतुलनीय योगदान सन्मानित केलं जातं.

३. अत्तिमब्बे पुरस्कार

कर्नाटका सरकार कडून कन्नड साहित्य आणि संस्कृतीत केलेल्या योगदानासाठी सुधा मूर्ती यांना अत्तिमब्बे पुरस्कार प्रदान करण्यात आला.

४. जीवनगौरव पुरस्कार

सुधा मूर्ती यांना साहित्य, समाजकार्य आणि परोपकार क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य केल्याबद्दल अनेक संस्थांकडून जीवनगौरव पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

५. मानद डॉक्टरेट

त्यांना साहित्य, समाजसेवा आणि परोपकार क्षेत्रातील योगदानांसाठी अनेक विद्यापीठांकडून मानद डॉक्टरेट प्रदान केली गेली आहे.

६. इतर सन्मान

सुधा मूर्ती यांना स्त्री सशक्तीकरण, शिक्षण आणि परोपकार यासाठी त्यांनी केलेल्या कार्यांबद्दल विविध संस्थांकडून अनेक सन्मान प्राप्त झाले आहेत.

कादंब-या:

गेंटली फॉल्स द बकुला

ही कादंबरी श्रिकांत आणि श्रीमती या लग्न केलेल्या जोडप्यांच्या जीवनावर आधारित आहे. कथेतील व्यक्तिमत्व, करिअर आणि यशाच्या चढ-उतारांमुळे निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण संबंधांवरील प्रभावाची चर्चा केली आहे.

डॉलर बहू

ही कादंबरी पारंपरिक भारतीय मूल्य आणि पाश्चात्य भौतिकतावादी दृष्टिकोन यामधील सामाजिक संघर्ष दाखवते. कथेतील विनुता आणि तिच्या कुटुंबातील लोकांच्या जीवनांमधून सांस्कृतिक ओळख आणि वैयक्तिक विकास यांचा अभ्यास केला जातो.

महाश्वेता

"महाश्वेता" कादंबरीत अनुपमा नावाच्या महिलेला तिच्या त्वचारोगामुळे समाजातून नाकारले जाते. ही कथा समाजातील भेदभाव, मानसिक दृढता आणि प्रेमाच्या शोधावर आधारित आहे.

द मदर आय नेव्हर न्यू

ही कादंबरी सुधा आणि आनंद यांच्या जीवनगाथेवर आधारित आहे, जिथे त्यांनी त्यांच्या आईंच्या लपलेल्या भूतकाळाचा शोध घेतला आणि त्यांच्या नात्यांची गुंतागुंत उलगडली. कथेतील ओळख, कुटुंबाची गुप्तता आणि मातृत्वाचे संबंध यांचे निरीक्षण केले आहे.

थ्री थाऊजंड स्टिचेस: ऑर्डिनरी पीपल, एक्स्ट्राऑर्डिनरी लाईव्हस

सुधा मूर्ती यांच्या या लघुनिबंध संग्रहात तिने सामाजिक कार्य आणि प्रवास दरम्यान भेटलेल्या सामान्य लोकांच्या संघर्ष आणि यशाची कथा सांगितली आहे. प्रत्येक कथा दयाळूपणा, दृढता आणि जीवनात छोट्या कृतींच्या प्रभावावर आधारित आहे.

द सर्पेंट्स रिवेंज: अनयूज्युअल टेल्स फ्रॉम द महाभारत

या पुस्तकात सुधा मूर्ती महाभारतातील कमी ज्ञात कथा आणि नैतिक प्रश्न पुन्हा सांगतात. कादंबरी महाभारताच्या शाश्वत ज्ञानाचा आणि त्याच्या प्रासंगिकतेचा शोध घेतली आहे.

सामाजिक कार्य आणि योगदान

सुधा मूर्ती यांचे सामाजिक कार्य हे समाजातील उपेक्षित आणि दुर्लक्षित घटकांसाठी समर्पित आहे. इन्फोसिस फाउंडेशनच्या अध्यक्ष म्हणून त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, ग्रामीण विकास, महिला सशक्तीकरण आणि आपत्ती पुनर्वसन यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय काम केले आहे. त्यांनी ग्रामीण भागात शाळा, ग्रंथालये, रुग्णालये उभारली; परंपरागत कला-संस्कृतीचे संवर्धन केले; आणि महिलांसाठी कौशल्यविकास व उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या कार्यामुळे हजारो गरजू लोकांचे जीवनमान उंचावले आहे. सुधा मूर्ती हे एक प्रसिद्ध साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व देखील आहेत. त्यांच्या कथा आणि कादंबऱ्या समाजातील वास्तवाशी जोडलेल्या असून, त्या वाचकांना सामाजिक जाणिवा जागवतात आणि परिवर्तनासाठी प्रेरणा देतात. लेखन आणि सामाजिक सेवा यांच्या माध्यमातून त्या एक समाजप्रबोधनकार म्हणून ओळखल्या जातात.

सुधा मूर्ती यांच्या कादंबऱ्यांतील प्रमुख थीम्स व लेखनशैलीचा सारांश

१. सामाजिक समस्या आणि बदलाचा आग्रह

सुधा मूर्ती यांच्या लेखनात दारिद्र्य, सामाजिक असमानता, लिंगभेद, आणि जातभेद यांसारख्या समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. त्या मार्जिनलाइज्ड समुदायांच्या संघर्षांची जाणीव वाचकांपर्यंत पोहोचवतात. Dollar Bahu, Mahashweta आणि Gently Falls the Bakula या कादंबऱ्यांतून त्या सामाजिक न्यायासाठी सजग वकिली करतात.

२. भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांचा समतोल

त्यांच्या लेखनात भारतीय संस्कृती, परंपरा, आणि कुटुंबव्यवस्थेचे जिवंत चित्रण होते. त्या संस्कृतीचा सन्मान करतात, पण त्यातील मर्यादा, विशेषतः लिंग व जातव्यवस्थेतील चुकीची रूढी, यावर टीकाही करतात. House of Cards आणि Dollar Bahu यात परंपरा आणि आधुनिकतेमधील संघर्ष अधोरेखित केला आहे.

३. स्त्री सशक्तीकरण आणि लिंगन्याय

महिला पात्रांचा आत्मसन्मान, स्वावलंबन, आणि समाजातील रूढींविरुद्ध उभे राहण्याची जिद्द त्यांच्या कथांमध्ये प्रकर्षाने दिसते. Mahashweta ही अशाच एका स्त्रीच्या संघर्ष आणि स्वाभिमानाची प्रेरणादायक कथा आहे.

४. शिक्षण: परिवर्तनाची शक्ती

शिक्षण हे त्यांच्या कथानकात सामाजिक उन्नती आणि व्यक्तिगत विकासाचे साधन म्हणून अधोरेखित होते. पात्रे शिक्षणाच्या मदतीने रूढींना आव्हान देतात. Wise and Otherwise आणि Three Thousand Stitches मध्ये ही भूमिका ठळकपणे दिसते.

५. मानवतावाद व सहानुभूती

त्यांचे लेखन माणुसकीचा गहिरा अनुभव देणारे आहे. सामान्य माणसाच्या संघर्षांमध्येही सहानुभूती आणि दयाळूपणाचे बीज शोधले जाते. Three Thousand Stitches हे याचे सुंदर उदाहरण आहे.

सामाजिक जबाबदारीच्या पुरस्कर्त्या :

सुधा मूर्तींच्या कथांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची वकिली आणि न्यायाची प्रतिष्ठा व्यक्त केली जाते. त्यांच्या पात्रांच्या कृती आणि निर्णयांद्वारे, ते सामाजिक गैरव्यवहार आणि विषमतांवर मात करण्यासाठी एक नैतिक दायित्व उचलण्याचे महत्त्व सांगतात. सुधा मूर्ती सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठी संघर्ष करणाऱ्या पात्रांना हेरून, वाचकांना त्यांच्या स्वयंसेवा आणि उत्तरदायित्वाची जाणीव करून देतात. त्यांच्या लेखनातून वाचकांना एक चांगला संदेश मिळतो की सर्वांना न्याय देण्यासाठी आणि विषमता कमी करण्यासाठी आपल्या प्रत्येकाच्या योगदानाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या पात्रांची मानसिकता समाजात सकारात्मक बदल आणण्यासाठी कधीही जबाबदारी घेतल्यास, ती नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरते.

शिक्षण आणि सशक्तीकरण:

शिक्षण हे सुधा मूर्तींच्या कथा आणि समाज कार्यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण विषय आहे. त्यात, शिक्षणाचा परिवर्तनात्मक प्रभाव आणि त्याच्या सशक्तीकरणाच्या भूमिकेवर भर दिला जातो. सुधा मूर्ती शिक्षणाची शक्ती यावर विश्वास ठेवतात आणि तिचा वापर व्यक्तींना अडचणींवर मात करण्यासाठी, स्वप्नांची पूर्तता करण्यासाठी, आणि समाजातील सकारात्मक योगदान देण्यासाठी के

शिक्षण: सशक्तीकरणाचा मार्ग

सुधा मूर्ती त्यांच्या कादंब-यांमध्ये शिक्षणाला एक परिवर्तनात्मक शक्ती म्हणून निरंतर सादर करतात, जी पात्रांना समाजाच्या बंधनातून मुक्त होण्यास आणि वैयक्तिक वाढीला चालना देण्यास सक्षम करते. शिक्षण केवळ औपचारिक शाळा शिकण्यापुरते मर्यादित नसून हे एक अप्रत्यक्ष शिकवणीचे माध्यम देखील असू शकते, जे पात्रांना सामाजिक रूढी आणि भ्रामक धारणांना आव्हान देण्यास, आपले दृषटिकोन विस्तारणे, आणि त्यांचा पूर्ण क्षमता साध्य करण्यास मदत करते.

Wise and Otherwise मध्ये सुधा मूर्ती शिक्षणाच्या बदल घडवणाऱ्या शक्तीचा खुलासा करतात. येथे, ती जन्मलेल्या आणि शिकलेल्या व्यक्तींच्या कथा सांगतात ज्यांच्या जीवनाला शिक्षणामुळे महत्वपूर्ण बदल घडले. या कथा वाचकांना दाखवतात की, शिक्षण नवीन संधींचे दरवाजे उघडते, आत्मविश्वास निर्माण करते आणि व्यक्तींना जीवनातील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये देतात.

समान शिक्षणाच्या प्रवेशासाठी वकिली

सुधा मूर्तींच्या कादंब-यांमध्ये समान शिक्षणाच्या प्रवेशाचे समर्थन एक महत्त्वाचा संदेश आहे, जो प्रत्येक व्यक्तीसाठी शिक्षण एक मूलभूत अधिकार मानतो. हा अधिकार विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, लिंगविषयक भेदभाव, आणि समाजातील इतर अडचणींमधून मुक्त होण्यासाठी महत्वाचा असतो. त्यांचे पात्र कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढत शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक वादविवाद, लैंगिक भेदभाव, आणि पारंपारिक अपेक्षांना तोडत स्वतःला प्रगल्भ करतात. उदाहरणार्थ, त्यांच्या कादंब-यांतील Dollar Bahu मध्ये, नायकाचे रुरल गावातून मोठ्या शहरात येण्याचे आणि शिक्षणामुळे त्याच्या जीवनात आलेले बदल दर्शवले आहेत. ही कथा ग्रामीण आणि शहरी जीवनशैलीत असलेल्या अंतराला शिक्षणाच्या मार्गाने कमी करत एका व्यक्तीच्या प्रवासाला साक्षीदार ठरते. तिचा प्रवास शिक्षणाच्या सामर्थ्याचे प्रतीक आहे, जे व्यक्तीला समाजाच्या परंपरागत रचनांना मागे टाकून पुढे जाण्याची प्रेरणा देते.

शिक्षण आणि वैयक्तिक विकास

सुधा मूर्तींच्या कादंब-यांमध्ये शिक्षणाचा केवळ शैक्षणिक फायदे नव्हे, तर वैयक्तिक विकास आणि आत्म-ओळख तयार करण्यामध्ये देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. शिक्षण, केवळ ज्ञान मिळवण्यासाठी नाही, तर व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठी आणि स्वतःची ओळख शोधण्यासाठीही उपयुक्त आहे. त्यांचे पात्र शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वतःचा शोध घेतात, सहनशीलता, सहानुभूती, आणि सामाजिक जबाबदारी यासारख्या मूल्यांची रुंढवण करतात. उदाहरणार्थ, The Day I Stopped Drinking Milk मध्ये, सुधा मूर्ती आपल्या जीवनाच्या अनुभवातून शिक्षणाचे व्यक्तिमत्त्व आणि मनःशक्तीवरील सकारात्मक प्रभाव दर्शवतात. येथे शिक्षणाने त्या व्यक्तींच्या जीवनात आलेल्या बदलांचा दाखला दिला आहे, ज्यामुळे त्यांनी जीवनाच्या खूप चांगल्या पैलूंची ओळख केली आहे. त्यांच्या कथेतील पात्रांचा शिक्षणाच्या माध्यमातून आलेला वैयक्तिक विकास आणि त्यातून मिळालेल्या सामाजिक मूल्यांचा अभिमान प्रकट होतो. सुधा मूर्तींच्या कादंब-यांमध्ये गंभीर समस्या उचलून धरत असताना, त्यात एक आशावाद आणि आशेचा संदेश देखील असतो. त्यांचे लेखन सहानुभूती, दृढ निश्चय, आणि सकारात्मक बदलाची शक्यता दाखवते. त्यांच्या कथा वैयक्तिक आणि सामाजिक समस्यांवर प्रकाश टाकत असताना, त्या त्या परिस्थितीमध्ये अडचणींवर मात करणाऱ्या पात्रांचा आदर्श साकारतात.

लेखक
प्रा. सचिन पंडीत
(विशेष अतिथी संपादक)
प्रशासकीय अधिकारी
श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती

सम्राटअशोक: उदय व अस्त

सम्राट अशोक (इ.स.पू. ३०४ - इ.स.पू. २३२) हे मौर्य राजघराण्यातील तिसरे आणि सर्वात प्रसिद्ध सम्राट होते. त्यांनी इ.स.पू. २७२ ते इ.स.पू. २३२ या काळात प्राचीन भारतावर राज्य केले. त्यांना चक्रवर्ती सम्राट अशोक, अशोक महान किंवा अशोक द ग्रेट अशा नावांनीही ओळखले जाते. त्यांनी अखंड भारताचा बहुतेक भाग आपल्या साम्राज्यात सामावून घेतला आणि एक कल्याणकारी, दयाळू आणि दूरदर्शी शासक म्हणून ख्याती मिळवली. त्यांच्या सुमारे ४० वर्षांच्या कारकिर्दीत त्यांनी पश्चिमेकडील अफगाणिस्तान व इराणपासून पूर्वेकडील आसाम आणि दक्षिणेकडील म्हैसूरपर्यंत राज्य विस्तार केला. अशोक हे भारताच्या इतिहासातील एकमेव चक्रवर्ती सम्राट ठरले, ज्यांच्या साम्राज्याच्या सीमा आजच्या पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, इराण, ताजिकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान व केरळपर्यंत पसरलेल्या होत्या. त्यांनी आपल्या आयुष्यात एकही युद्ध हरले नव्हते. मात्र कलिंग युद्धात झालेल्या भीषण संहारामुळे त्यांना आत्मचिंतन झाले आणि त्यांनी हिंसेचा त्याग करून बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्यानंतर ते संपूर्ण आयुष्य बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी समर्पित झाले. त्यांनी बौद्ध धर्माचा प्रचार फक्त भारतातच नव्हे, तर आशिया खंडभर केला. अशोकांनी ‘देवानाम प्रिय’ म्हणून स्वतःचा उल्लेख शिलालेखांमध्ये केला आहे.

या शिलालेखांमधून त्यांची लोकहिताची धोरणं, धर्मप्रसारासाठी केलेले प्रयत्न, व प्रजेसाठी उभारलेली धर्मशाळा, झाडांची लागवड, पिण्याच्या पाण्याची सोय यांची सविस्तर माहिती मिळते. हे शिलालेख ब्राह्मी, खरोष्टी आणि अरेमाइक अशा विविध लिपींमध्ये आढळतात. १८३७ मध्ये जेम्स प्रिन्सेप यांनी हे शिलालेख सर्वप्रथम वाचले आणि अशोकाच्या आयुष्याविषयीचे विस्तृत ज्ञान इतिहासाला मिळाले. प्रशासनात त्यांनी 'महामात्र' या नवीन पदाची स्थापना करून धर्मप्रसाराला अधिकृत स्वरूप दिले. आपल्या मुलांनाही त्यांनी धर्मप्रसारासाठी देशाबाहेर पाठवले. त्यांच्या कार्यशैलीतून शांततेचा मार्ग स्वीकारल्याने दीर्घकालीन राज्य शक्य होऊ शकते, असा विश्वास त्यांनी प्रस्थापित केला. मात्र अशोकानंतर त्यांच्या साम्राज्याला योग्य उत्तराधिकारी मिळाला नाही, ज्यामुळे मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास झाला. भारतात एक सशक्त, केंद्रीकृत आणि अखिल भारतीय साम्राज्य उभारणाऱ्या सम्राटांमध्ये चंद्रगुप्त मौर्य व अशोक यांचे योगदान अतुलनीय आहे. अशोक एक दूरदृष्टी असलेला, मानवी कल्याणासाठी झटणारा आणि धर्मनिष्ठ सम्राट होता. अनेक इतिहासकारांनी त्याला भारतातील सर्वश्रेष्ठ चक्रवर्ती सम्राट म्हणून गौरविले आहे.

माधव कोंडविलकर आपल्या पुस्तकात लिहितात की, काही बाबतीत सम्राट अशोकांची तुलना अलेक्झांडर, ऑगस्टस सीझर, चेंगीजखान, तैमूर, नेपोलियन आणि रशियाच्या पहिल्या पीटर यांच्याशी करता येते. मात्र अशोक या सर्वांपेक्षा वेगळे होते. अलेक्झांडरसारखा ते महत्त्वाकांक्षी नव्हते, आणि सीझरप्रमाणे हुकूमशाही वृत्ती त्यांच्यात नव्हती. ते आदर्श राज्यकर्ता होते, पण स्वतःची सत्ता गाजवण्यापेक्षा लोकांचा सन्मान मिळवण्याला त्यांनी अधिक महत्त्व दिलं. नेपोलियनसारखी असंतुष्ट भावना त्यांच्या विजयांबाबत कधीच नव्हती. त्यांना आपल्या प्रजेचा प्रेम आणि विश्वास हवा होता – भीती नव्हे. चेंगीजखान, तैमूर किंवा पीटरप्रमाणे त्यांनी कधीही दहशत निर्माण केली नाही. त्यांचा मोठेपणा त्यांच्या अंतःकरणात होता – निर्मळ मन, प्रामाणिकपणा, स्वतःच्या प्रतिष्ठेबाबत स्पष्ट समज, आणि सर्वांप्रती असलेलं प्रेम, ही त्यांची खरी ओळख होती. हीच त्यांची वैशिष्ट्यं त्यांना गौतम बुद्ध किंवा येशू ख्रिस्तांच्या रांगेत स्थान देतात.

बालपण

सम्राट अशोक हा मौर्य सम्राट बिंदुसार यांचा पुत्र होता. बिंदुसार यांना अनेक पत्नी होत्या, त्यांपैकी धर्मा ही अशोकची माता होती. अनेक भावांपैकी अशोक हा शेवटून दुसरा असल्याने त्याच्याकडून सम्राट होण्याची फारशी अपेक्षा कोणी केली नव्हती. मात्र त्याच्यातील सैनिकाची क्षमता विलक्षण होती, त्यामुळे इतर भावांमध्ये त्याच्याविषयी असूया निर्माण झाली. चंद्रगुप्त मौर्याने जेव्हा जैन धर्म स्वीकारून राजसत्ता त्यागली, तेव्हा त्याने आपल्या तलवारीचा त्याग केला होता. हीच तलवार अशोकाने शोधून जपून ठेवली होती. बालपणी अशोक खोडकर, तापट स्वभावाचा आणि उत्तम शिकारी होता. त्याला राजघराण्यातील सर्व आवश्यक शिक्षण मिळाले होते.

त्याच्या लढवय्या गुणांचे कौतुक करून बिंदुसाराने त्याला तरुण वयातच अवंती येथील उठाव मोडण्यासाठी पाठवले होते. हे काम त्याने अत्यंत कुशलतेने पूर्ण केले. काही इतिहासकार अशोकाच्या आईचे नाव चंपा असल्याचे सांगतात आणि ती एका छोट्या राज्याची राजकन्या होती, असेही उल्लेख आढळतात. प्राचीन भारतात अशोकाला एक महान चक्रवर्ती सम्राट म्हणून मान्यता मिळाली आहे. त्याच्या कारकीर्दीची पुष्टी करणारे अनेक शिलालेख आजही महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक पुरावे म्हणून उपलब्ध आहेत.

राज्यारोहण

अशोक जसा एक कुशल सेनानी म्हणून घडत गेला, तसतसा त्याच्या भावांचा त्याच्याविषयीचा द्वेषही अधिक तीव्र होत गेला. मौर्य सैन्याच्या अनेक तुकड्यांचे त्याने प्रभावी नेतृत्व केले होते आणि सलग यशस्वी मोहिमांमुळे त्याची कीर्ती संपूर्ण राज्यभर पसरू लागली. यामुळे त्याच्या भावांना वाटू लागले की, सम्राट बिंदुसार अशोकलाच उत्तराधिकारी म्हणून पसंती देतील. बिंदुसारचा ज्येष्ठ पुत्र सुसीम अशोकचा सर्वाधिक द्वेष करणारा होता. त्याने अशोकला दूर ठेवण्यासाठी, ज्या ठिकाणी सुसीम स्वतः अधिकारी असताना अनेक उठाव झाले होते त्या तक्षशिला भागात त्याला मोहिमेवर पाठवण्याची सूचना केली. अशोकच्या आगमनाच्या बातमीनेच उठाव थांबले आणि त्याच्या यशात आणखी भर पडली. (या प्रदेशात पुन्हा उठाव झाला, पण तो अशोकने अत्यंत कठोरपणे दडपला.)

अशोकच्या वाढत्या यशामुळे भावांचा विरोध आणखीनच तीव्र झाला. घरात सतत निर्माण होणाऱ्या संघर्षामुळे आणि सुसीमच्या भडकाव्यामुळे बिंदुसारने अशोकला काही काळ अज्ञातवासात जाण्याचा सल्ला दिला, जो अशोकने मान्य केला. या कालावधीत अशोकने कलिंगमध्ये निवास केला आणि तिथे त्याची कौरवाकी नावाच्या कोळी समाजातील मुलीशी ओळख झाली. नंतर ती अशोकची दुसरी किंवा तिसरी पत्नी बनली. अशोकच्या काही कोरीव लेखांमध्ये तिचा उल्लेख सापडतो.

या काळात उज्जैनमध्ये उग्र उठाव झाला. अशोकला पुन्हा अज्ञातवासातून बाहेर बोलावण्यात आले आणि बिंदुसारने त्याला हा उठाव मोडण्याची जबाबदारी दिली. अशोक लढाईत जखमी झाला. समजते की या दरम्यान सुसीमकडून अशोकवर अनेक वेळा जीवघेणे हल्ले झाले, मात्र ते त्याने परतावून लावले. अशोकची देखभाल बौद्धधर्मी परिचारिकांकडून झाली, त्यातील एक देवी ही विदिशाच्या व्यापाऱ्याची मुलगी होती. अशोकने तिच्याशी विवाह केला. मात्र देवीच्या बौद्ध धर्मामुळे बिंदुसाराने हा विवाह मान्य केला नाही आणि अशोकला पाटलीपुत्रात राहण्यास मज्जाव करून त्याला उज्जैनचा प्रमुख नेमले. पुढील काही वर्षे अशोकने शांततेत घालवली. इसवी सनपूर्व २७३ मध्ये बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर सुसीमने अशोकविरोधातील कारवाया वाढवल्या. या काळात देवीवर जीवघेणा हल्ला झाला आणि अशोकची आईही या संघर्षात मारली गेली. या घटनेने संतप्त अशोकने पाटलीपुत्रवर आक्रमण केले. त्याने लवकरच राजधानी ताब्यात घेतली आणि आपल्या सर्व बंधूंचा वध केला. यानंतर त्याच्या महत्त्वाकांक्षेला मोठी चालना मिळाली. मगधचा सम्राट बनल्यानंतर त्याने अनेक प्रांतांवर आपला अधिपत्य प्रस्थापित करत साम्राज्याचा विस्तार सुरू केला. या काळात लोक त्याला 'चंड अशोक' म्हणू लागले आणि एक क्रूर सम्राट म्हणून त्याची प्रतिमा तयार झाली.

राज्यारोहणानंतरच्या आठ वर्षांत अशोकने अनेक प्रदेश मगध साम्राज्यात समाविष्ट केले. त्याचे साम्राज्य पूर्वेस ब्रह्मदेशाच्या सीमेपर्यंत, पश्चिमेस बलुचिस्तान व इराणच्या सीमेपर्यंत, उत्तरेस अफगाणिस्तानपर्यंत आणि दक्षिणेस केरळपर्यंत विस्तारले. संपूर्ण भारताला एका साम्राज्याच्या छायेत आणत, अशोकने आपली एकछत्री सत्ता प्रस्थापित केली. संपूर्ण हिंदुस्थानात एकाधिकार असलेले साम्राज्य उभारणारा चक्रवर्ती सम्राट म्हणून अशोकाचा गौरव केला जातो. प्रसिद्ध इतिहासकार रोमिला थापर यांनीही अशोकाच्या कार्याचे विशेष कौतुक केले आहे.

उत्थान (उत्कर्षाची कहाणी)

अशोक मौर्य साम्राज्याचे सम्राट बिंदुसार यांचा पुत्र होता. सुरुवातीला त्याच्या सम्राट होण्याची शक्यता कमी होती, कारण तो बिंदुसाराच्या अनेक पुत्रांपैकी एक होता. पण त्याच्या साहसी, कर्तबगार आणि कुशल सेनापती असण्यामुळे तो लवकरच इतर भावांमध्ये उठून दिसू लागला.
युद्धकलेत प्राविण्य मिळवलेला अशोक, अवंती, तक्षशिला, उज्जैन इत्यादी ठिकाणच्या उठावांवर पाठवण्यात आला, आणि त्याने अत्यंत प्रभावीपणे ते हाताळले. या मोहिमांनी त्याची कीर्ती वाढली. त्याच्या बौद्ध धर्मीय पत्नी देवी आणि कलिंगमधील कौरवाकीसोबतचे संबंध त्याच्या वैयक्तिक जीवनात महत्त्वाचे ठरले.
बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर वारसाहक्कासाठी संघर्ष उभा राहिला. अशोकने आपल्या बंधूंना हटवून पाटलीपुत्रचा ताबा घेतला आणि सत्तेवर आला. त्यानंतर त्याने अनेक लढाया करून मौर्य साम्राज्याचा मोठा विस्तार केला. भारताचा बहुतांश भाग त्याने आपल्या साम्राज्यात आणला. एक मजबूत, एकछत्री राज्य व्यवस्था त्याने उभारली.

सम्राट अशोक यांचे साम्राज्य

पतन्

अशोकाच्या उत्कर्षामागे जितका पराक्रम होता, तितकीच क्रूरताही होती. विशेषतः कलिंग युद्ध हे अशोकाच्या आयुष्यातील निर्णायक वळण ठरले. कलिंगसारख्या शांतताप्रिय, परंतु स्वतंत्रतेसाठी लढणाऱ्या राज्यावर केलेले आक्रमण आणि त्यामध्ये झालेल्या नरसंहाराने अशोक हादरला. कथनानुसार, कलिंग युद्धात लाखो लोक मारले गेले, हजारो बंदी झाले. या रक्तपातानंतर अशोकाला आपल्या कृतीची जाणीव झाली. त्याच्या अंतःकरणात परिवर्तन घडले. त्याने युद्धनीती सोडून बौद्ध धर्म स्वीकारला. यानंतर त्याने धर्मविषयक उपदेश, अहिंसा, दया, समता आणि सहिष्णुता यांचा प्रचार सुरू केला. त्याने संपूर्ण साम्राज्यात धम्म प्रचारक, शिलालेख, आणि स्तंभ यांच्या माध्यमातून बौद्ध तत्वज्ञान प्रसारित केले. परंतु, बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर त्याने युद्धसामर्थ्याचा त्याग केला आणि राज्यकारभार अधिक शांततेच्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या अखेरच्या काळात साम्राज्य टिकवण्यासाठी लागणारी सैनिकी कणखरता आणि सत्ता-व्यवस्थेतील काटेकोरता थोडी कमी झाली. त्याच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्याचा झपाट्याने ऱ्हास झाला.

कलिंगचे युद्ध

भारतीय इतिहासातील एक अत्यंत निर्णायक घटना म्हणून कलिंगचे युद्ध ओळखले जाते. अशोक हा त्या काळात एक आक्रमक आणि युद्धप्रिय सम्राट म्हणून प्रसिद्ध झाला होता, ज्याला “चंड अशोक” या नावाने ओळखले जाऊ लागले होते. मौर्य साम्राज्याने भारताचा बहुतांश भाग जिंकला असला तरी, कलिंग हे एकमेव स्वतंत्र आणि शक्तिशाली राज्य राहिले होते. हे प्राचीन राज्य आजच्या ओडिशा तसेच छत्तीसगड आणि झारखंडच्या काही भागांमध्ये पसरलेले होते. कलिंग युद्धामागची कारणे पूर्णपणे स्पष्ट नाहीत, परंतु आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय कारणांचा त्यात समावेश होता असे मानले जाते. एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे कलिंग हे एक मजबूत आणि स्वायत्त राज्य होते, जे मौर्य साम्राज्यासाठी आव्हानात्मक होते. तसेच कलिंगचा समुद्रकिनारा मौर्य साम्राज्याला व्यापाराच्या दृष्टीने आवश्यक वाटत होता. कलिंगजवळ असलेल्या खनिजसंपत्तीवर नियंत्रण मिळवण्याचाही हेतू अशोकामागे असावा.

सुमारे ईसपूर्व २६५ च्या सुमारास युद्ध सुरू झाले. सुशीमच्या एका भावाने कलिंगच्या राजाकडून मदत घेतल्यामुळे अशोकाने हे युद्ध सुरू करण्यास कारण तयार केले आणि कलिंगच्या राजाला शरण जाण्यास सांगितले. युद्धाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात कलिंगच्या सेनापतींनी मोठ्या पराक्रमाने लढा दिला आणि अशोकाच्या सैन्याला तगडी टक्कर दिली. परंतु पराभवामुळे संतप्त झालेल्या

अशोकाने अधिक सैन्याची तयारी करून कलिंगवर भयंकर आक्रमण केले. या युद्धात कलिंगच्या सैनिकांनी अतुलनीय धैर्याने सामना केला, परंतु मौर्य सैन्याच्या विशालतेपुढे ते टिकू शकले नाहीत. कलिंगच्या भूमीवर भीषण संहार घडवून आणत, अशोकाच्या सैन्याने हजारो लोकांना ठार मारले. शिलालेखांनुसार सुमारे एक लाखापेक्षा अधिक सैनिक व नागरिक मृत्युमुखी पडले, आणि हजारो लोकांना निर्वासित करण्यात आले. ही घटना अशोकाच्या आयुष्यातील एक मोठा वळणबिंदू ठरली. या युद्धातील रक्तपात आणि संहार पाहून अशोकाच्या अंतःकरणात परिवर्तन घडले. त्याने हिंसेचा मार्ग सोडून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला, आणि एक शांतताप्रिय, धर्मनिष्ठ सम्राट म्हणून स्वतःला पुनर्स्थापित केले. कलिंग युद्धानंतर त्याने आपली राज्यव्यवस्था बौद्ध तत्त्वांवर आधारलेली अधिक न्यायपूर्ण, शांततामूलक आणि स्थिर बनवली, ज्याचा सकारात्मक प्रभाव संपूर्ण साम्राज्यावर पडला.

अशोकाचा धर्मपरिवर्तनाचा निर्णय आणि बौद्ध विचारांचा प्रसार

थायलंडमध्ये सापडलेले अशोकाच्या चारमुखी सिंहाचे शिल्प आणि १० फेब्रुवारी २०१९ रोजी पांगुरारीया (नक्तितालाई) येथे मिळालेल्या शिलालेखाचे छायाचित्र हे अशोकाच्या काळातील बौद्ध धर्माच्या प्रभावाचे साक्षीदार आहेत. कलिंग युद्ध जिंकल्यानंतर सम्राट अशोकाने रणभूमी आणि तेथील शहरांची पाहणी केली. तिथे त्याला दिसले ते फक्त मृतदेहांचे ढीग, दुर्गंधी, नष्ट झालेली शेती, जळलेली घरे आणि उद्ध्वस्त मालमत्ता. हे दृश्य पाहून अशोकाचा मन विषण्ण झाले. त्याने विचार केला, "हा विजय नव्हे, तर पराजय आहे," आणि स्वतःला या विध्वंसाचे कारण मानले. त्याला वाटले, हाच पराक्रम का? अबलांवर, महिलांवर आणि मुलांवर हिंसा करणे याला पराक्रम कसे म्हणावे? दुसऱ्या राज्याचे संपूर्ण अस्तित्व संपवून आपल्या राज्याची भरभराट साधणे याला काय अर्थ आहे?

या युद्धानंतर अशोकाने शांती, दया, अहिंसा आणि प्रेम यांचा स्वीकार करणाऱ्या बौद्ध धर्माचा मार्ग स्वीकारण्याचा निश्चय केला. त्याने केवळ धर्म स्वीकारला नाही, तर तो स्वतः या धर्माचा प्रसारकही बनला. या टप्प्यापासून अशोकाच्या जीवनातील परिवर्तन सुरु झाले—एका क्रूर शासकाचे दयाळू सम्राटात रूपांतर झाले. त्यामुळे कलिंग युद्ध इतिहासात एक विलक्षण घटना म्हणून ओळखले जाते. तिहासकार अशोकाला बौद्ध धर्माच्या जागतिक प्रसाराचे श्रेय देतात. त्याने पाटलीपुत्र येथे तिसरी बौद्ध संमेलन आयोजित केले आणि आपल्या मुलगा महेंद्र आणि मुलगी संघमित्रा यांना श्रीलंकेत बौद्ध धर्म प्रसारित करण्यासाठी पाठवले.
याशिवाय, त्याने आग्नेय आशिया आणि मध्य आशियातही भिक्खूंना पाठवले. अनेक स्तूप, विहार, धर्मशाळा, रस्ते, विहिरी आणि औषधालयांची निर्मिती करून अशोकाने लोककल्याणकारी कार्ये केली.
१९७१ मध्ये पांगुरारीया (नक्तितालाई) येथे सापडलेल्या लघु शिलालेखाचे भाषांतर जर्मन प्राध्यापक हॅरी फाल्क यांनी केल्यानंतर अशोक तरुणपणापासूनच बौद्ध विचार मानणारा होता हे स्पष्ट झाले. अशोक उज्जैनचा अधिकारी असताना आपल्या मैत्रिणीसोबत त्या स्थळी आला होता, आणि तेथे बौद्ध भिक्षूंचे वास्तव्य होते.

वैशाली (बिहार) येथील अशोक स्तंभ, तसेच मध्यप्रदेशातील सांची येथील प्रसिद्ध स्तूप आजही त्याच्या कार्याची साक्ष देतात. त्याने शिकार बंदी, अहिंसेचे धोरण, शाकाहाराचा प्रसार, कैद्यांशी सहिष्णुता, विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण आणि शेतकऱ्यांसाठी कालवे अशा अनेक समाजोपयोगी योजना राबवल्या. अशोकाच्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी त्याने शिलालेख आणि स्तंभ तयार करून ते महत्त्वाच्या ठिकाणी उभे केले. या लेखांमधून त्याच्या विचारांचा प्रसार झाला. तो स्वतःला "देवानांपिय पियदसी" किंवा "प्रियदर्शी" म्हणवून घेत असे, म्हणजे "देवांचा प्रिय व आदर्श राजाश्रयी." त्याचे लेख धर्म, अहिंसा, सहिष्णुता आणि नीतीमूल्यांवर भर देतात.

अशोकाने कलिंग युद्धानंतर कोणतेही प्रमुख युद्ध पुन्हा लढले नाही, तरी त्याच्या सैनिकी सामर्थ्याचा प्रभाव कायम ठेवला. त्याच्या सैन्यात सहा लाख पायदळ, तीस हजार घोडेस्वार, नऊ हजार हत्ती, वीस हजार रथ सैनिक आणि दोन हजार युद्धनौका होत्या. त्याचे गुप्तहेर जाळे अत्यंत कार्यक्षम होते, यात महिला गुप्तहेरांचाही समावेश होता. अशोकाच्या तुलनेत अलेक्झांडर, सीझर, चेंगीजखान, तैमूर किंवा नेपोलियन यांची नावे घेतली जातात, पण अशोक या साऱ्यांहून वेगळा होता. त्याला सत्ता, दहशत किंवा वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा नव्हती. त्याचा विचार सदैव प्रजाहिताचा होता. त्यामुळेच अशोकाला गौतम बुद्ध आणि येशू ख्रिस्ताच्या दर्जाच्या व्यक्तिमत्त्वात स्थान मिळते.

सम्राट अशोकाचा मृत्यू

सम्राट अशोकाचा मृत्यू इ.स.पू. 232 च्या सुमारास झाला, असे इतिहासकार मानतात. त्यांच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्य हळूहळू कमकुवत होऊ लागले. अशोकाच्या कारकीर्दीत मौर्य साम्राज्याचा विस्तार आणि स्थैर्य सर्वोच्च पातळीवर पोहोचले होते. परंतु त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या उत्तराधिकारी सम्राटांना अशोकासारखी दूरदृष्टी, कुशलता आणि प्रजाहितदृष्टी लाभली नाही.

अशोकाने जरी बौद्ध धर्म स्वीकारला असला आणि अहिंसेचा संदेश संपूर्ण साम्राज्यात पसरवला असला, तरी त्यांनी आपले प्रशासन, सैन्य आणि न्यायव्यवस्थेचे संतुलन योग्य प्रकारे राखले होते. त्यांचा मृत्यू झाल्यावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव काही काळ टिकून राहिला, परंतु पुढील काळात मौर्य साम्राज्याचे विघटन सुरू झाले. अशोकाचा मृत्यू हा केवळ एका सम्राटाचा अंत नव्हता, तर तो एका सुवर्णयुगाच्या समाप्तीचे प्रतीक होता. त्यांच्या स्मृती आजही शिलालेखांद्वारे, स्तंभांद्वारे आणि भारताच्या राष्ट्रीय चिन्हाच्या रूपात जपल्या जातात.

लेखक-
डॉ. जे. व्ही. मनवर
प्राचार्य व प्रोफेसर

श्री. दादासाहेब गवई - एक बहुआयामी संघर्षशील नेतृत्व

श्री. रामकृष्ण सूर्यभान गवई ज्यांना श्री. दादासाहेब गवई म्हणून ओळखले जाते, हे एक ज्येष्ठ भारतीय राजकारणी, दीक्षाभूमीचे शिल्पकार, प्रभावशाली सामाजिक कार्यकर्ते आणि आंबेडकरवादी विचारधारेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यभर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या आणि समतेच्या विचारांची निष्ठेने जोपासना केली आणि त्याच्या प्रसारासाठी आयुष्य वाहून नेलेत. श्री. दादासाहेब गवई हे रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (गवई गट) या पक्षाचे संस्थापक होते. या पक्षाच्या माध्यमातून त्यांनी दलित, मागासवर्गीय आणि अन्य वंचित घटकांसाठी सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी संघर्ष केला. ते रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाचे (RPI) राष्ट्रीय अध्यक्ष होते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली पक्षाने महाराष्ट्रासह देशभरातील सामाजिक प्रश्नांकडे लक्ष वेधले आणि शोषितांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सहकारी आणि विश्वासू अनुयायांपैकी एक म्हणूनही त्यांची ओळख निर्माण केली. आंबेडकरी चळवळीच्या विस्तारासाठी त्यांनी बहुजन समाज एकत्र ठेवण्याचे प्रयत्न केले.

श्री. दादासाहेब गवई यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार केवळ राजकीय व्यासपीठावरच नव्हे, तर शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातही रुजवण्यासाठी प्रयत्न केले. ते बिहार , सिक्कीम आणि केरळ या तीन राज्यांचे राज्यपाल होते. तसेच त्यांनी भारतीय संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये , लोकसभा आणि राज्यसभेत काम केले आहे. श्री. दादासाहेब गवई हे महाराष्ट्र विधान परिषदेचे ३० वर्षे सदस्य (एमएलसी) होते ज्या दरम्यान त्यांनी परिषदेचे अध्यक्ष, उपसभापती आणि विरोधी पक्षनेते या पदांवर काम केले.

प्रारंभिक जीवन आणि पार्श्वभूमी

श्री. दादासाहेब गवई यांचा जन्म ३० ऑक्टोबर १९२९ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील दारापूर गावात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव श्री. सूर्यभान गवई तर आईचे नाव सौ. सरुबाई गवई आहे. महाराष्ट्रातील एक प्रगल्भ आणि प्रामाणिक राजकारणी म्हणून त्यांची ओळख आहे. आपल्या कार्यकाळात त्यांनी राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर अनेक महत्त्वाची पदे भूषवली. श्री. दादासाहेब गवई यांचा विवाह २९ नोव्हेंबर १९५९ रोजी डॉ. कमलाताई गवई यांच्याशी झाले. त्यांनी नागपूर विद्यापीठामधून पदवी प्राप्त केली. शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी शेती हा व्यवसाय म्हणून स्वीकारला. मात्र, समाजकारणाची ओढ आणि लोकसेवेची आवड त्यांना राजकारणाकडे घेऊन गेली.

राजकीय परिचय

श्री. दादासाहेब गवई हे एक अनुभवी आणि ज्येष्ठ आंबेडकरवादी नेते होते. त्यांनी महाराष्ट्राच्या तसेच भारताच्या राजकारणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी महाराष्ट्र विधान परिषदेचे सदस्य म्हणून दोनदा काम केले (१९६४-६८ व १९८२-८५). यानंतर त्यांनी विधान परिषदेचे उपसभापती म्हणून दीर्घकाळ (१९६८-७८ व १९९०-१९९४) काम पाहिले. कॉमनवेल्थ पार्लमेंटरी असोसिएशनच्या महाराष्ट्र शाखेचे ते उपाध्यक्ष होते. १२ डिसेंबर १९८६ ते डिसेंबर १९८८ या काळात त्यांनी विधान परिषदेतील विरोधी पक्षनेतेपदही भूषवले. राष्ट्रीय पातळीवर, ते १९९८-१९९९ या काळात लोकसभा सदस्य होते, तसेच एप्रिल २००० मध्ये राज्यसभा सदस्य म्हणूनही त्यांनी काम केले.

साहित्यिक योगदान

श्री. दादासाहेब गवई यांनी विविध सामाजिक व राजकीय विषयांवर पुस्तके लिहिली, त्यात प्रमुख पुस्तके खालीलप्रमाणे आहेत:

- फाइव्ह इयर प्लान रिलेशन टू दि शेडयूल्ड कास्ट अंड शेडयूल्ड ट्राइब्स,
- शेडयूल्ड कास्ट अंड शेडयूल्ड ट्राइब्स अंड देअर सर्विस प्रीव्हीलेजस.
- डी कास्ट वॉर ओवर रीजार्व्हेशन ए केस बिफोर दि पीपल्स वॉर.
- फॅसिलीटीज टू बुद्धिष्ट कनव्हर्टड फ्रॉम शेडयूल्ड कास्ट.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डिझर्व्हड दि थँक्स ऑफ दि नेशन.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ पिटीशन बिफोर दि पीपल्स ऑफ मराठवाडा.

पुरस्कार आणि आंतरराष्ट्रीय सहभाग

श्री. दादासाहेब गवई यांना त्यांच्या सामाजिक कार्याबद्दल आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या योगदानाबद्दल अनेक मान्यताप्राप्त पुरस्कारांनी गौरवण्यात आले आहे.

विशेष पारितोषिके व पुरस्कार:

· कुष्ठ मित्र पुरस्कार
· प्रियदर्शनी पुरस्कार (१९९०-९१) – सामाजिक सेवा, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि कुष्ठरोग निर्मूलन क्षेत्रातील कार्याबद्दल प्रियदर्शनी समूह, मुंबई कडून
· भारत सारथी सन्मान (१९९४) – नॅशनल प्रेस ऑफ इंडिया कडून
· अब्दुल कलाम आझाद पुरस्कार (१९९७) – जातीय सलोखा व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या कार्यासाठी
· ईश्वरीदेवी पुरस्कार (१९९९) – समाजसेवेबद्दल, नागपूर व नवी दिल्ली येथे
· मारवाडी फाउंडेशन पुरस्कार (२०१२)

दीक्षाभूमीचे शिल्पकार

त्यांच्या सार्वजनिक जीवनातील ऐतिहासिक कार्य म्हणजे ते नागपूर येथील दीक्षाभूमीचे शिल्पकार आहेत. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाना नंतर कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांनी डॉ. आंबेडकर स्मारक समिती स्थापन केली. ते या समितीचे संस्थापक अध्यक्ष. त्यांनी यशवंतराव चव्हाण यांच्या मदतीने सध्याची चौदा एकर जागा मिळवली. ती सहज मिळवली नाही तर "चौदा एकरांपेक्षा एक इंचही जागा कमी घेणार नाही" असे सांगून त्याकरिता कर्मवीरांना सत्याग्रह करावा लागला. डिसेंबर १९७१ मध्ये कर्मवीरांचे निधन झाले व त्यानंतर श्री. दादासाहेब गवई स्मारक समितीचे अध्यक्ष झालेत. आणि त्यानंतर प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून व कोट्यवधी रुपयांच्या देणग्या जमा करून, केवळ महाराष्ट्रातील आणि देशातील नव्हे जगातील प्रत्येक बौद्धधर्मीयाला अभिमान वाटेल अशी दीक्षाभूमी उभी केली.

आंतरराष्ट्रीय दौरे

श्री. दादासाहेब गवई यांनी आपल्या राजकीय व सामाजिक भूमिकांमुळे अनेक आंतरराष्ट्रीय दौरे केले. त्यांनी रशिया, अमेरिका, इटली, फ्रान्स, जर्मनी, जपान, हाँगकाँग, मलेशिया, थायलंड, सिंगापूर, कॅनडा, मॉरिशस, सिचेलिस, स्वित्झर्लंड, चीन, दक्षिण कोरिया, उत्तर कोरिया, श्रीलंका, मंगोलिया, नेपाळ, तैवान आणि भूतान या देशांना भेटी दिल्या.
त्यांच्या कार्याचा विस्तार केवळ देशापुरता मर्यादित न राहता आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही पोहोचला होता. त्यांच्या समाजसेवेच्या कार्याची दखल जगभरात घेतली गेली.

विशेष कार्य आणि सामाजिक योगदान-श्री. दादासाहेब गवई हे विद्यार्थी दशेपासूनच सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात सक्रीय होते. त्यांनी विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संस्थांमध्ये महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडली.

अध्यक्षपदे व संघटनात्मक भूमिका:

- ६२वे अखिल भारतीय सांस्कृतिक साहित्य संमेलन (२१-२३ जानेवारी १९८९, अमरावती) चे स्वागत समिती अध्यक्ष
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मारक समिती, दीक्षाभूमी, नागपूर चे अध्यक्ष
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षक प्रसारक संस्था, अमरावती चे अध्यक्ष
- हनुमान व्यायाम शाळा प्रसारक मंडळ, अमरावती चे उपाध्यक्ष
- राजकीय कारकीर्द:
- ३० वर्षे सतत विधान परिषद सदस्य, निवृत्ती – २७ जुलै १९९४
- दलित व भूमिहीन चळवळीत भाग घेतल्यामुळे तुरुंगवास
- कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांच्या निधनानंतर रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष म्हणून निवड
- १९९५ मध्ये RPI (एकिकृत) चे राष्ट्रीय अध्यक्ष
- १९९८ मध्ये पाचव्यांदा जागतिक बौद्ध फेलोशिप संघटनेचे उपाध्यक्ष

विशेष समित्यांतील सहभाग:

- राज्यस्तरीय धार्मिक व जातीय समरसता मंचाचे सदस्य (अध्यक्ष – महाराष्ट्राचे राज्यपाल)
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दी समारोह समितीचे सदस्य, ज्याचे अध्यक्ष अनुक्रमे पंतप्रधान व्ही.पी. सिंग, चंद्रशेखर आणि पी. व्ही. नरसिंहराव होते
- भारत सरकारच्या भूमी अभिसारण समितीचे सदस्य
- श्री. दादासाहेब गवई यांनी सामाजिक समरसता, बौद्ध धर्मप्रसार, शिक्षण आणि दलित हक्कांसाठी आजीवन योगदान दिले. त्यांच्या कार्यातून ते एक प्रेरणादायी नेतृत्व ठरले.

आंतरराष्ट्रीय सहभाग

श्री. दादासाहेब गवई यांनी केवळ देशातच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही सामाजिक व संसदीय क्षेत्रात सक्रिय सहभाग नोंदवला.

- कार्यकारी सदस्य – आंतरराष्ट्रीय बौद्ध जीवन संघटना, तैवान आणि लॉस एंजेलिस (अमेरिका)
- कॉमनवेल्थ संसदीय परिषदेत सहभाग
    - १५ वी परिषद – १९६९, कोलंबो (श्रीलंका)
    - २० वी परिषद – १९८०, लुसाका (झांबिया)
- प्रथम आशियाई लोकसंख्या व विकास परिषद – बिजिन, चीन (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १९८१) येथे मानद सदस्य म्हणून सहभाग
- आशियाई शांतता परिषद – मॉस्को, रशिया व मंगोलिया येथे (सप्टेंबर १९८४) मानद सदस्य म्हणून सहभाग
- अमेरिका भेट – १९८० मध्ये राष्ट्राध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या प्रक्रियेचा अभ्यास दौरा
- उत्तर कोरिया भेट – ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १९८८ मध्ये भारत-कोरिया मैत्री संघटनेच्या बैठकीकरिता

या सहभागांद्वारे श्री. दादासाहेब गवई यांनी भारताच्या सामाजिक व संसदीय विचारांना जागतिक मंचावर नेण्याचे कार्य केले. त्यांची दृष्टी जागतिक पातळीवरील समतेच्या मूल्यांशी जोडलेली होती.

शासनाला अहवाल सादर व प्रशासकीय योगदान

श्री. दादासाहेब गवई यांनी सामाजिक न्याय आणि जनहिताच्या विषयांवर अभ्यास करून महाराष्ट्र शासनाला महत्त्वाचे अहवाल सादर केले:

1. कुष्ठरोगावरील अभ्यास अहवाल – राज्यातील कुष्ठरोगाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून सल्ला आणि उपाय सुचवले.
2. रोजगार हमी योजनेतील अनियमितता – महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेतील चुकीच्या पद्धती व भ्रष्टाचारावर आधारित समितीचा तपशीलवार अहवाल.
3. दंगलीबाबतचा अहवाल – राज्यातील जातीय व धार्मिक दंगलींच्या पार्श्वभूमीवर अभ्यास आणि शिफारसी.

त्यांच्या संसदीय कौशल्याची दखल घेत अनुसूचित जाती आणि जमाती संसदीय फोरमच्या अध्यक्षपदी त्यांची एकमताने निवड झाली. या फोरममध्ये १४८ खासदार सदस्य होते.

प्रशासकीय योगदान:

- बिहारचे राज्यपाल – २२ जून २००६ ते ०९ जुलै २००८
- सिक्कीम राज्यपाल - १३ जुलै २००६ ते १२ ऑगस्ट २००६
- केरळचे राज्यपाल – १० जुलै २००८ ते २०११

या भूमिकांमधून त्यांनी राज्यांच्या प्रशासनात स्थिरता, समता आणि सहकार्य यांना प्राधान्य देत उत्कृष्ट नेतृत्व दिले.

निर्वाण

रिपब्लिकन पक्षाच्या गवई गटाचे संस्थापक अध्यक्ष आणि बिहार, सिकिम्म आणि केरळ या तीन राज्याचे राज्यपालपद भूषवलेले महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ नेते श्री. दादासाहेब गवई यांचे २५ जुलै २०१५, शनिवार ला नागपूर येथील कृष्णा रूग्णालयात दीर्घ आजाराने त्यांचे निर्वाण झाले. निर्वाना नंतर त्यांचे पार्थिव हे नागपूर येथील दीक्षा भूमीवर अंतिम दर्शनासाठी ठेवण्यात आले होते. त्यांची समाधी ही दर्यापूर येथी श्री. दादासाहेब गवई शैक्षणिक संकुल च्या परिसरात स्थित आहे. श्री. दादासाहेब गवई यांचे जीवन हे सामाजिक न्याय, समता, आणि आंबेडकरी विचारसरणीच्या प्रगल्भ कार्याचे प्रतीक आहे. विद्यार्थी दशेपासूनच त्यांनी सामाजिक क्षेत्रात पाऊल ठेवले आणि आयुष्यभर दलित, शोषित व वंचित समाजासाठी लढा दिला. ते केवळ एक कुशल राजकारणी नव्हते, तर एक विचारवंत, लेखक, आणि बौद्ध धर्माच्या जागतिक प्रचारक म्हणूनही त्यांनी मोठे योगदान दिले. महाराष्ट्र विधान परिषदेतील त्यांचे तीन दशके चाललेले सदस्यत्व, संसदेत त्यांची उपस्थिती, आणि राज्यपालपदावरील कार्य ही त्यांच्या नेतृत्वगुणांची साक्ष देतात. त्यांनी सामाजिक प्रश्नांवर अनेक अभ्यास अहवाल सादर केले, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताचे प्रतिनिधित्व केले, आणि अनेक महत्त्वाच्या समित्यांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. विविध पुरस्कारांनी गौरवले गेलेले त्यांचे कार्य म्हणजे एका समर्पित, निष्ठावान आणि लोकहितैषी नेत्याचे प्रेरणादायी जीवनचरित्र आहे. श्री. दादासाहेब गवई यांची वैचारिक स्पष्टता, सामाजिक बांधिलकी आणि सार्वजनिक जीवनातील प्रामाणिकता ही पुढील पिढ्यांसाठी एक सतत जगमगणारा दीपस्तंभ आहे.

लेखक
प्रा. भुषण राजेश गुडलवार
सहयोगी प्राध्यापक

डॉ.नरेंद्र दाभोलकर: अंधश्रद्धा निर्मूलन

पूर्ण नाव : डॉ. नरेंद्र अच्युत दाभोलकर

जन्म : १ नोव्हेंबर १९४५

जन्मस्थळ : सातारा, महाराष्ट्र

मृत्यू : २० ऑगस्ट २०१३, पुणे, महाराष्ट्र (गोळ्या झाडून हत्या)

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

व्यवसाय : डॉक्टर (एम.बी.बी.एस.), समाजसुधारक, लेखक

क्रीडा क्षेत्रातील योगदान: शिवाजी विद्यापीठाची कबड्डी टीम कॅप्टन, भारताचं प्रतिनिधित्व

डॉभारतीय समाजात अंधश्रद्धा ही एक खोलवर रुजलेली सामाजिक समस्या आहे. शिक्षण, विज्ञान आणि माहितीचा स्फोट झालेला असतानाही आजही ग्रामीण तसेच शहरी भागात भोंदूबाबा, जादूटोणा, झाडफूक, ग्रहदोष, वास्तुदोष, नरबळी यांसारख्या कृत्यांवर लोकांचा विश्वास आहे. ही अंधश्रद्धा केवळ वैयक्तिक श्रद्धेपुरती मर्यादित नाही, तर ती अनेकदा समाजातील दुर्बळ घटकांचे शोषण करणारी असते. याअंध:कारातून समाजाला बाहेर काढण्याचे कार्य ज्या काही थोडक्या लोकांनी केले, त्यामध्ये डॉ. नरेंद्र दाभोलकर हे नाव अग्रस्थानी येते. त्यांनी केवळ अंधश्रद्धेविरोधात प्रचार केला नाही, तर वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची चळवळ उभी केली – जी आजही महाराष्ट्रात सक्रिय.

डॉ.नरेंद्र दाभोलकर यांचा जीवनप्रवास

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांचा जन्म १ नोव्हेंबर १९४५ रोजी साताऱ्यामध्ये झाला. ते लहानपणापासूनच बुद्धीमान, सामाजिक भान असलेले आणि शिस्तप्रिय होते. त्यांनी एम.बी.बी.एस. शिक्षण घेतले आणि सुरुवातीच्या काळात डॉक्टर म्हणून प्रॅक्टिस केली. पण त्यांचे मन वैद्यक व्यवसायात रमले नाही – त्यांना समाजसेवेचे आणि परिवर्तनाचे वेध लागले होते.
वैयक्तिक जीवनात ते अत्यंत साधे, संयमी आणि आत्मनिष्ठ होते. त्यांनी कोणतीही पदे, प्रसिद्धी किंवा सत्तेची आस धरली नाही. त्यांच्या सगळ्या जीवनाची धुरी होती – सत्यशोधक विचार, विवेक, आणि माणुसकी.

अंधश्रद्धानिर्मूलन समितीची स्थापना

१९८९ साली त्यांनी महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती (मंअंनि) ची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी समाजात अंधश्रद्धेविरोधात सखोल प्रचार आणि जनजागृती सुरू केली.
त्यांच्या कार्यपद्धतीमध्ये प्रयोग, चर्चासत्रं, जनसंवाद, पोस्टर प्रदर्शनं, गावागावातील पथनाट्यं, शाळा-महाविद्यालयांमध्ये कार्यक्रम, आणि भोंदूबाबांच्या प्रदर्शनाचे पर्दाफाश यांचा समावेश होता.
ते गावागावात जाऊन लोकांना दाखवून देत की:

- अंगातयेणंहेमानसिकआजाराचंलक्षणअसूशकतं.
- चमत्कारम्हणूनदाखवलेजाणारेप्रकारकेवळहातचलाखी असते.
- जादूटोण्याने कोणतंहीचांगलंकिंवावाईटघडतनाही.

त्यांनी "तोंडात फटाके फोडणे", "दोन हातांची असामान्य शक्ती", "नागाचे दूध पिणे" अशा अनेक तथाकथित चमत्कारांचे प्रात्यक्षिक दाखवून समाजातील भ्रमनिरास केला.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार

त्यांची चळवळ ही केवळ अंधश्रद्धेविरोधात नसून वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या प्रसारासाठी होती. संविधानात नमूद असलेली वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगण्याची जबाबदारी नागरिकांची आहे – हे ते नेहमीच लोकांना सांगत.

त्यांच्या मते, वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे:
- प्रत्येकगोष्टीकडे शंकाआणि परीक्षणाच्या दृष्टीने पाहणे
- कारणमीमांसा करणे
- पुरावेआणि युक्तिवादावर विश्वास ठेवणे
- गूढतेपेक्षा तथ्य आणि विज्ञानाचे समर्थन करणे

सामाजिक आणि राजकीय संघर्ष

अंधश्रद्धेविरोधात लढताना त्यांना अनेक विरोधकांचा सामना करावा लागला. काही वेळा त्यांच्या कार्यक्रमांना धमक्या दिल्या गेल्या, कार्यक्रम बंद पाडले गेले, पोस्टर फाडली गेली, आणि सार्वजनिक द्वेषाची भावना उफाळून आली.
त्यांना अनेक वेळा "धर्मविरोधी", "देव नाकारणारे", "हिंदुधर्माचे शत्रू" अशा नावांनी हिणवलं गेलं. पण त्यांनी नेहमी स्पष्ट केलं की त्यांचा लढा धर्माविरोधात नाही, तर अंधश्रद्धेविरोधात आहे.

अंधश्रद्धा निर्मूलन कायद्याची मागणी

डॉ. दाभोलकरांनी अनेक वर्षे अंधश्रद्धा प्रतिबंधक कायद्याच्या मागणीसाठी प्रयत्न केले. त्यांनी तयार केलेल्या कायद्याच्या मसुद्यात काही महत्त्वाचे मुद्दे होते:
- भोंदूबाबांनी पैसे किंवा वस्तूमिळवण्यासाठी केलेलीफसवणूक
- नरबळीकिंवा अंगावरदेवी आणण्याचेप्रकार
- महिलांवरझालेल्या जादूटोण्याच्या नावाखालील अत्याचार
- उपचाराच्या नावाखाली होणारी फसवणूक

या कायद्याला अनेक वर्षे राजकीय पाठबळ मिळाले नाही. पण त्यांनी सतत जनआंदोलन चालू ठेवले. अखेर त्यांच्यावर हल्ला झाल्यानंतर काही दिवसातच हा कायदा तात्पुरता आणि नंतर कायमस्वरूपाने मंजूर करण्यात आला.
हत्येने उठवलेले प्रश्न

२० ऑगस्ट २०१३ रोजी सकाळी पुण्यात, नेहमीप्रमाणे मॉर्निंग वॉक करत असताना, डॉ. दाभोलकर यांच्यावर गोळ्या झाडून हत्या करण्यात आली. ही हत्या अत्यंत धक्कादायक होती. अजूनही त्यांच्या हत्येचा तपास संथ गतीने सुरु आहे आणि मुख्य सूत्रधारांवर कारवाई झालेली नाही, याबद्दल व्यापक नाराजी आहे.
ही घटना केवळ एका व्यक्तीची हत्या नव्हती – ती विचारांची हत्या होती. मात्र, यानंतर त्यांच्या चळवळीला अधिक बळकटी मिळाली. अनेक तरुण कार्यकर्ते पुढे सरसावले.

वारसा आणि पुढील वाटचाल

आजही महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती सक्रिय आहे. त्यांच्या मुलांनी आणि सहकाऱ्यांनी हा लढा सुरूच ठेवला आहे. मुका दाभोलकर आणि हामिद दाभोलकर हे त्यांचे वारसदार सामाजिक कार्यात सक्रिय आहेत.
त्यांच्या विचारांवर आधारित अनेक पुस्तकं, नाटके, माहितीपट प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांचा वारसा हा एका व्यक्तीचा नाही – ती एक चळवळ आहे, जी भारताच्या प्रत्येक राज्यात पोहोचायला हवी.

लेखक
प्रा. स्वप्नील ग. विल्हेकर
अधिव्याख्याता

गोपाल गणेश आगरकर यांचे समाज सुधारणेत योगदान

गोपाल गणेश आगरकर हे उन्नीसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक थोर समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि विचारवंत होते. सामाजिक अंधश्रद्धा, जातीयतेचा बुरसटलेला विचार आणि धर्मातील दुराचारांविरुद्ध त्यांनी प्रभावी संघर्ष केला. स्वातंत्र्यापूर्व काळात समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी आगरकरांनी आपल्या लेखणीतून, व्याख्यानांतून आणि प्रत्यक्ष कृतीतून जागृती घडवून आणली.

पूर्ण नाव: गोपाल गणेश आगरकर
जन्म: १४जुलै १८५६
जन्मस्थळ: टेंभुर्ले, तालुका देवगड, जिल्हा रत्नागिरी, महाराष्ट्र
मृत्यू: १७जून १८९५
मृत्यूस्थळ: पुणे, महाराष्ट्र
वय: ३८ वर्षे
राष्ट्रीयत्व: भारतीय
व्यवसाय: समाजसुधारक, शिक्षक, लेखक, विचारवंत
शिक्षण: डेक्कनकॉलेज, पुणे – B.A., एल.एल.बी. (कायद्याचे शिक्षण)

प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

गोपाल गणेश आगरकर यांचा जन्म १४ जुलै १८५६ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील टेंभुर्ले या गावात एका सामान्य कुटुंबात झाला. बालपण गरीबीत गेले, परंतु शिक्षणाची ओढ आणि जिद्द यांच्या जोरावर त्यांनी आपले उच्च शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी डेक्कन कॉलेज, पुणे येथून B.A. आणि नंतर L.L.B. ही पदवी घेतली.
ते अत्यंत बुद्धिमान, विचारशील आणि स्पष्टवक्ते होते. शिक्षणाद्वारे समाजात सुधारणा घडवून आणण्याचा त्यांचा विश्वास होता.

सुधारणेची सुरुवात:

गोपाल गणेश आगरकर हे लोकमान्य टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर इत्यादींसोबत न्यू इंग्लिश स्कूल आणि पुढे फर्ग्युसन कॉलेज या संस्थांची स्थापना करणाऱ्या अग्रगण्य नेत्यांपैकी एक होते. त्यांच्या मते, समाजसुधारणेचा पाया म्हणजे चांगले शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन. त्यांनी केसरी आणि सुधारक ही दोन महत्त्वाची नियतकालिके चालवली. टिळकांसोबत सुरू केलेल्या केसरीतून त्यांनी काही काळ लेखन केले, परंतु मतभेद झाल्याने त्यांनी सुधारक हे स्वतःचे स्वतंत्र वृत्तपत्र सुरू केले. या माध्यमातून त्यांनी स्त्री-पुरुष समानता, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह यासारख्या समस्यांवर प्रभावी लिखाण केले.

समाज सुधारणेतील मुख्य मुद्दे:

1.स्त्रियांचे स्थानवहक्क:
आगरकरांनी स्त्रियांच्या शिक्षणावर भर दिला. त्यांचा ठाम विश्वास होता की, समाजाच्या उन्नतीसाठी स्त्रियांचे शिक्षण अत्यावश्यक आहे. त्यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहास संमती दिली आणि त्यासाठी खुलेपणाने लिखाण केले.
2.जातिव्यवस्थेचा विरोध:
आगरकरांनी समाजातील उच्च-नीच भेद, जातीय भिंती यांचा स्पष्ट विरोध केला. त्यांनी श्रद्धा-परंपरांपेक्षा विवेकाला महत्त्व द्यावे असे आवाहन केले.
3.धार्मिक अंधश्रद्धा आणिकर्मकांडांचा विरोध:
त्यांनी अंधश्रद्धा, धार्मिक कर्मकांड आणि धार्मिक संकल्पनांवर प्रश्न उपस्थित केले. त्यांच्या लेखणीतून हा विरोध ठामपणे दिसून येतो.
4.शिक्षणाची भूमिका:
शिक्षण हेच समाजसुधारणेचे प्रभावी साधन आहे, असे आगरकर मानत. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजचे प्राचार्य म्हणून कार्य करत असताना शिस्तबद्ध व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची परंपरा निर्माण केली.

'सुधारक'मधील लिखाण:

सुधारक या त्यांच्या वृत्तपत्रातून त्यांनी अनेक तीव्र आणि तात्त्विक प्रश्न उचलले. उदाहरणार्थ, "धर्म म्हणजे काय?", "समाजसंस्था सुधारावी की राजकीय स्वातंत्र्य मिळवावे?" या प्रकारच्या लेखांद्वारे त्यांनी लोकांच्या विचारविश्वाला हादरा दिला.
त्यांचे लेखन तर्कशुद्ध, सत्यनिष्ठ आणि निर्भीड होते. टिळकांसारख्या राष्ट्रवादी नेत्यांपेक्षा आगरकर हे आधी समाजसुधारणा महत्त्वाची मानत.

वैचारिक संघर्ष: टिळक विरुद्ध आगरकर:

टिळक आणि आगरकर यांचे मतभेद प्रसिद्ध आहेत. टिळक राष्ट्रप्रेम, धार्मिक परंपरांचा पुरस्कार करत असताना आगरकर सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरत होते. टिळकांचे म्हणणे होते की, राजकीय स्वातंत्र्य आधी; परंतु आगरकर यांचे स्पष्ट मत होते की, समाजातील सुधारणा केल्याशिवाय स्वातंत्र्य अर्थहीन आहे.

परिणाम आणि वारसा:

गोपाल गणेश आगरकरांचा प्रभाव समाजावर खोलवर पडलेला आहे. त्यांच्या विचारांनी अनेक सुधारणावाद्यांना प्रेरणा दिली. त्यांनी लहानशा आयुष्यात (१८५६-१८९५) मोठे काम उभे केले. आजही शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन या बाबींमध्ये आगरकरांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

निष्कर्ष:

गोपाल गणेश आगरकर हे समाजसुधारणेचे एक झुंजार आणि प्रामाणिक उदाहरण होते. त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उभे केले आणि लोकांमध्ये विचार करण्याची सवय लावली. आजच्या काळातही त्यांच्या विचारांची नितांत गरज आहे. विवेकवादी, समतावादी आणि वैज्ञानिक समाजाच्या उभारणीसाठी आगरकर यांचे विचार मार्गदर्शक ठरू शकतात.

लेखिका
प्रा. पूजा मो. आठवले
अधिव्याख्याता

विधवाविवाह चळवळीत ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचे योगदान

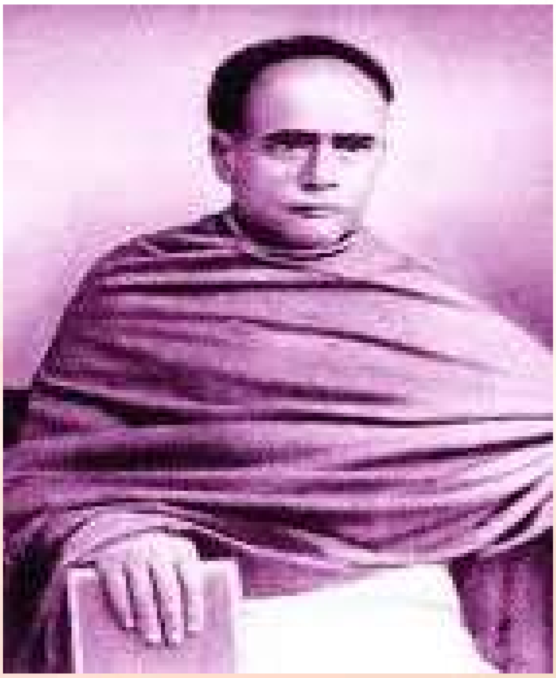

ईश्वर चंद्र विद्यासागर यांचा जन्म बंगालमधील मिदनापूर जिल्ह्यात २६ सप्टेंबर १८२० रोजी झाला होता. त्यांचं लहानपणाच नाव ईश्वरचंद्र बन्दोपाध्याय होते. त्यांचे वडील ठाकूरदास बन्दोपाध्याय आणि माता भगवत देवी हे अतिशय धार्मिक व्यक्ती होते.कुटुंबाची आर्थिक स्थिती चांगली नव्हती म्हणून, मूलभूत संसाधनांच्या कमतरतेमध्ये ईश्वरचंद्र यांना आपले बालपण खर्च करावे लागले. या सर्व गोष्टींबरोबरच, ईश्वरचंद्र एक हुशार मनातील एक हट्टी मुलगा होता. प्रारंभीचे शिक्षण त्यांनी आपल्या गावी घेतल्यानंतर कलकत्त्याच्या संस्कृत महाविद्यालयात उच्च शिक्षणासाठी दाखल झाले. १८३९ साली हिंदुधर्मशास्त्र विषयात उत्तीर्ण होऊन त्यांना 'विद्यासागर' ही उपाधी मिळाली. हेएक ब्रिटिश भारतीय बंगाल पुनर्जागरण या प्रमुख व्यक्तिमत्त्वाचे होते. ईश्वरचंद्र विद्यासागर हे बंगाल पुनरुत्थानाचे एक आधारस्तंभ म्हणून होते ज्याने १८०० च्या सुरुवातीला राजाराममोहन रॉय यांनी सुरू केलेल्या सामाजिक सुधारणांची चळवळ चालू ठेवली होती. विद्यासागर एक सुप्रसिद्ध लेखक, महान समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ, बौद्धिक आणि मानवतेच्या सर्व कट्टर समर्थकांपेक्षा श्रेष्ठ होते. त्यांचे एक भव्य व्यक्तीमत्व होते.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून त्यांचा आदर केला जात होता.त्यांचे पुस्तक 'बोर्नो पोरीचॉय' (अक्षर परिचय),अद्याप बंगाली वर्णमाला शिकण्यासाठी प्रारंभिक मजकूर म्हणून वापरला जातो. विद्यासागर (ज्ञानाचा महासागर) या विषयावर त्यांना अनेक विषयांचा प्रचंड ज्ञान असल्याने त्यांना देण्यात आले. ते महिलांच्या शिक्षणसाठी समर्थक असे.त्यामुळे त्यांनी बऱ्याच ठिकाणी बलिकांकसाठी विद्यालयाची स्थापना केली.

शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य

विद्यासागर यांनी फोर्ट विल्यम कॉलेजमध्ये संस्कृत विभाग प्रमुख म्हणून १८४१ साली काम सुरू केले. १८५४ ते १८५८ या कालावधीत ते शिक्षणनिरीक्षक होते. या काळात त्यांनी ३५ नवीन बालिका विद्यालये स्थापन केली, एक मध्यवर्ती अध्यापक विद्यालय सुरू केले आणि बंगालमधील प्रमुख शहरांमध्ये आदर्श विद्यालयांची स्थापना केली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे संस्कृत महाविद्यालयात सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळू लागला. ईश्वरचंद्र विद्यासागर हे 19व्या शतकातील एक महान समाजसुधारक होते, ज्यांनी विधवाविवाहाच्या चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे 1856 साली विधवा पुनर्विवाह अधिनियम संमतझाला, ज्यामुळे विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता मिळाली. स्वतःच्यामुलींची लग्ने त्या चौदा-पंधरा वर्षांच्या होईपर्यंत न केल्याने आणि आपल्या मुलाचे लग्न एका बालविधवेशी लावून दिल्याने त्यांनी आपल्या विचारांची प्रगल्भता दाखवली.

विधवा पुनर्विवाहाची आवश्यकता

विधवा पुनर्विवाहाच्या प्रश्नावर विचार करतांना आपल्याला प्रथम भारतीय समाजातील विधवांच्या स्थितीचा विचार करावा लागेल. 19व्या शतकात भारतीय समाजात विधवा महिलांना अत्यंत असंस्कृत आणि उपेक्षित मानले जात होते. विधवा होण्याच्या नंतर त्या महिलांना सामाजिक, मानसिक, आणि शारीरिक वाईट परिस्थितीला सामोरे जावे लागे. या काळात अनेक रूढी आणि परंपरा होत्या ज्यात विधवांना परित्यक्त मानले जात होते. त्या काळात विधवांना दोनच पर्याय होते – एक म्हणजे त्यांचा संन्यास घेणे किंवा दुसरे म्हणजे घरातील आयुष्य थोडक्यात राहणे, परंतु समाजाने त्यांना अत्यंत वाईट दृष्टिकोनातून पाहिले.इश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी त्यात एक बदल घडवला. त्यांनी आपल्या जीवनात आणि कार्यात या विरोधाभासाच्या आणि अन्यायाच्या परिस्थितीला उघड केले आणि ते बदलण्याचे ठरवले. त्यांचा विचार होता की एक समाज त्या महिलांना त्यांच्या मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवू शकत नाही. त्यांचा प्रपंच, त्यांच्या आयुष्यातील दुसऱ्या पटीवर असलेली इच्छा, आणि त्यांच्या सुखाच्या हक्काचा विचार केला पाहिजे. या विचारांसोबतच त्यांना विधवा पुनर्विवाहाच्या मुद्द्यावर काम करण्याची प्रेरणा मिळाली.

विधवाविवाह चळवळीत विद्यासागर यांचे योगदान:

इश्वरचंद्र विद्यासागर हे केवळ शास्त्रज्ञ आणि शिक्षकच नव्हे, तर एक महान समाजसुधारक होते. त्यांना लोकांना योग्य आणि सुसंस्कृत जीवन जगण्यासाठी प्रेरित करण्याची अडचण नव्हती. त्यांचे विचार आणि कार्य हे शिक्षण, स्त्री शिक्षण, आणि विधवा पुनर्विवाहाच्या क्षेत्रात थोडेच नव्हे, तर एक मोठा परिवर्तन होण्यास कारणीभूत ठरले. इश्वरचंद्र विद्यासागरयांनी विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहित करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या. त्यांनी आपल्या पुस्तकांच्या माध्यमातून, लेखनाद्वारे आणि समाजात जाऊन लोकांच्या मनाला जागरूक करण्याचे कार्य केले. त्यांचा उद्देश होता की विधवा महिलांना एक नवीन जीवन आणि समाजात योग्य स्थान मिळावे.विद्यासागर यांच्या प्रयत्नांमुळे विधवाविवाहाच्या चळवळीस बळकटी मिळाली. त्यांच्या कार्यामुळे विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता मिळाली आणि समाजात विधवांविषयीच्या रूढी आणि भेदभावात बदल घडला. त्यांच्या या योगदानामुळे त्यांना समाजसुधारणेतील एक महान नेता मानले जाते. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे 1856 साली विधवा पुनर्विवाह अधिनियम (Widow Remarriage Act) संमत झाला, ज्यामुळे विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता मिळाली.

इतर सामाजिक सुधारणा

विद्यासागर यांनी बहुपत्नीपण, बालविवाह आणि मद्यपान यांसारख्या अनिष्ट चालींविरुद्ध आवाज उठविला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे बंगालमधील समाजजीवनात सकारात्मक बदल घडले. १८७७ साली कलकत्त्यातील दरबारात इंग्रजी राणीकडून त्यांना बहुमानाची सनद आणि 'सी. आय. इ.' ही पदवी प्रदान करण्यात आली.

वैयक्तिक जीवन आणि तत्त्वज्ञान

वैयक्तिक जीवनात विद्यासागर अत्यंत साधे आणि निर्भय होते. ते अज्ञेयवादी होते आणि माणुसकीचे वागणे हाच त्यांचा धर्म मानत. दुःखी, कष्टी, दलित आणि उपेक्षितांच्या साह्यार्थ त्यांनी आपले संपत्ती खर्चिली. त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांना 'दयासागर' हे उपनाम मिळाले.

निधन

२९ जुलै १८९१ रोजी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचे निधन झाले. त्यांच्या कार्यामुळे बंगाली समाजात आणि संपूर्ण भारतात शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा घडल्या, ज्यांचा प्रभाव आजही दिसून येतो.

लेखिका
प्रा.अनिता ग. राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक

अण्णा भाऊ साठे : श्रमिक वर्गासाठीचा आवाज

अण्णाभाऊसाठे (१ऑगस्ट१९२०–१८जुलै१९६९) हे महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध साहित्यिक, कवी, सामाजिक कार्यकर्ते आणि श्रमिक वर्गासाठी आवाज उठवणारे महापुरुष होते. अण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य विशेषतः श्रमिक वर्गाच्या हक्कांसाठी, त्यांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणारे आणि त्यांच्या जीवनातील संघर्षावर आधारित होते. ते एक अत्यंत संवेदनशील आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक लेखक होते. त्यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी सोलापूर जिल्ह्यात झाला. अण्णा भाऊ साठे यांचा समर्पण, संघर्ष आणि श्रमिक वर्गासाठी दिलेला योगदान अनमोल आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी आपले संपूर्ण जीवन श्रमिक वर्गाच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या विकासासाठी समर्पित केले. ते एक सामाजिक कार्यकर्ते, लेखक, कवी, आणि पत्रकार होते. अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील एक गरीब कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपण अत्यंत गरीब परिस्थितीत गेले, मात्र त्यांच्या संघर्षपूर्ण जीवनामुळे ते श्रमिक वर्गाच्या समस्यांबद्दल जागरूक झाले. त्यांना त्यांच्या जीवनातील अडचणी आणि दुःख यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांच्या स्थितीची जाणीव झाली. अण्णाभाऊ साठे हे एक प्रभावशाली लेखक होते. त्यांच्या लेखनाचा मुख्य उद्देश सामान्य माणसाच्या जीवनातील संघर्ष, दुःख, आणि त्यांच्या अधिकारांसाठीच्या लढ्याला प्रमुख स्थान देणे होता. अण्णा भाऊ साठे यांचा "माझामाझ्या" हा काव्यग्रंथ आणि "विठोबा" या काव्यसंग्रहामुळे त्यांना मोठी लोकप्रियता मिळाली. त्यांच्या लेखनात श्रमिक वर्गाच्या, शेतकऱ्यांच्या आणि उपेक्षित समाजातील लोकांच्या समस्यांचा समावेश होता. त्यांनी त्यांच्या कविता, काव्य आणि कथा यांच्या माध्यमातून श्रमिकांच शेतकऱ्यांचे आणि गरीब वर्गाचे जीवन दर्शवले.

अण्णाभाऊ साठे यांचे शिक्षण फार कमी होते. त्यांचा जन्म एका गरीब कुटुंबात झाला होता, त्यामुळे त्यांना प्रारंभिक जीवनात शिक्षणाची सोय मिळाली नाही. परंतु, त्यांना जीवनात अनेक अडचणींना तोंड देऊन शिक्षण घेण्याची महत्वाची प्रेरणा मिळाली. अण्णाभाऊ साठे यांनी फारशा औपचारिक शालेय शिक्षणाची अनुभव घेतली नाही, परंतु त्यांनी आपल्या जीवनाच्या संघर्षातून, अनुभवातून आणि वाचनातून शिक्षण घेतले. त्यांनी विविध समाज सुधारणेच्या वाचनाचे आणि लेखनाचे कार्य सुरु केले. त्यांच्या काव्यांतून आणि लेखांतून त्यांनी शिक्षण आणि समाजसुधारणायावर भर दिला. त्यांच्या कथेवर आधारित जीवनातील संघर्ष, हिम्मत आणि निर्धारामुळे ते समाजातील वंचित वर्गाच्या प्रगतीसाठी एक आदर्श ठरले.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या काव्य शास्त्रात श्रमिकांचे आणि मजूरांचे दुःख, अत्याचार आणि शोषण यांची विस्तृत आणि मांडणी केली आहे. त्यांचे लेखन, कविता आणि कथा, श्रमिक वर्गाच्या वेदना आणि संघर्षांना आवाज देणारी होती. अण्णाभाऊ साठे यांचा "विठोबा" हा प्रसिद्ध काव्यसंग्रह आणि "माझामाझ्या"या काव्य ग्रंथातत्यांचं श्रमिक वर्गाच्या स्थितीवर विचार मांडला आहे. ते म्हणायचे, "श्रमिकवर्गाचे जीवन हे एक संघर्ष आहे, आणि त्यांचा अधिकार मिळवण्यासाठी समाजाला जागरूक व्हावे लागेल. "त्यांनी आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून श्रमिकांच्या न्यायाच्या हक्कासाठी, त्यांच्या दैन्याच्या परिस्थितीवर, कामगार कायद्यांवर आणि त्यांच्या समृद्धीसाठी आवाज उठवला.

अण्णाभाऊ साठे हे श्रमिक वर्गाच्या समस्या आणि त्यांना दिल्या जाणाऱ्या अन्यायाच्याविरोधात एक सक्रिय आवाज होते. त्यांच्या काव्याच्यामाध्यमातून त्यांना प्रेरणा मिळाली आणि श्रमिकांच्या जीवनातील संघर्षाचा इशारा दिला. अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या जीवनात श्रमिक संघटनांचे महत्त्व स्पष्ट केले आणि त्यांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अधिकारांसाठी लढा दिला. अण्णाभाऊ साठे यांचा हा संघर्ष केवळ मजुरांच्याहितासाठी नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगती साठी होता. ते एक उदात्त विचारवंत होते, जे फक्त श्रमिकांच्या नव्हेतर संपूर्ण जनतेच्या न्याय आणि समानते साठी लढले. त्यांची धडपड, त्यांचे संघर्ष आणि त्यांचे योगदान आजही सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहे.

अण्णाभाऊ साठेयांनी आपल्या काव्यवलेखनाच्या माध्यमातून श्रमिक वर्गाच्या हक्कांसाठी, त्यांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला. ते श्रमिक वर्गासाठी एक प्रेरणास्त्रोत बनले आणि त्यांच्या संघर्षाला, त्यांच्या आवाजाला समाजात स्थान दिलं. त्यांचा आदर्श आणि त्यांचे कार्य आजही श्रमिक वर्गासाठी मार्गदर्शक ठरते. त्यांच्या कार्यामुळेच श्रमिक वर्गाच्या हक्कांसाठी न्याय मिळवण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

खाली अण्णाभाऊ साठे यांनी लिहिलेल्या काही महत्त्वाच्या पुस्तकांची यादी दिली आहे:

साठेंनी लिहिलेली पुस्तके

1. अकलेची गोष्ट (लोकनाट्य, १९४५)
2. अमृत
3. आघात
4. आबी (कथासंग्रह)
5. आवडी (कादंबरी)
6. इनामदार (नाटक, १९५८)
7. कापऱ्या चोर (लोकनाट्य)
8. कृष्णाकाठच्या कथा (कथासंग्रह)
9. खुळंवाडा (कथासंग्रह)
10. गजाआड (कथासंग्रह)
11. गुऱ्हाळ
12. गुलाम (कादंबरी)
13. चंदन (कादंबरी)
14. चिखलातील कमळ (कादंबरी)
15. चित्रा (कादंबरी, १९४५)
16. चिरानगरची भुतं (कथासंग्रह), १९७८)
17. नवती (कथासंग्रह)
18. निखारा (कथासंग्रह)
19. जिवंत काडतूस (कथासंग्रह)
20. तारा
21. देशभक्त घोटाळे (लोकनाट्य, १९४६)
22. पाझर (कादंबरी)
23. पिसाळलेला माणूस (कथासंग्रह)
24. पुढारी मिळाला (लोकनाट्य, १९५२)
25. पेंग्याचं लगीन (नाटक)
26. फकिरा (कादंबरी, १९५९)
27. फरारी (कथासंग्रह)
28. मथुरा (कादंबरी)
29. माकडीचा माळ (कादंबरी, १९६३)
30. रत्ना (कादंबरी)
31. रानगंगा (कादंबरी)
32. रूपा (कादंबरी)
33. बरबाद्या कंजारी (कथासंग्रह, १९६०)
34. बेकायदेशीर (लोकनाट्य, १९४७)
35. माझी मुंबई (लोकनाट्य)
36. मूक मिरवणूक(लोकनाट्य)
37. रानबोका
38. लोकमंत्र्यांचा दौरा (लोकनाट्य, १९५२)
39. वारणेचा वाघ (कादंबरी, १९६८)
40. वैजयंता (कादंबरी)
41. वैर (कादंबरी)
42. शेटजींचे इलेक्शन (लोकनाट्य, १९४६)
43. संघर्ष
44. सुगंधा
45. सुलतान (नाटक)

प्रवासवर्णन

- कविता आणि माझा रशियाचा प्रवास

काव्ये

- अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या

साठेंच्या लेखनावर आधारित चित्रपट

- वैजयंता (१९६१, कादंबरी – वैजयंता)
- टिळा लावते मी रक्ताचा (१९६९, कादंबरी – आवडी)
- डोंगरची मैना (१९६९, कादंबरी – माकडीचा माळ)
- मुरली मल्हारीरायाची (१९६९, कादंबरी – चिखलातील कमळ)
- वारणेचा वाघ (१९७०, कादंबरी – वारणेचा वाघ)
- अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा (१९७४, कादंबरी – अलगूज)
- फकिरा (कादंबरी – फकिरा)

पोवाडे आणि गीते:

– त्यांनी अनेक सामाजिक क्रांतीकारकांवर पोवाडे लिहिले – जसे की फकिरा, बिरसा मुंडा, ज्योतिबा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींवर.

लेखिका
प्रा. आकांक्षा ओ. देशमुख
अधिव्याख्याता

समाज सुधारकांचे आधुनिक भारतावर परिणाम

भारतीय समाज हा प्राचीन काळापासून विविध धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरांनी समृद्ध असला, तरी काळानुसार त्यात अनेक अविवेकी व अंधश्रद्धाळू प्रथा निर्माण झाल्या. अस्पृश्यता, जातिभेद, स्त्री-पुरुष विषमता, सतीप्रथा, बालविवाह यांसारख्या समाजविघातक रूढीमुळे समाजामध्ये अन्याय, शोषण व विषमता माजली होती. अशा विकृत सामाजिक रचनेतून भारताला बाहेर काढण्याचे कार्य काही थोर समाजसुधारकांनी केले. त्यांच्या कार्यामुळे आधुनिक भारताचे स्वरूप मुळातूनच बदलले.

प्रमुख समाजसुधारकांचे योगदान

१. राजा राममोहनरॉय – आधुनिक भारताचेजनक
राजा राममोहन रॉय हे नवयुगाचे अग्रदूत होते. त्यांनी सतीप्रथेविरुद्ध केलेला लढा भारतीय समाजक्रांतीचा प्रारंभ मानला जातो. ब्राह्मो समाज स्थापन करून त्यांनी धार्मिक सुधारणांचा पाया घातला. त्यांनी स्त्री-शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, एकेश्वरवाद यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे ब्रिटिशांनी सतीप्रथा बंद करणारा कायदा १८२९ मध्ये लागू केला. भारतीय समाजात विवेक, विज्ञाननिष्ठा आणि मानवतावाद यांची पायाभरणी त्यांनी केली.

२. महात्मा फुले– सामाजिक समतेचेप्रणेते
ज्योतिबा फुले यांनी दलित, शूद्र, स्त्रिया यांच्यासाठी सामाजिक न्यायाची लढाई लढली. त्यांनी सत्यशोधक समाज स्थापून जातिभेद, ब्राह्मणशाही आणि अंधश्रद्धांविरोधात प्रचार केला. त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्या मदतीने त्यांनी मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. त्यांनी पाणवठ्यावर, मंदिरात आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहात अस्पृश्यांना स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या कार्यामुळे समतेच्या विचाराने भारतीय समाजाला नवी दिशा मिळाली.

३. सावित्रीबाई फुले– स्त्रीशिक्षणाची आद्यप्रवर्तक
सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका होत्या. त्यांनी अशिक्षित, दलित व महिलांसाठी शिक्षणाचा ध्वज उंचावला. समाजाच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी शिक्षणाचे कार्य सुरू ठेवले. त्यांच्या कार्यामुळे आजच्या स्त्रीशिक्षणाची पायाभरणी झाली. त्या खऱ्या अर्थाने स्त्री सक्षमीकरणाच्या युगप्रवर्तक ठरल्या.

४. स्वामी विवेकानंद– नवजागरणाचा प्रेरणास्त्रोत
स्वामी विवेकानंद यांनी भारतीययुवकांना आत्मबळ, राष्ट्रप्रेम व धर्मनिष्ठेची प्रेरणा दिली. त्यांनी रामकृष्ण मिशनच्या माध्यमातून सेवा, शिक्षण आणि आध्यात्मिक प्रबोधन यावर भर दिला. त्यांच्या शिकवणीत "उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त होईपर्यंत थांबू नका" असा संदेश होता. त्यांनी भारतीय संस्कृतीची महानता जागतिक पातळीवर मांडली आणि आत्मगौरवाची जाणीव निर्माण केली.

५. डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर – संविधानाचे शिल्पकारव सामाजिकन्यायाचे दूत
डॉ. आंबेडकर यांनी जातिव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करून दलितांना सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक हक्क मिळवून दिले. चावदार तलाव, महाड सत्याग्रह, काकासाहेब काळेलकर आयोग यांद्वारे त्यांनी सामाजिक न्यायाची चळवळ चालवली. भारतीय संविधानात त्यांनी समता, बंधुता, धर्मस्वातंत्र्य आणि मूलभूत हक्क यांची हमी दिली. आजचा लोकशाही भारत त्यांच्या विचारांनी बळकट झाला आहे.

६. बाबा आमटे - एक जीवन, एक ध्यास
कुष्ठरोग्यांसाठी संघर्ष
प्रेरणा – एक प्रसंग
एका दिवशी रस्त्यावर एका अंग कुजलेल्या कुष्ठरोग्याला कोणीही मदत करत नव्हते. बाबा आमटेंनी त्याच्या जखमांवर मलम लावली, त्याला उचलून घेतले – आणि तेच त्यांचे जीवन ध्येय बनले.

आनंदवनाची स्थापना (१९४९)
बाबा आमटे यांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातवरोरायेथे ‘आनंदवन’ या कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनासाठी स्वतंत्र गाव वसवले. येथे केवळ औषधोपचार नव्हे, तर श्रमसंस्कार, स्वावलंबन, शिक्षण, आणि आत्मसन्मान यांवर भर दिला. कुष्ठरोग्यांनाही सामान्य जीवन जगता येते, हे त्यांनी कृतीतून दाखवून दिले.

लोकबिरादरी प्रकल्प, हेमलकसा
डॉ. प्रकाश आमटे आणि मंदा आमटे यांनी आदिवासी लोकांसाठी हेमलकसा येथे हा प्रकल्प सुरू केला. शिक्षण, आरोग्यसेवा, आणिवन्यजीव संवर्धन या त्रिसूत्रीवर आधारित हा उपक्रम आजही प्रेरणादायक आहे.
नर्मदा बचाओ आंदोलनात सहभाग
बाबा आमटे यांनीनर्मदा नदीवरील धरण प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्या हजारो लोकांच्या न्यायासाठी मोठा लढा उभारला. त्यांनी 'जगणे हेच माझे आंदोलन आहे' असेम्हणत अखेरपर्यंत या संघर्षात भाग घेतला.
शाश्वत विकास व पर्यावरणासाठी संघर्ष
त्यांनीपर्यावरण रक्षण, शाश्वत विकास, आणि शुद्ध जीवनशैली यांचा पुरस्कार केला. त्यांनी विना-विजेचे, स्वावलंबी, पर्यावरणपूरक जीवन जगत 'कसे जगावे' याचाआदर्श जगाला दिला.

७.डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब देशमुख : एक दूरदृष्टी असलेला कृषिनायक
स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग
- पंजाबराव देशमुख हेमहात्मा गांधीं प्रेरित झाले होते.
- त्यांनी1920 मध्ये स्वराज्य चळवळीतभाग घेतला.
- विदर्भ प्रांतीक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष म्हणूनही कार्य केले.
- अनेकवेळा तुरुंगवास पत्करला.

शिक्षण संस्थांची स्थापना

१९३१ मध्ये श्री शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी, अमरावती या संस्थेची स्थापना केली.
आज ही संस्था हजारो ग्रामीण विद्यार्थ्यांना शिक्षण देते.
- ग्रामीण विकास व शेती
- त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी विज्ञानाधारित शेतीचे प्रशिक्षण, कृषी संशोधन केंद्रे आणि शेती शिक्षण संस्थांचा पाया घातला.
- कर्जमाफी, सिंचन, खत, बियाणे यावर भर देऊन शेती उत्पादन वाढवण्याची दिशा दिली.

डॉ. पंजाबराव देशमुखस्वातंत्र्यानंतरभारताचे पहिले केंद्रीय कृषी मंत्री (1952 – 1962) होते.

त्यांनी सुरू केलेली प्रमुख धोरणे:
1. कृषी विद्यापीठांची स्थापना
   महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहीरी
   पंजाब कृषी विद्यापीठ
   आंध्र कृषी विद्यापीठ
1. शेतीसाठी सवलतीचे कर्ज, बँका व पतसंस्था
2. शेती पद्धतीतील बदल – वैज्ञानिक शेती, खत, सिंचनाचा प्रचार
3. 'फूड फॉर मिलियन' योजना – गरीबांसाठी स्वस्त धान्य योजना
4. सिंचन योजनांचा प्रसार

समाजसुधारणेचे कार्य
- त्यांनीशेतकऱ्यांच्या आत्मसन्मानासाठी शैक्षणिक व सामाजिक चळवळी राबवल्या.
- विधवा पुनर्विवाह, अस्पृश्यता निवारण यांसाठी त्यांनी वेळोवेळी ठोस भूमिका घेतली.
- शेतकरी वस्ती, शेतकरी संस्कृती यांचा विकास हे त्यांचे ध्येय होते.

समाजसुधारकांचा आधुनिक भारतावर झालेला प्रभाव
१. स्त्री सक्षमीकरणाची नांदी
भारतीय समाजात स्त्री ही अनेक शतकांपर्यंत दुय्यम स्थानावर ठेवली गेली होती. तिचे आयुष्य चार भिंतींत बंदिस्त होते. अशा परिस्थितीत ज्योतिराव व सावित्रीबाई फुले, राजा राममोहन रॉय, पंडिता रमाबाई यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीच्या शिक्षणाचा, हक्काचा, आणि आत्मगौरवाचा मंत्र दिला. सावित्रीबाई फुले यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्त्रीशिक्षणाची मशाल पेटवली. या क्रांतीचे पडसाद आजही दिसून येतात.आजच्या घडीला भारतीय स्त्रिया विज्ञान, संशोधन, संरक्षण, क्रीडा, राज्यकारभार, उद्योग, साहित्य, कला अशा प्रत्येक क्षेत्रात ठसा उमटवत आहेत. त्यांना मिळालेली मतदानाची, मालमत्तेची, शिक्षणाची व कार्यस्वातंत्र्याची फळे ही समाजसुधारकांच्या दूरदृष्टीचा परिपाक आहेत.

२. जातिभेद व अस्पृश्यतेवर निर्णायक घाव

भारतीय समाज अनेक शतकांपासून कठोर जातिव्यवस्थेच्या गर्तेत अडकलेला होता. ही व्यवस्था केवळ सामाजिक शोषणच नव्हे, तर मानवी अस्मितेचा संहार करणारी ठरली होती. महात्मा फुले यांनी 'शूद्रातिशूद्र' वर्गाच्या उन्नतीसाठी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून समतेचा उद्घोष केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या शिक्षण, रोजगार, निवास व सामाजिक हक्कांसाठी थेट संघर्ष उभारला. आज भारतीय घटनेद्वारे अनुसूचित जाती-जमातींसाठी आरक्षण, संरक्षणात्मक कायदे व सशक्तीकरणाच्या योजना अस्तित्वात आहेत. अस्पृश्यता ही गुन्हा मानली गेली आहे. दलितांमध्ये आत्मसन्मान, सामाजिक सहभाग व नेतृत्व निर्माण झाले आहे. या सर्व परिवर्तनांचे मूळ समाजसुधारकांच्या अपार कार्यात आढळते.

३. शिक्षणाचा सार्वत्रिकीकरण आणि साक्षरतेची क्रांती

शिक्षण ही केवळ काही निवडक वर्गाची मक्तेदारी राहू नये, तर ती समाजाच्या प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचावी, असा विचार प्रथमच समाजसुधारकांनी मांडला. फुले दांपत्याने महिला, दलित आणि गरीबांसाठी शाळा काढून शिक्षणाच्या दारी खोल भेग पाडली. डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षण हे "शस्त्र" असल्याचे प्रतिपादन केले.

आज भारतात प्राथमिक ते उच्च शिक्षणाच्या अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत. विद्यापीठांची संख्या वाढली आहे. विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, शाळांमधील मध्याह्नभोजन, मोफत पुस्तके अशा योजनांनी शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने वाढला आहे. ही शिक्षणक्रांती म्हणजे समाजसुधारकांच्या अथक प्रयत्नांचे फलित आहे.

४. धर्माची विवेकनिष्ठ पुनर्मांडणी

भारतीय समाजामध्ये धर्म ही एक प्रेरकशक्ती असली, तरी त्याभोवती अनेक अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आणि जातीय विषमताचे जाळे विणले गेले होते. राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाज स्थापन करून एकेश्वरवाद, विज्ञाननिष्ठा आणि नैतिकतेचा पुरस्कार केला. स्वामी विवेकानंदांनी "वेदांत हे सर्वधर्मसमभावाचे प्रतीक" असल्याचे सांगत आध्यात्मिक एकात्मतेचा संदेश दिला. या सुधारणांचा परिणाम म्हणजे आजचा विवेकाधिष्ठित भारतीय धर्मदृष्टीकोन. धर्म ही केवळ पूजा-अर्चेपुरती मर्यादित न राहता, सामाजिक कल्याण व मानवसेवेचे माध्यम बनली आहे. धार्मिक सहिष्णुता, सर्वधर्मसमभाव व आध्यात्मिक प्रबोधन हे समाजजीवनात अधिक दृढ झाले आहेत.

५. आधुनिक राष्ट्रवाद आणि लोकशाही मूल्यांची पायाभरणी

समाजसुधारकांनी भारतीयांच्या मनात केवळ सामाजिक नव्हे, तर राजकीय जाणीवाही जागृत केली. त्यांचा विचार होता – जे समाजात परिवर्तन करू शकतात, ते राष्ट्रही घडवू शकतात. स्वामी विवेकानंदांचे राष्ट्रप्रेम, महात्मा फुल्यांचे सामाजिक न्यायासाठीचे संघर्ष, डॉ. आंबेडकरांचे लोकशाही मूल्यांसाठीचे योगदान यांमुळे भारतीय राष्ट्रवादाला विचारधारेचे अधिष्ठान मिळाले. भारतीय लोकशाही आज "बहुसंख्यतेत एकता", "विविधतेत समरसता", आणि "समानतेवर आधारित राज्यघटना" यावर उभी आहे. ह्या मूल्यांची बीजे समाजसुधारकांच्या चिंतनात दडलेली आहेत. त्यांनी दिलेली विचारधारा, आजच्या शासनाच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये ठळकपणे प्रतिबिंबित होते. "समाजसुधारक हे इतिहासाचे चालकचक्र होते. त्यांच्या विचारांनी भारताला अंध:कारातून प्रकाशाकडे नेले." समाजसुधारक हे केवळ व्यक्ती नव्हते, तर ते विचारांचे आणि परिवर्तनाचे प्रतीक होते. त्यांनी जुनाट विचारांच्या बेड्या तोडून आधुनिक, प्रगल्भ आणि समतावादी समाजाची उभारणी केली. त्यांचे विचार आजही प्रेरणादायी आहेत आणि भविष्यकालीन समाजासाठी दिशादर्शक ठरू शकतात. भारताच्या विकासाचा पाया याच समाजसुधारकांनी घातला असून, आजच्या भारतात त्यांच्या विचारांची प्रतिबिंबं विविध सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांविधानिक संस्थांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतात.

आधुनिक भारत घडवण्यासाठी झालेली महत्त्वाची विशिष्ट कार्ये

१. ब्रिटिश शासनातील सामाजिक सुधारणांचे कायदे

ब्रिटिश कालखंडात काही महत्त्वाचे कायदे लागू झाले, जे समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेत निर्णायक ठरले:

- सतीप्रथा बंदी कायदा (१८२९): राजा राममोहन रॉय यांच्या आंदोलनामुळे लॉर्ड विल्यम बेंटिकने हा कायदा केला.
- विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६): ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या प्रयत्नांमुळे विधवांना पुनर्विवाहाचा हक्क मिळाला.
- बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१९२९): सर्धार हरबिलास सारदाच्या पुढाकारामुळे हा कायदा झाला, ज्यामुळे वयात येण्यापूर्वी विवाहावर बंदी आली.
- स्त्रियांना मताधिकार (१९५० नंतरच्या घटनात्मक सुधारणा): भारतीय संविधानामुळे स्त्रियांना संपूर्ण राजकीय हक्क मिळाले.

२. सुधारणा घडवणाऱ्या चळवळी व संस्था

सत्यशोधकसमाज (१८७३):

महात्मा फुले यांनी स्थापनकेलेली ही संस्था जातीभेद, अंधश्रद्धा व ब्राह्मणशाहीच्या विरोधात उभी राहिली. तिचा परिणाम म्हणून समाजात शोषित घटकांमध्ये आत्मसन्मान जागा झाला.

आर्यसमाज (१८७५):

दयानंद सरस्वती यांनी वेदांवर आधारित परंपरांचा प्रचार करत मूर्तिपूजा, जातिभेद यांच्याविरुद्ध आवाज उठवला.

रामकृष्णमिशन (१८९७)

स्वामी विवेकानंद यांनी स्थापनकेलेली ही संस्था शिक्षण, आरोग्य व सेवा कार्यावर लक्ष केंद्रित करते.

प्रार्थनासमाज (मुंबई:
यांनी विधवाविवाह, स्त्री शिक्षणव समाजिक एकतेचा पुरस्कार केला.
३. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील समाजसुधारणांचा प्रभाव
भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील अनेक नेत्यांनी केवळ राजकीयच नव्हे, तर सामाजिक सुधारणांवरही भर दिला:
महात्मागांधी:
· अस्पृश्यांना 'हरिजन' संबोधून त्यांनी त्यांच्या अधिकारांसाठी हरिजन सेवा संघ स्थापन केला.
· सर्वोदय व स्वावलंबन यांच्या माध्यमातून ग्रामविकास, स्त्री सक्षमीकरण, शिक्षण व स्वच्छता यांचा पुरस्कार केला.
सुभाषचंद्रबोस:
· आझाद हिंद फौजेत स्त्रियांना भरती करून स्त्री-पुरुष समानतेचा आदर्श ठेवला.
· त्यांनी जातीभेदाच्या पलीकडचे राष्ट्रीय एकात्मतेचे विचार मांडले.
पंडितनेहरू वडॉ. आंबेडकर:
· भारतीय घटनेच्या माध्यमातून समता, बंधुता, धर्मस्वातंत्र्य, आणि मूलभूतहक्कांचा पुरस्कार झाला.
· भिन्न जाती-जमातींमध्ये सामाजिक समावेश घडवण्यासाठी कायदे व धोरणं अस्तित्वात आली.
४. शैक्षणिक व सामाजिक संस्थांचे योगदान
· शांतिनिकेतन (रवींद्रनाथ टागोर): आधुनिक शिक्षण, कला व संस्कृति यांचे केंद्र ठरले.
· अलिगड मुस्लिम विद्यापीठ व बनारस हिंदू विद्यापीठ: विविध धार्मिक गटांना शिक्षणात सामावून घेणाऱ्या या संस्था सामाजिक एकात्मतेसाठी महत्त्वपूर्ण ठरल्या.
· फर्ग्युसन कॉलेज, विल्सन कॉलेज: या संस्थांमधून समाजसुधारक, राष्ट्रभक्त व क्रांतिकारी घडले.
५. आधुनिक काळातील प्रभावी धोरणे व कायदे
भारतीय संविधान लागू झाल्यानंतर अनेक कायदे व धोरणांमुळे समाजसुधारणेच्या प्रक्रियेला गती मिळाली:
· शिक्षणाचा अधिकार कायदा (२००९): सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळावे म्हणून.
· मुलभूत हक्क: समता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षण व संपत्तीची समान संधी.
· आरक्षण धोरणे: मागासवर्गीयांना शिक्षण व नोकरीत संधी मिळवून देण्यासाठी.
समाजसुधारकांची सुरुवात ही भारतीय समाजाच्या आत्मशुद्धीची प्रेरणा होती. परंतु त्यांच्या विचारांची फलश्रुती ब्रिटिश शासनातील कायदे, संस्थात्मक चळवळी, स्वातंत्र्य चळवळ, संविधानिक सुधारणा आणि आधुनिक धोरणांमधून दिसून आली. आधुनिक भारताची जी रचना आपण आज अनुभवतो ती म्हणजे या सर्व प्रवाहांची एकत्रित परिणती आहे.

लेखक
प्रा. मयूर संजय टेकाडे
सहाय्यक प्राध्यापक

रतन टाटा :उद्योगसम्राट आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील योगदान

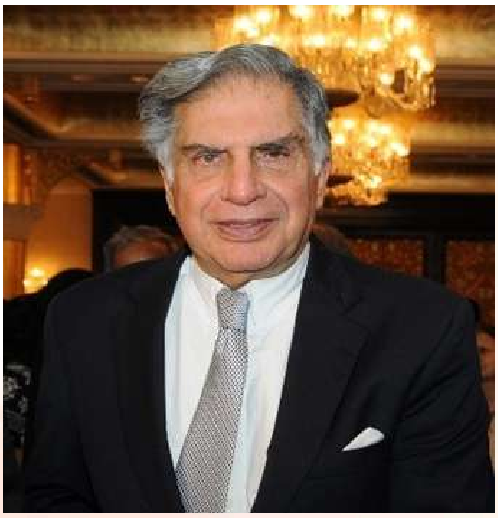

रतन टाटा हे भारतीय उद्योगजगतातील एक अत्यंत आदरणीय आणि प्रतिष्ठित व्यक्तिमत्त्व आहेत. त्यांनी टाटा समूहाच्या अध्यक्षपदी असताना त्याच्या विविध क्षेत्रांमध्ये क्रांतिकारी बदल केले. त्यांच्या दूरदृष्टीच्या नेतृत्वामुळे, टाटा समूहाला जागतिक पातळीवर एक प्रमुख स्थान प्राप्त झाले. त्यांच्या कार्यामुळे भारताच्या उद्योगक्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल घडले, आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नवकल्पना आणण्यासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले.

रतन टाटा यांचे प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण

रतन टाटा यांचा जन्म २८ डिसेंबर १९३७ रोजी मुंबई येथे झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण मुंबईतील शाळेत झाले, आणि उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी कॅलिफोर्निया विश्वविद्यालय, लॉस एंजेलिस येथे स्थापत्य अभियांत्रिकी (Architecture Engineering) विषयात शिक्षण घेतले.

नंतर, त्यांनी हार्वर्ड बिझनेस स्कूल येथून व्यवस्थापन शिक्षण घेतले. त्यांचा व्यक्तिमत्त्व आणि कार्यक्षेत्रातील यश, त्यांना त्यांच्या कुटुंबातून मिळालेल्या प्रेरणांमुळे साधले आहे.

रतन टाटा यांचा उद्योगक्षेत्रात प्रवेश

रतन टाटा यांनी १९६२ मध्ये टाटा समूहात आपली करिअरची सुरूवात केली. सुरुवातीला त्यांनी कंपनीच्या विविध उपक्रमांमध्ये योगदान दिले. १९९१ मध्ये, रतन टाटा यांनी टाटा समूहाच्या अध्यक्षपदाची धुरा घेतली, आणि तेव्हापासून त्यांनी टाटा समूहाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली.

उद्योगसम्राट म्हणून रतन टाटा यांचे योगदान

रतन टाटा यांच्या नेतृत्वाखाली, टाटा समूहाने जागतिक पातळीवर आपली उपस्थिती मजबूत केली. त्यांनी टाटा समूहाच्या विविध उद्योग क्षेत्रांमध्ये नवकल्पना आणि विकासाची गती आणली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली एक अत्यंत महत्त्वाचे कार्य म्हणजे टाटा मोटर्सच्या अंतर्गत नॅनो कारचा प्रकल्प. या प्रकल्पामुळे, भारतातील सामान्य लोकांसाठी एक सस्ती, सुरक्षित आणि पर्यावरणपूरक कार उपलब्ध झाली, जी १ लाख रुपयांमध्ये विकली गेली. नॅनो कारने जागतिक स्तरावर आपला ठसा उमठवला.
तसेच, रतन टाटा यांनी टाटा कन्सल्टन्सी सर्विसेस (TCS), टाटा स्टील, टाटा मोटर्स, टाटा पावर, टाटा केमिकल्स, टाटा ग्लोबल बेव्हरेजेस आणि टाटा एलीक्सी यांसारख्या कंपन्यांचा जागतिक पातळीवर विस्तार केला.

तंत्रज्ञान क्षेत्रात रतन टाटा यांचे योगदान

रतन टाटा यांचा तंत्रज्ञान क्षेत्राशी संबंधित कार्यक्षेत्रात महत्त्वपूर्ण ठसा आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, टाटा समूहाने तंत्रज्ञानाचा समावेश विविध उद्योगांमध्ये केला आणि भारतीय तंत्रज्ञान क्षेत्राला जागतिक स्तरावर एक नवा दिशादर्शन दिला.

टाटा कन्सल्टन्सी सर्विसेस (TCS)

टाटा कन्सल्टन्सी सर्विसेस ही भारतातील आणि जागतिक पातळीवर आयटी उद्योगात अग्रगण्य कंपनी आहे. रतन टाटा यांच्या अध्यक्षतेखाली, TCS ने जगभरात आपले कार्य क्षेत्र वाढवले आणि भारतीय आयटी उद्योगाला जागतिक पातळीवर मान्यता मिळवून दिली.

नॅनो कार आणि तंत्रज्ञानाचा विकास

रतन टाटा यांनी नॅनो कारच्या निर्मितीसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करत, एक हलकी आणि किफायतशीर कार तयार केली. ही कार भारतीय बाजारपेठेसाठी विशेषतः तयार करण्यात आली आणि तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने भारतीय उद्योगक्षेत्रात मोठा बदल घडवला.
स्पेस आणि विमानतळ क्षेत्रातील गुंतवणूक

टाटा समूहानेटाटा एडवांस्ड सिस्टम्स लिमिटेड (TASL) च्या माध्यमातून विमानतळ आणि संरक्षण क्षेत्रात मोठे कार्य केले. त्यांनी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विमानन उद्योगात विकास केला आणि भारताच्या संरक्षण क्षेत्राला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड दिली.

रतन टाटा यांचे नेतृत्व आणि आदर्श

रतन टाटा हे एक प्रेरणादायक नेतृत्व आहेत. त्यांच्या नेतृत्वात टाटा समूहाने केवळ व्यावसायिकदृष्ट्याच यश मिळवले नाही, तर त्यांनी समाजाच्या कल्याणाच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण पाऊले उचलली. ते नेहमीच सामाजिक व पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून कार्य करतात. रतन टाटा यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचा कार्यदृष्टीकोन प्रत्येकासाठी एक आदर्श ठरला आहे.

रतन टाटा हे भारतीय उद्योग आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील एक महान नेते आहेत. त्यांचा विचार, दृष्टीकोन आणि कार्यशैली नेहमीच प्रेरणादायक ठरली आहे. त्यांनी टाटा समूहाला जागतिक स्तरावर एक विशिष्ट स्थान दिले, आणि आपल्या कार्याने भारतीय उद्योगक्षेत्राची पातळी उंचावली. रतन टाटा यांच्या कर्तृत्वामुळे ते फक्त उद्योगसम्राट म्हणूनच नव्हे, तर एक महान समाजसेवक आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आदर्श नेते म्हणून ओळखले जातात.

लेखक
श्री. विशाल दामोदर भोळे
ग्रंथपाल

महात्मा गांधी : हरिजांचे उत्थान आणि खादी आंदोलन

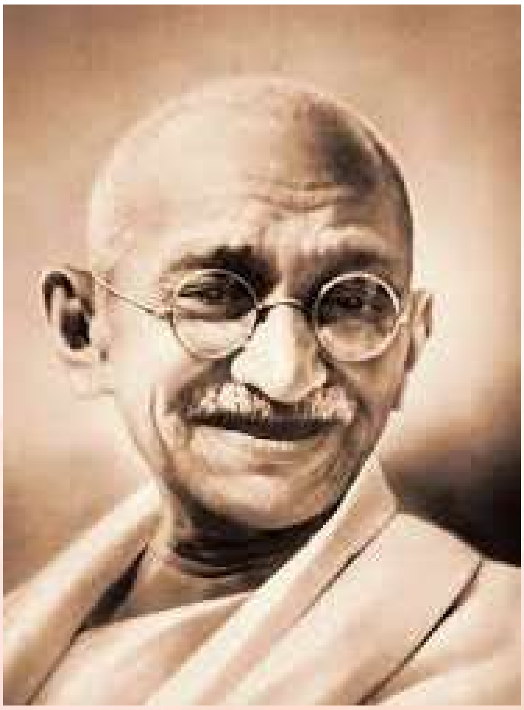

महात्मा गांधीजींचे "हरिजांचे upliftment" (उत्थान) आणि "खादी आंदोलन" भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील अत्यंत महत्त्वाचे टप्पे होते. हे दोन विषय गांधीजींच्या सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणांच्या दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाचे होते.

"हरिजांचे उत्थान" म्हणजेच समाजातील खालच्या स्तरावर असलेल्या हरिज (दलित वर्ग) यांचं सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक उन्नती साधणं. भारतीय समाजात ब्राह्मणवादी व्यवस्थेमुळे हरिजांना अत्याचार, छळ, आणि समाजातील इतर श्रेणींशी तुलना केली जात होती. महात्मा गांधींनी हरिजांच्या उन्नतीसाठी "हरिजांचे" हा शब्द वापरला आणि त्यांना "आत्मनिर्भर" आणि समान दर्जाचे जीवन देण्यासाठी अनेक उपक्रम राबवले. गांधीजींनी हरिजांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी "अस्पृश्यता निवारण आंदोलन" सुरु केलं, ज्यामुळे समाजात हरिजांबद्दल असलेल्या वाईट दृष्टीकोनात बदल घडला. तसेच, "हरिजांचे उत्थान" व "समानता" हे गांधीजींच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचं महत्त्वाचं अंग होतं. त्यासाठी त्यांनी शाळा, वाचनालये, आणि अन्नदानाचं आयोजन केलं, आणि प्रत्येक स्थानिक समुदायात त्यांना समान मान्यता देण्याचा प्रयत्न केला.

गांधीजींनी "हरिजांचे" किंवा "अस्पृश्य" समाजाच्या गटाचे उत्थान करण्यासाठी अनेक पाऊले उचलली. त्यांना समाजाच्या मुख्यधारेत समाविष्ट करण्याचा त्यांचा दृढ निर्धार होता. त्यासाठी त्यांनी खालील पद्धती अवलंबल्या: हिंदूधर्मातील अस्पृश्यतेविरोधी लढा: गांधीजींनी अस्पृश्यतेला विरोध केला आणि 'हरिजन्स' (जो परंपरेने अस्पृश्य मानले जातात) यांना समान हक्क देण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी असे ठरवले की, धर्मानुसार अस्पृश्यांना हक्क आणि सन्मान मिळावा लागतो. हाथाच्या कामाचा आदर: गांधीजींनी हाताच्या कामाची प्रतिष्ठा दिली आणि त्याला एक आदर्श मानला. त्यांनी "हरिजन्स"साठी कामाच्या क्षेत्रात समान संधी निर्माण करण्यासाठी प्रचंड प्रयत्न केले. महात्मा गांधींचे 'हरिजन्स' शब्द: गांधीजींनी 'अस्पृश्य' या शब्दाचा वापर बंद करून 'हरिजन्स' शब्द वापरला. यामुळे या गटाचा आदर वाढवण्याचा उद्देश होता. सार्वजनिक स्थळांवर प्रवेश: गांधीजींनी 'हरिजन्स' ला मंदिरांमध्ये, तलावांमध्ये आणि सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश मिळावा, यासाठी संघर्ष केला. अस्पृश्यता विरोध: गांधीजींनी अस्पृश्यतेला धर्मविरुद्ध आणि मानवी हक्कांचा उल्लंघन मानले. त्यांनी अशा व्यक्तींना "हरिजान" (भगवानाचे लोक) म्हणून संबोधले, ज्यामुळे त्यांच्या सन्मानाची आणि प्रतिष्ठेची भावना निर्माण होईल.

सार्वजनिक स्थानांवर प्रवेश: गांधीजींनी हरिजन्स (अस्पृश्य) वर्गाला मंदिरांमध्ये, पाणी पिण्यासाठी तलावांमध्ये आणि सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश मिळावा यासाठी अनेक आंदोलने केली. स्वच्छतेचे महत्त्व: गांधीजींनी स्वच्छतेचे महत्त्व सांगितले आणि "हरिजन्स"साठी स्वच्छतेचे काम करण्याची मान्यता दिली. त्यामुळे त्यांना एक प्रकारचा आदर्श स्थिती मिळाली आणि त्यांच्याकडे कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने सकारात्मक दृष्टीकोन असावा, अशी भावना निर्माण झाली. आत्मनिर्भरतेचा संदेश: गांधीजींनी हरिजन्सला आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी शेतकरी आणि कुटुंबाची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी विविध कार्यक्रम सुरू केले.

हरिजांचे उत्थान (उन्नती)

"हरिजांचे उत्थान" किंवा "दलित उत्थान" हा एक महत्त्वाचा सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय मुद्दा होता, जो विशेषतः महात्मा गांधींनी प्रोत्साहन दिलं. हरिज किंवा दलित म्हणजेच भारतीय समाजाच्या पारंपारिक वर्णव्यवस्थेत ज्या लोकांना 'अस्पृश्य' मानलं जातं, त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्यासाठी महात्मा गांधींनी मोठं काम केलं.

1. सामाजिक समानता: गांधीजींनी दलितांना समान अधिकार देण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात जोरदार आवाज उठवला आणि 'हरिज' (अशा लोकांचा आदरपूर्वक उल्लेख) या शब्दाचा वापर केला, ज्यामुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येणं सुलभ झालं.
2. शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती: गांधीजींनी शाळा आणि अन्नधान्य वितरण कार्यक्रम आयोजित केले, जेणेकरून हरिजांना शैक्षणिक आणि आर्थिक संधी मिळू शकतील.

3. मंदीर प्रवेशाचा हक्क: महात्मा गांधींनी मंदीर प्रवेशासंदर्भात कार्य सुरु केलं. त्यांचं विश्वास होतं की हरिजांना मंदीरांमध्ये पूजा करण्याचा, धार्मिक स्थळांमध्ये जाण्याचा अधिकार असावा.
4. अस्पृश्यता निवारण: गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारणासाठी अनेक चळवळी राबवल्या, ज्या मुळे समाजातील अन्यायाचा प्रतिकार झाला.

महात्मा गांधींचं योगदान

अस्पृश्यता निवारण चळवळी: गांधीजींनी 'अस्पृश्यता' निवारणासाठी देशभर यात्रा केली आणि सार्वजनिक ठिकाणी हरिजांना प्रवेश दिला. हरिजांच्या हक्कांसाठी असलेल्या लढाया: 1932 मध्ये गांधीजींनी 'पुणे करार' केले, जेथे हरिजांना आरक्षण दिलं. या करारामुळे सरकारला हरिजांच्या हक्कांचे संरक्षण करावं लागलं.
सर्वधर्म समभाव: गांधीजींच्या दृष्टिकोनात सर्व धर्म आणि जातींमध्ये समानता होती. त्यांनी हे शिकवलं की एकमेकांशी समान वागा, कारण प्रत्येक व्यक्तीला समान मानवाधिकार आहेत.
महात्मा गांधींच्या खादी आंदोलनाची भूमिका: महात्मा गांधींनी खादीला एक शक्तिशाली प्रतीक म्हणून वापरलं, ज्यामुळे आर्थिक आणि सामाजिक स्तरावर हरिजांना आत्मनिर्भर होण्याची संधी मिळाली.

खादी आंदोलन

खादी हा गांधीजींचा एक महत्त्वाचा आयकॉन बनला. खादी आंदोलन म्हणजेच भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील एक महत्त्वाचे औजार, ज्याने इंग्रजांच्या वस्त्रनिर्मितीवर आणि निर्यात व्यापारावर प्रतिबंध घातला.
स्वदेशी वस्त्र निर्माण: गांधीजींनी खादी वस्त्र परिधान करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्याच नेतृत्वाखाली भारतीय लोकांनी स्वदेशी कापड वापरणे सुरू केले, आणि इंग्रजी कापडांवर अवलंबन कमी केले. यामुळे खादीची लोकप्रियता वाढली आणि भारतीय कापड उद्योगास उत्तेजन मिळाले.

नागरी अवज्ञा चळवळ: खादी आंदोलन हे नमक सत्याग्रह आणि सिव्हिल डिसओबेडियन्ससारख्या चळवळींच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरले. गांधीजींनी खादीला एक शस्त्र म्हणून वापरले, ज्यामुळे भारतीय स्वावलंबन आणि स्वराज्याची दिशा तयार झाली.आर्थिक स्वावलंबन: खादीच्या वापरामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे सुधारणा होण्यास मदत झाली. ग्रामीण भागातील लोकांकरिता रोजगार निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली.
हे दोन आंदोलन गांधीजींच्या व्यापक दृष्टीकोणाचे भाग होते, जे भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला प्रोत्साहन देणारे होते.

लेखिका
प्रा. प्रणाली प्रदीप होले
सहाय्यक प्राध्यापक

पांडुरंग शास्त्री आठवले आणि स्वाध्याय चळवळ

स्वाध्याय चळवळ ही एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी चळवळ आहे जी पांडुरंग शास्त्री आठवले यांनी १९५४ मध्ये सुरु केली. या चळवळीचा मुख्य उद्दिष्ट समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आत्मज्ञान मिळवणे, त्यांचे आत्मनिर्भरतेकडे नेणे, आणि त्यांना त्यांचा जीवनधर्म समजावून देणे हे होते. "स्वाध्याय" म्हणजे "स्वत:चे ज्ञान" किंवा "आपल्या कर्तव्यात आणि धर्मात नेहमीच रुजू होणे" असा अर्थ आहे.. या चळवळीचे मुख्य उद्दिष्ट हे लोकांना आत्मज्ञान मिळवण्यास आणि आत्मनिर्भर होण्यास प्रेरित करणे होते. स्वाध्याय म्हणजे स्वत:च्या कर्तव्याचे पालन करणे आणि स्वधर्माच्या मार्गावर चालणे. या चळवळीमध्ये भगवद गीता आणि अन्य धार्मिक ग्रंथांचे पठण, ध्यान, आणि साधना यांचा मोठा प्रपंच होता. पांडुरंग शास्त्री आठवले यांच्या जीवनातील एक मोठा घटक म्हणजे त्यांचा लोकसंपर्क आणि लोकांमध्ये धार्मिकतेचा जागरूकता निर्माण करणे. त्यांनी समाजातील वंचित, दलित आणि गरीब वर्गासाठी खूप कार्य केले. स्वाध्याय चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, आणि समाजसेवेसाठी मोठे योगदान दिले. त्यांच्या चळवळीचे कार्य केवळ भारतातच नाही तर जगभरात पसरले. आज स्वाध्याय चळवळीचे लाखो अनुयायी आहेत आणि त्यांच्या कार्याची छाप अनेक देशांमध्ये आहे. पांडुरंग शास्त्री आठवले यांचे जीवन आणि कार्य हे प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या चळवळीने लोकांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवले आहेत आणि आजही त्यांच्या विचारांचे महत्त्व कायम आहे.

स्वाध्याय चळवळीचे उद्दिष्ट:

स्वाध्याय चळवळेचा मुख्य उद्देश्य लोकांमध्ये "आत्मज्ञान" व "आध्यात्मिक जागरूकता" निर्माण करणे होता. पांडुरंग शास्त्री आठवले यांचे मत होते की, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या अंतर्मनाशी जोडून ठेवून त्याच्या जीवनाचे मूल्य समजून त्याचा उपयोग करून घ्यावा लागतो. यामुळे, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती स्वावलंबी, समृद्ध आणि सशक्त होईल. पांडुरंग शास्त्री आठवले हे एक प्रसिद्ध भारतीय समाजसुधारक, धर्मप्रचारक आणि 'स्वाध्याय चळवळ' चे संस्थापक होते. स्वाध्याय चळवळ ही एक महत्वपूर्ण समाज सुधारणा आणि आत्म-साक्षात्काराची चळवळ आहे.

पांडुरंग शास्त्री आठवले यांचा जन्म१९२० मध्ये महाराष्ट्रातील गोरेगाव या ठिकाणी झाला. त्यांच्या कार्याने हजारो लोकांना आत्मज्ञान, समाजसेवा आणि आत्म-साक्षात्काराच्या मार्गावर आणले. करणे होते. स्वाध्याय म्हणजे स्वतःच्या कर्तव्याचे पालन करणे आणि स्वधर्माच्या मार्गावर चालणे. या चळवळीमध्ये भगवद गीता आणि अन्य धार्मिक ग्रंथांचे पठण, ध्यान, आणि साधना यांचा मोठा प्रपंच होता. स्वाध्याय चळवळ ही एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी चळवळ आहे जी पांडुरंग शास्त्री आठवले यांनी १९५४ मध्ये सुरु केली. या चळवळीचा मुख्य उद्दिष्ट समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आत्मज्ञान मिळवणे, त्यांचे आत्मनिर्भरतेकडे नेणे, आणि त्यांना त्यांचा जीवनधर्म समजावून देणे हे होते. "स्वाध्याय" म्हणजे "स्वत:चे ज्ञान" किंवा "आपल्या कर्तव्यात आणि धर्मात नेहमीच रुजू होणे" असा अर्थ आहे.पांडुरंग शास्त्री आठवले यांनी स्वाध्याय चळवळ स्थापन केल्यापासून ती देशभर आणि अनेक देशांत पसरली आहे. ही चळवळ आज जगभरातील लाखो लोकांमध्ये सक्रिय आहे.

स्वाध्याय चळवळीचे मुख्य तत्वे:

1. स्वत:चे आत्मज्ञान: स्वाध्याय चळवळीचा मुख्य उद्दिष्ट आत्मज्ञान आणि आत्मनिर्भरता आहे. प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे कर्तव्य समजून त्याच्या जीवनाचा उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी कार्यरत करणे.
2. धार्मिक ग्रंथांचे पठण: स्वाध्याय चळवळीतील एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे विविध धार्मिक ग्रंथांचे पठण, विशेषत: भगवद गीता. या ग्रंथामध्ये जीवनाचे गूढ सत्य आणि कर्तव्यासंबंधी अनेक शिकवण्या दिल्या आहेत. गीतेच्या माध्यमातून व्यक्तींना त्यांच्या जीवनाचा उद्देश समजावून सांगितला जातो.

खाली तुमच्या मजकुरामधील शब्दांमधील अयोग्य संधी (spacing) दुरुस्त करून आणि काही ठिकाणी वाक्य रचनेत सूक्ष्म सुधारणा करून, अधिक वाचनीय आणि शुद्ध रूप दिले आहे:

3. समाजसेवा आणि आत्मनिर्भरता:

पांडुरंग शास्त्री आठवले यांनी स्वाध्याय चळवळ केवळ धार्मिकतेवरच लक्ष केंद्रित केले नाही, तर समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर देखील भर दिला. यामध्ये शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक सुधारणेसाठी कार्य केले गेले. या चळवळीने ग्रामीण भागांमध्ये स्वावलंबन निर्माण केले, तसेच स्थानिक स्वराज्य आणि विकासासाठी पुढाकार घेतला.

4. ध्यान आणि साधना:

स्वाध्याय चळवळीतील अनेक अनुयायी ध्यान आणि साधनेच्या माध्यमातून आत्मसाक्षात्काराची शुद्धता साधतात. साधना ही चळवळीतील एक महत्त्वाची क्रिया आहे, ज्यामुळे व्यक्तीला आंतरिक शांती मिळवायला मदत होते.

5. सामाजिक ऐक्य आणि एकात्मता:

स्वाध्याय चळवळीने समाजातील सर्व घटकांमध्ये ऐक्य निर्माण करण्यावर जोर दिला. त्यासाठी विविध सामाजिक कार्यक्रम, चर्चासत्रे आणि सेवा कार्यांची स्थापना करण्यात आली. दलित, वंचित आणि उपेक्षित घटकांसाठी विशेष कार्य केले गेले.

6. वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन:

स्वाध्याय चळवळीचे उद्दिष्ट व्यक्तीला त्याच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात सुसंवाद आणि संतुलन राखण्याचे होते. त्यासाठी आत्मनिर्भरता, परोपकार आणि समाजाची सेवा यावर विशेष भर दिला गेला.

स्वाध्याय चळवळीचे योगदान:

1. ग्रामविकसन:

पांडुरंग शास्त्री आठवले यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्वाध्याय चळवळीने ग्रामीण भागांमध्ये शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि स्वच्छता मोहिमांना महत्त्व दिले. यामुळे अनेक गावांमध्ये सामाजिक सुधारणांमध्ये प्रगती झाली.

2. आध्यात्मिक जागरूकता:

स्वाध्याय चळवळीने लोकांना त्यांच्या आत्मा, कर्तव्य आणि धर्माबद्दल जागरूक केले. यामुळे लोकांचे धार्मिक जीवन अधिक सशक्त झाले.

3. आध्यात्मिक संघटन:

चळवळीच्या माध्यमातून पांडुरंग शास्त्री आठवले यांनी एक मोठा आध्यात्मिक समुदाय तयार केला, ज्यामध्ये अनुयायी एकमेकांच्या मदतीने आणि सहकार्याने आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट साध्य करत होते.

4. धार्मिक समतेचा प्रसार:

स्वाध्याय चळवळीने विविध धर्मीय आणि जातीय भेदभावाला विरोध केला. या चळवळीचे एक महत्त्वाचे लक्ष जातिवाद आणि असमानतेचा सामना करणे होते.

आजचे स्वाध्याय चळवळ:

आजही स्वाध्याय चळवळीच्या विविध केंद्रांमध्ये आत्मज्ञानाचा प्रसार होत आहे. या चळवळीचे अनुयायी प्रत्येक ठिकाणी सुसंवाद, ऐक्य आणि विकासाच्या मार्गावर चालत आहेत. त्यांच्या कार्याचे मोठे प्रमाण असंख्य समाजकार्य, शाळा, रुग्णालये आणि विविध सामाजिक संस्थांमध्ये दिसून येते. स्वाध्याय चळवळ पांडुरंग शास्त्री आठवले यांच्या विचारधारेच्या आणि कार्याच्या माध्यमातून एक चांगला समाज निर्माण करण्याच्या दिशेने चालत आहे. हवे असल्यास, या मजकुराचे मुद्देसूद सारांश, स्लाइडसाठी रूपांतर किंवा भाषाशैली अधिक प्रभावी करूनही देऊ शकतो.

लेखिका
प्रा. पूनम धिरज अवघाते
सहयोगी प्राध्यापक

विठ्ठल रामजी शिंदे: अस्पृशता निर्मूलनाचे कार्य

पूर्ण नाव: विठ्ठल रामजी शिंदे
जन्म: २३ एप्रिल १८७३, जमखिंडी संस्थान, सांगली (महाराष्ट्र)
मृत्यू: २ जानेवारी १९४४, मुंबई
प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण – सांगली व पुणे
उच्च शिक्षण – ऑक्सफर्ड विद्यापीठ, इंग्लंड (धर्मशास्त्र व समाजशास्त्र)
प्रमुख कार्य: समाजसुधारक व विचारवंत, अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य
शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात काम, धार्मिक सहिष्णुता व मानवतावादाचा प्रसार,
संस्थापक: डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया (१९०६)
महत्त्वाचे ग्रंथ: माझी आत्मकथा, सत्याचा शोध.

भारतीय समाजाच्या इतिहासात अनेक थोर समाजसुधारकांनी आपल्या कार्याने समाजात जागृती घडवून आणली आहे. अंधश्रद्धा, जातिभेद, अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक कुरितींविरुद्ध लढा देणाऱ्या या विभूतींमध्ये विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

त्यांनी शिक्षण, समता आणि मानवी हक्क यांसाठी आयुष्यभर झटत समाजातील शोषित, वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. त्यांच्या कार्यामुळे अस्पृश्य समाजाला नवा आत्मविश्वास आणि सामाजिक ओळख मिळाली. अशा या थोर समाजसुधारकाच्या जीवनाचा आणि कार्याचा आढावा घेणे ही आपल्या सर्वांची सामाजिक जबाबदारी आहे. विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म 23 एप्रिल 1873 रोजी सांगली येथे झाला. त्यांना लहानपणापासूनच शिक्षणाची ओढ होती. त्यांनी पुणे, मुंबई आणि परदेशात जाऊन शिक्षण घेतले. इंग्लंडमध्ये असताना त्यांनी तेथील सामाजिक चळवळी, विशेषतः ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे कार्य पाहिले आणि त्याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. विठ्ठल रामजी शिंदे हे मराठी समाजसुधारक, धर्मसुधारक व लेखक होते. त्यांना कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे व महर्षी शिंदे असेही म्हणले जाते. शिंदे हे मानवी मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी अविरत प्रयत्न करणारे त्यागाचे व निष्ठेचे प्रतीक होते. अज्ञानाच्या पूजेविरुद्ध वैचारिक बंड पुकारून जुन्या धार्मिक अनिष्ट परंपरांचे जोखड फेकून देणारे ते सुधारक होते. त्यांनी स्वातंत्र्य समता व बंधुत्व या तत्त्वांसाठी माणसातला माणूस जागा केला मानवाने मानवावर समभावाने प्रेम करावे तसा आचार सर्वत्र घडावा म्हणून आपले जीवन समर्पित करणारे ते कर्मयोगी होते. विद्वत्ता, संयम व सेवावृत्ती या महान आदर्शाचे महामानव म्हणजे कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हे होत. एक समाजसुधारक, अस्पृश्यता निवारणाचे खंदे पुरस्कर्ते, निरनिराळ्या धर्मांतील तत्त्वांचे संशोधक आणि ध्येयवादी विद्वान म्हणून ते ओळखले जातात.

मानवतावादी विचारांची मुहूर्तमेढ रोवून मानवी समाजाच्या उत्थानासाठी अथक प्रयत्न करणाऱ्या महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी सुरुवातीच्या काळामध्ये केवळ शंभर रुपये मानधनावर प्रार्थना समाजाचे कार्य सुरू केले. भारतीय समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अनिष्ट चालीरीती, रूढी परंपरा यांना आळा बसावा व हिंदू धर्मात सुधारणा घडून यावी या उद्देशाने एकोणिसाव्या शतकात येथील काही समाजसुधारकांनी ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज व आर्य समाज यासारख्या संघटना स्थापन केल्या होत्या. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज यांच्या उदात्त तत्त्वांचे आकर्षण महर्षी शिंदे यांना वाटले. आपला समाज रूढी व परंपरा यांच्या विळख्यातून मुक्त करण्यासाठी, तसेच आपल्या लोकांमधील धार्मिक अंधश्रद्धा, भोळ्या समजुती व कर्मकांडे आहेत. त्यांपासून त्यांची सुटका करण्यासाठी त्यांनी वरील दोन्ही संघटनांच्या तत्त्वांना मान्यता देऊन त्या तत्त्वांचा प्रसार लोकांमध्ये करण्याचा प्रयत्न केला. प्रार्थना समाजाचे कार्य करत असताना त्यांनी देशातील अनेक शहरांमध्ये दौरा करून एकेश्वरी धर्मपरिषद आयोजित केलेल्या ठिकाणी कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले. महर्षी शिंदे व बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात अस्पृश्यांसाठी राजकीय हक्कांवरून मतभेद होते.

शिंदे यांनी पुण्याच्या फर्गुसन कॉलेजमधून बी.ए.ची पदवी मिळवली. कायद्याच्या शिक्षणाचे प्रथम वर्ष उत्तीर्ण केल्यावर ते एलएल.बी. परीक्षेकरिता मुंबईला गेले.तेथे ते प्रार्थना समाजात दाखल झाले. १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी महर्षी शिंदे यांनी ''डिप्रेस्ड मिशन'' या संस्थेची स्थापना केली. डिप्रेस्त्यां क्लास मिशन चि उदिष्ट्ये होती. अस्पृश्य बांधवांना नोकऱ्या मिळउन देने. इ.स. १९२८ साली पुणे येथे शेतकरी परिषद भरवली. अस्पृश्य उद्धाराच्या कार्यासाठी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी डिस्प्रेड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया, म्हणजेच भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी या संस्थेची मुंबईत स्थापना केली. या संस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती :

अस्पृश्य समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे, अस्पृश्य बांधवांना नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांच्या अडचणींचे निवारण करणे, अस्पृश्यांना खऱ्या धर्माची शिकवण देणे आणि त्यांचे शीलसंवर्धन घडून आणणे, इत्यादी. या संस्थेच्या माध्यमातून महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अनेक उपक्रम हाती घेतले. त्यांमध्ये अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरू करणे, त्यांच्यासाठी वसतिगृहे उघडणे, शिवणकामाचे वर्ग चालवणे, प्रबोधनपर व्याख्याने कीर्तने आयोजित करणे, आजारी असणाऱ्या लोकांची सेवा करणे, इत्यादी गोष्टींचा समावेश या संस्थेच्या कार्यामध्ये होता. संस्थेच्या शाखा अकोला, अमरावती, इंदूर, कोल्हापूर, ठाणे, दापोली, पुणे, भावनगर, मद्रास, मालवण, मुंबई, सातारा, हुबळी, इत्यादी ठिकाणी उघडण्यात आल्या होत्या. महर्षी शिंदे विलायतेत सर्व धर्मांचे अध्ययनासाठी गेले असताना बौद्ध धर्माचा व पाली भाषेचा त्यांनी विशेष अभ्यास केला. त्यांनी १९१० साली पुण्यात 'बौद्ध धर्माचा जीर्णोद्धार' या विषयावर जाहीर व्याख्यान दिले. 'मी बौद्ध आहे' असे ते म्हणत, बुद्ध जयंती देखील पाळीत. पण केवळ प्रत्यक्ष बौद्ध धर्मात प्रवेश केल्यामुळे दलितांचा प्रश्न सुटेल असे त्यांचे मत नव्हते. शिंदे यांनी वेगवेगळ्या कालखंडांत रोजनिशी लिहिली. पहिल्यांदा १८९८ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेजात शिकत असताना, मग १९०१-३ या काळात इंग्लंडमध्ये धर्मशिक्षण घेत असताना, व त्यानंतर कायदेभंग सहभागाबद्दल शिक्षा झाल्यानंतर १९३० साली येरवडा तुरुंगात असताना त्यांनी रोजनिशींचे लेखन केले आहे. याशिवाय १९२८ साली शिंदे यांनी 'ब्राह्मो समाज शतसांवत्सरी सफर' नावाची रोजनिशी लिहिली आहे. या चारही रोजनिशीत महर्षी शिंदे यांच्या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते.

अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी त्यांचे कार्य:

- महर सभा स्थापन (1906): शिंदे यांनी अस्पृश्य वर्गाच्या हितासाठी 'महर सभा' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत त्यांनी अस्पृश्य समाजासाठी शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.
- सार्वजनिक सत्यधर्म प्रचारक सभा: शिंदे यांनी या संस्थेच्या माध्यमातून धार्मिक अंधश्रद्धा, जातिभेद आणि अस्पृश्यतेच्या विरोधात प्रचार केला. समाजामध्ये बौद्धिक जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले.
- शाळा आणि वसतिगृहे: त्यांनी अस्पृश्य मुलामुलींसाठी शाळा आणि वसतिगृहे उभारली, ज्यामुळे त्या समाजातील लोकांना शिक्षणाचा प्रकाश मिळाला.
- राजकीय पाठबळ: शिंदे यांनी आपल्या कार्यामध्ये सरकारकडूनही मदत मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अस्पृश्यांसाठी आरक्षण व सवलतींची मागणी केली.
- लेखनकार्य: 'माझा अस्पृश्य प्रश्न' हे त्यांचे आत्मचरित्र आहे, ज्यातून त्यांच्या विचारांची आणि कार्याची सखोल झलक मिळते.

निष्कर्ष:

विठ्ठल रामजी शिंदे हे अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या लढ्यातील एक अग्रगण्य सेनानी होते. त्यांनी समाजात एकतेचा संदेश दिला आणि मानवी मूल्यांना प्रतिष्ठा मिळवून दिली. त्यांच्या कार्यामुळे भारतात सामाजिक समतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल टाकले गेले. भारतीय समाज अनेक सामाजिक समस्यांनी ग्रस्त होता, त्यापैकी 'अस्पृश्यता' ही एक अत्यंत गंभीर आणि लज्जास्पद समस्या होती. समाजातील एक वर्ग 'अस्पृश्य' म्हणून वागवला जात होता, ज्यांना मंदिरात प्रवेश नव्हता, विहिरीचे पाणी घेण्यास मनाई होती, आणि शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत होते. या सामाजिक अन्यायाविरुद्ध झगडणाऱ्या थोर समाजसुधारकांपैकी एक म्हणजे पंडित विठ्ठल रामजी शिंदे.

लेखिका
प्रा.प्रणाली रवींद्र गजभिये
सहाय्यक प्राध्यापक

शिक्षणाचे दीपस्तंभ: मौलाना आझाद यांचे सामाजिक योगदान

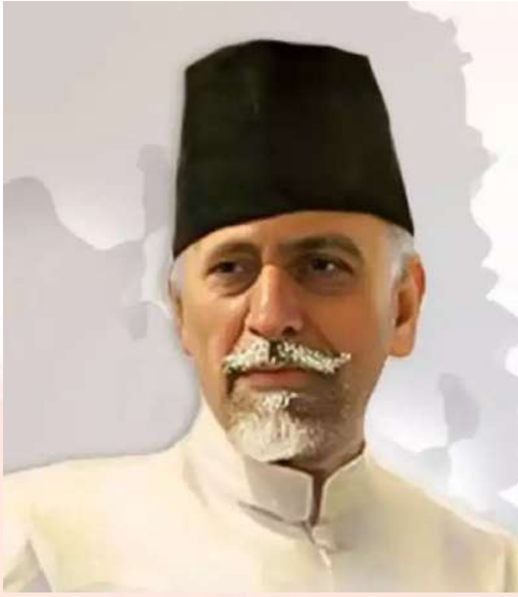

भारताचे स्वातंत्र्य संग्राम हे केवळ राजकीय लढ्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पुनरुत्थानाचेही आंदोलन होते. या व्यापक चळवळीत मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे ठरले.

त्यांचा जन्म 11 नोव्हेंबर 1888 रोजी मक्का येथे झाला आणि नंतर त्यांचे कुटुंब भारतात आले. इस्लामिक शिक्षण घेऊनही ते धर्मनिरपेक्ष विचारांचे समर्थक बनले. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले आणि संपूर्ण जीवन शिक्षण प्रसारासाठी समर्पित केले. त्यांचे विचार आजही भारताच्या शैक्षणिक धोरणांना दिशा देतात.

मौलाना अबुल कलाम आजाद (११ नोव्हेंबर १८८८ – २२ फेब्रुवारी १९५८) हे भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री, थोर स्वातंत्र्यसैनिक, पत्रकार, तत्त्वचिंतक आणि धर्मनिरपेक्षतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांचा जन्म मक्का (सौदी अरेबिया) येथे झाला, पण त्यांचे बालपण कोलकाता येथे गेले.

पूर्णनाव: मौलाना अबुल कलाम गुलाम मुहियुद्दीन अहमद आजाद
जन्म: ११ नोव्हेंबर १८८८
जन्मस्थान: मक्का, सौदी अरेबिया
मृत्यू: २२ फेब्रुवारी १९५८
मृत्यूस्थान: नवी दिल्ली, भारत
राष्ट्रीयत्व: भारतीय
धर्म: इस्लाम
व्यवसाय: स्वातंत्र्यसैनिक, शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, लेखक, विचारवंत
प्रमुखपद:
भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री (१९४७ – १९५८)
भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष (१९४० – १९४५)
प्रसिद्धकार्य:
भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा पाया रचणे
I.I.Ts व U.G.C. ची स्थापना
अल-हिलाल व अल-बालाघ या पत्रिकांद्वारे ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लेखन

स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग:
- असहकार आंदोलनात सक्रिय
- अनेकदा तुरुंगवास
- सन्मान: १९९२ मध्ये मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्कार
- स्मरणदिन: ११ नोव्हेंबर – 'राष्ट्रीय शिक्षण दिन' म्हणून साजरा केला जातो

मौलानाअबुल कलामआजाद यांचेकार्य
शैक्षणिककार्यआणि धोरणे:
भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ते पंडित नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात पहिले शिक्षणमंत्री झाले. त्यांनी भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा पाया मजबूत करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलली. त्यांच्या कार्यकाळातच भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs) आणि भारतीय विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) ची स्थापना झाली.
पत्रकारिताआणि लेखन:
ते अत्यंत विद्वान आणि प्रभावशाली लेखक होते. त्यांनी अल-हिलाल आणि अल-बालाघ नावाची वृत्तपत्रे सुरू करून ब्रिटिश सत्तेविरोधात आवाज उठवला. त्यांनी इस्लाम, राष्ट्रवाद आणि समाजसुधार यावर सखोल लेखन केले.

स्वातंत्र्य संग्रामातील सहभाग:
त्यांनी महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. अनेक वेळा ब्रिटिशांनी त्यांना तुरुंगवासही भोगायला लावला. ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष देखील झाले (१९४०-४५), आणि या काळात त्यांनी मुस्लिम समाजाला भारतातच राहण्याचे आवाहन केले.
वैयक्तिक जीवन आणि विचार: मौलाना आजाद हे धर्मनिरपेक्षतेचे कट्टर समर्थक होते. त्यांचा विश्वास होता की धर्म हा वैयक्तिक श्रद्धेचा विषय असावा, राष्ट्राच्या राजकारणात त्याचा हस्तक्षेप नसावा.
वारसा: त्यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा ठसा भारतीय समाजावर अजूनही आहे. त्यांच्या जन्मदिनी, ११ नोव्हेंबरला 'राष्ट्रीय शिक्षण दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

स्वातंत्र्य संग्रामातील सहभाग:
त्यांनी महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. अनेक वेळा ब्रिटिशांनी त्यांना तुरुंगवासही भोगायला लावला. ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष देखील झाले (१९४०-४५), आणि या काळात त्यांनी मुस्लिम समाजाला भारतातच राहण्याचे आवाहन केले.

सहभाग:
स्वातंत्र्य चळवळ आणि मौलाना आझाद
अ) राजकीय सहभाग:
मौलाना आझाद यांनी 'अल-हिलाल' आणि 'अल-बलाघ' वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून ब्रिटिश सत्तेचा निषेध केला. मुस्लिम समाजाला स्वातंत्र्यलढ्यात सामील करून घेण्याचे महत्त्वाचे काम त्यांनी केले.
ब) काँग्रेसचे नेतृत्व:
१९२३ साली ते काँग्रेसचे सर्वात तरुण अध्यक्ष बनले. १९४० मध्ये पुन्हा अध्यक्ष होत त्यांनी 'भारत छोडो' आंदोलनाला बळ दिले.

भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून कार्य
अ) शिक्षण धोरणाची घडण:
स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाची पायाभरणी करण्याची जबाबदारी आझाद यांनी घेतली. त्यांनी शिक्षण हे सर्वसामान्यांचे हक्काचे साधन असल्याचे अधोरेखित केले.
ब) शैक्षणिक संस्था आणि संशोधनाचा पाया:
त्यांच्या पुढाकाराने IITs, साहित्य अकादमी, UGC, संगीत नाटक अकादमी इत्यादी संस्था स्थापन झाल्या.
क) प्राथमिक आणि स्त्री शिक्षण:
प्राथमिक शिक्षण सर्वांसाठी सक्तीचे आणि मोफत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्री शिक्षणालाही त्यांनी चालना दिली.

धर्मनिरपेक्ष विचारधारा आणि समाजप्रबोधन
अ) हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा पुरस्कार:
मौलाना आझाद हे कट्टरता आणि धार्मिक विभाजनाच्या विरोधात होते. भारताच्या विविधतेतूनच एकता निर्माण होते, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता.
ब) शिक्षणातून सामाजिक सलोखा:
त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून एकता, सहिष्णुता आणि सलोखा यांचा प्रसार केला.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहभाग
अ) युनेस्कोमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व:
त्यांनी भारताचे युनेस्कोशी संबंध दृढ करून जागतिक स्तरावर शिक्षण क्षेत्रात भारताचे स्थान मजबूत केले.
ब) जागतिक दृष्टिकोन:
ते शिक्षण धोरण ठरवताना आंतरराष्ट्रीय अनुभव आणि आधुनिकतेचा समावेश करीत.

मौलाना आझाद यांची आजच्या काळातील उपयुक्तता
अ) आधुनिक शिक्षणविषयक संकल्पनांना गती:
NEP 2020 सारख्या धोरणांमध्ये त्यांच्या विचारांचा ठसा आहे.
ब) प्रेरणास्थान: त्यांच्या स्मरणार्थ ११ नोव्हेंबर हा 'राष्ट्रीय शिक्षण दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

निष्कर्ष

मौलाना आझाद यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तनाची वाट दाखवली. त्यांचे विचार आजही समाजप्रबोधनाचे मार्गदर्शक आहेत. त्यामुळेच त्यांना आपण खऱ्या अर्थाने 'शिक्षणाचे दीपस्तंभ' म्हणू शकतो.

लेखिका
प्रा. शाफिया सय्यद
अधिव्याख्याता

स्वामी विवेकानंद - युवांना जागवणारे संत विचारवंत

स्वामी विवेकानंद (नरेंद्रनाथ दत्त) हे भारताच्या इतिहासातील एक महान व्यक्तिमत्त्व होते. ते केवळ एक आध्यात्मिक गुरु नव्हते, तर एक प्रभावशाली वक्ते, देशभक्त, आणि एक असे विचारवंत होते, ज्यांनी आपल्या विचारांनी आणि कार्यांनी भारताच्या युवा पिढीला नवी दिशा दिली. त्यांचे जीवन आणि विचार आजही आपल्याला प्रेरणा देतात. त्यांनी वेदांत आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाची शिकवण जगभर पोहोचवली आणि भारताला जागतिक स्तरावर एक विशेष स्थान मिळवून दिले. स्वामी विवेकानंदांचा जन्म १२ जानेवारी १८६३ रोजी कोलकाता येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव नरेंद्रनाथ दत्त होते. त्यांचे वडील, विश्वनाथ दत्त, हे एक वकील होते आणि त्यांची आई, भुवनेश्वरी देवी, एक धार्मिक स्त्री होत्या. नरेंद्रनाथ लहानपणापासूनच अत्यंत हुशार आणि जिज्ञासू होते. त्यांना वेद, उपनिषदे आणि इतर धार्मिक ग्रंथांचे ज्ञान होते. तसेच, त्यांची स्मरणशक्तीही खूप चांगली होती. शिक्षनरेंद्रनाथांनी प्रेसिडेन्सी कॉलेजमधून तत्त्वज्ञानामध्ये पदवी प्राप्त केली. त्यांचे इंग्रजी आणि बंगाली भाषेवर प्रभुत्व होते. त्यांनी अनेक पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञांचा अभ्यास केला होता, पण त्यांचे मन भारतीय दर्शनाकडे अधिक आकर्षित झाले होते.

रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी भेट

नरेंद्रनाथांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी त्यांची भेट. १८८१ मध्ये त्यांची रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी प्रथम भेट झाली आणि या भेटीने त्यांच्या जीवनाला एक नवीन दिशा मिळाली. रामकृष्ण परमहंस हे एक महान आध्यात्मिक गुरु होते आणि त्यांच्या शिकवणीने नरेंद्रनाथांना खूप प्रभावित केले. नरेंद्रनाथांनी रामकृष्ण परमहंस यांना आपले गुरु मानले आणि त्यांच्याकडून अध्यात्माचे ज्ञान प्राप्त केले.
रामकृष्ण परमहंस यांच्या निधनानंतर, नरेंद्रनाथांनी संन्यासी जीवन स्वीकारले आणि स्वामी विवेकानंद या नावाने ओळखले जाऊ लागले. त्यांनी भारतभर प्रवास केला आणि लोकांना आध्यात्मिक ज्ञान दिले. त्यांनी समाजातील गरिबी, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक असमानता यांसारख्या समस्या पाहिल्या आणि त्या दूर करण्याचा निश्चय केला.
१८९३ मध्ये अमेरिकेतील शिकागो येथे झालेल्या जागतिक धर्म परिषदेत स्वामी विवेकानंदांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांचे तेथील भाषण खूप प्रसिद्ध झाले. त्यांनी आपल्या भाषणात भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्म यांचे महत्त्व सांगितले. त्यांच्या भाषणाने पाश्चात्त्य जगाला भारतीय विचारांची ओळख झाली आणि त्यांनी तेथे खूप आदर मिळवला. त्यांचे 'बंधुनो आणि भगिनींनो' या शब्दांनी सुरू झालेले भाषण आजही लोकांच्या मनात आहे.

विवेकानंदांचे विचार

स्वामी विवेकानंदांनी अनेक महत्त्वपूर्ण विचार मांडले, जे आजही आपल्याला मार्गदर्शन करतात. त्यांचे काही प्रमुख विचार खालीलप्रमाणे आहेत:
मानव सेवा हीच ईश्वर सेवा: स्वामी विवेकानंदांनी नेहमी मानव सेवेला सर्वोच्च महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, गरीब आणि गरजूंना मदत करणे हेच खरे धर्मपालन आहे. त्यांनी 'दरिद्री नारायण' ही संकल्पना मांडली, ज्याचा अर्थ 'गरीब माणूसच देव आहे' असा आहे.
उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त करेपर्यंत थांबू नका: हा त्यांचा सर्वात प्रसिद्ध संदेश आहे. त्यांनी तरुणांना आपल्या ध्येयांसाठी सतत प्रयत्न करण्याची प्रेरणा दिली. त्यांनी सांगितले की, आत्मविश्वास आणि कठोर परिश्रमाने आपण काहीही साध्य करू शकतो.
शिक्षण: स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षणाला खूप महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञान नाही, तर ते असे ज्ञान आहे जे आपल्याला शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या विकसित करते. त्यांनी असे शिक्षण देण्याची वकिली केली, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, देशभक्ती आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण होईल.
राष्ट्रभक्ती: स्वामी विवेकानंदांनी नेहमी आपल्या देशावर प्रेम करण्यास शिकवले. त्यांनी तरुणांना देशाच्या विकासासाठी काम करण्याची प्रेरणा दिली. त्यांचे विचार आजही लोकांना देशभक्तीसाठी प्रवृत्त करतात.
धर्म: स्वामी विवेकानंदांनी धर्माला संकुचित अर्थाने न पाहता, त्याला व्यापक अर्थाने पाहिले. त्यांच्या मते, धर्म म्हणजे सत्य, प्रेम आणि सेवा. त्यांनी सर्व धर्मांचा आदर करण्याची शिकवण दिली.

युवाशक्ती: स्वामी विवेकानंदांना देशाच्या विकासात युवाशक्तीचे महत्त्व खूप मोठे वाटत होते. त्यांनी तरुणांना देशाचे भविष्य म्हटले आणि त्यांना सशक्त आणि सक्षम बनवण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या मते, तरुणांमध्ये अफाट ऊर्जा आणि क्षमता आहे, ज्याचा उपयोग ते समाज आणि देशाच्या प्रगतीसाठी करू शकतात. स्वामी विवेकानंदांनी आपले विचार केवळ शब्दांतच व्यक्त केले नाहीत, तर ते आपल्या कार्यातूनही सिद्ध केले. त्यांनी अनेक सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली, ज्या आजही कार्यरत आहेत. त्यांची काही प्रमुख कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

स्वामी विवेकानंदांनी १८९७ मध्ये रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश गरीब आणि गरजूंना मदत करणे, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा पुरवणे, तसेच लोकांना आध्यात्मिक ज्ञान देणे हा होता. रामकृष्ण मिशन आजही जगभरात अनेक सामाजिक कार्य करत आहे. स्वामी विवेकानंदांनी अमेरिकेत वेदान्त सोसायटीची स्थापना केली, ज्याद्वारे त्यांनी पाश्चात्त्य लोकांना भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख करून दिली. स्वामी विवेकानंदांनी अनेक शिक्षण संस्थांची स्थापना केली, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना आधुनिक शिक्षणासोबतच भारतीय संस्कृती आणि मूल्यांचे शिक्षण.

युवांसाठी प्रेरणा

स्वामी विवेकानंदांनी नेहमीच तरुणांना प्रेरणा दिली. त्यांचे विचार आणि जीवन आजही तरुणांसाठी आदर्श आहेत. त्यांनी तरुणांना सांगितले की, त्यांच्यामध्ये असीम क्षमता आहे आणि ते काहीही साध्य करू शकतात. त्यांनी तरुणांना आत्मविश्वास, धैर्य आणि निडरता शिकवली. त्यांचे काही प्रेरणादायक विचार खालीलप्रमाणे आहेत:

शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या बलवान बना: स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या बलवान बनण्याचा संदेश दिला. त्यांनी सांगितले की, दुर्बळ व्यक्ती कधीही यशस्वी होऊ शकत नाही.

आपल्या ध्येयावर लक्ष केंद्रित करा: स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना आपल्या ध्येयावर लक्ष केंद्रित करण्यास सांगितले. त्यांनी सांगितले की, एकाग्रतेने आपण कोणतेही लक्ष्य प्राप्त करू शकतो.

स्वतःवर विश्वास ठेवा: स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना स्वतःवर विश्वास ठेवण्यास शिकवले. त्यांनी सांगितले की, आत्मविश्वास ही यशाची गुरुकिल्ली आहे.

देशासाठी जगा: स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना आपल्या देशासाठी जगण्याचा आणि काम करण्याचा संदेश दिला. त्यांनी सांगितले की, देशसेवा हीच खरी ईश्वरसेवा आहे.

ज्ञान, कर्म आणि भक्तीचा समन्वय: स्वामी विवेकानंदांनी ज्ञान, कर्म आणि भक्ती यांच्या समन्वयावर जोर दिला. त्यांच्या मते, या तिन्ही गोष्टी जीवनात आवश्यक आहेत.

विवेकानंदांचे साहित्य

स्वामी विवेकानंदांनी विपुल साहित्य लिहिले आहे. त्यांचे लेखन त्यांच्या विचारांचे आणि दर्शनाचे प्रतिबिंब आहे. त्यांचे काही प्रमुख साहित्य खालीलप्रमाणे आहे:

- शिकागो व्याख्याने: हे त्यांचे सर्वात प्रसिद्ध भाषण आहे, ज्यात त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीवर प्रकाश टाकला आहे.
- कर्मयोग: या पुस्तकात त्यांनी कर्मयोगाचे महत्त्व सांगितले आहे.
- राजयोग: या पुस्तकात त्यांनी योगाच्या विविध पद्धतींचे वर्णन केले आहे.
- भक्तियोग: या पुस्तकात त्यांनी भक्तीचे महत्त्व सांगितले आहे.
- ज्ञानयोग: या पुस्तकात त्यांनी ज्ञानाचे महत्त्व सांगितले आहे.
- वर्तमान भारत: या पुस्तकात त्यांनी भारताच्या भविष्याबद्दल आपले विचार व्यक्त केले आहेत.
- पत्रे: स्वामी विवेकानंदांनी अनेक लोकांना पत्रे लिहिली, ज्यात त्यांनी आपले विचार आणि अनुभव सांगितले.

मृत्यू-४ जुलै १९०२ रोजी स्वामी विवेकानंदांचे निधन झाले. त्यांचे निधन अकाली झाले, पण त्यांनी आपल्या लहानशा आयुष्यात जे कार्य केले, ते आजही आपल्याला प्रेरणा देत आहे. त्यांचे विचार आणि कार्य आजही जिवंत आहेत आणि ते नेहमीच आपल्या सर्वांना मार्गदर्शन करत राहतील.

लेखक
प्रा. विशाल महानुर
सहाय्यक प्राध्यापक

साने गुरुजी : समाजसेवा आणि मुलांमध्ये मूल्यांची रूजवण

पांडुरंग सदाशिव साने (24 डिसेंबर 1899 - 11 जून 1950)
साने गुरुजी हे एक महान विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. त्यांचा जीवनप्रवास समाजाच्या भल्यासाठी समर्पित होता. विशेषत: मुलांमध्ये रुझवान निर्माण करण्याचे त्यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या लेखनातून, विचारांमधून आणि कार्यांमधून मुलांना योग्य दिशा मिळाली. साने गुरुजींनी समाजसेवेच्या माध्यमातून समाजातील प्रत्येक घटकासाठी काम केले आणि विशेषतः मुलांना योग्य मार्गदर्शन दिले. साने गुरुजींच्या समाजसेवेला एक विशिष्ट उद्दिष्ट होते - ते होते समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला एक सुसंस्कृत, शिक्षित आणि नैतिक मूल्यांसह आयुष्य जगवणे. गुरुजींचे कार्य केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते; ते समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी होते. ते नेहमीच असं म्हणायचे की, "आपण स्वतःला सुधारल्यास, आपल्याच आजुबाजूच्या व्यक्तीला सुधारणे शक्य होईल." त्यांचा हा दृष्टिकोन त्यांच्या कार्यामध्ये झळकला. गुरुजींनी आपले जीवन मुलांच्या भल्यासाठी समर्पित केले. मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि नैतिक विकासासाठी त्यांना सदैव एक आदर्श मार्गदर्शन मिळाले.
शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील गोड गोष्टी शिकवणे आणि मुलांना योग्य संस्कार देणे यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. मुलांमध्ये रुझवान निर्माण करणे. साने गुरुजींच्या दृष्टिकोनानुसार, मुलांना योग्य मार्गदर्शन मिळाल्याशिवाय त्यांचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही. रुझवान म्हणजेच मुलांमध्ये विचारशक्तीचा विकास, त्यांना जीवनाच्या महत्वाच्या मूल्यांचा आदानप्रदान आणि त्यांना समाजातील चांगले नागरिक बनवण्यासाठी प्रेरणा देणे. साने गुरुजींनी मुलांना शालेय शिक्षण देत असतानाही त्यांना जीवनातील सत्य, प्रेम, कर्तव्य आणि नैतिकता शिकवली. गुरुजींनी मुलांना कधीही दहशत न करता, त्यांच्या मनाच्या गाभ्यात जाऊन त्यांना योग्य विचार शिकवले. त्यांचे लेख, कथा आणि गोड गोष्टी मुलांना केवळ ज्ञानाचं दान देत नव्हते, तर त्यांना भावनिक आणि मानसिक पोषण देखील देत होते. त्यांनी मुलांना हे शिकवले की, "शाळेतील शिक्षण केवळ तात्पुरते असते, परंतु जीवनातील शिक्षण तन्मयतेने आणि सातत्याने घेतले पाहिजे." त्यांनी मुलांसाठी असे साधे आणि प्रभावी शब्द वापरले, ज्यामुळे मुलांचा मनोबल वाढले.

समाजाचा चेहरा बदलण्यासाठी साने गुरुजींनी केली समाजसेवा

साने गुरुजींनी आपल्या लेखनातून आणि कार्यातून समाजातील अत्यंत दीन-हीन वर्गासाठी कार्य केले. त्यांनी शाळांमधून, शाळेबाहेर, आणि समाजाच्या प्रत्येक कोपऱ्यात जाऊन मुलांना आणि सर्व नागरिकांना समाजसेवेचे महत्व समजावले. ते माणुसकीचे प्रतीक बनले आणि त्यांनी लोकांना चांगला माणूस कसा व्हावा हे शिकवले. त्यांनी मुलांना शिकवले की, "एक चांगला माणूस म्हणजे समाजाच्या भल्यासाठी काम करणारा माणूस." यामुळे मुलांमध्ये समाजसेवेची भावना निर्माण झाली. त्यांच्या कार्याने समाजाला एक नवीन दृष्टिकोन दिला आणि मुलांना त्यांच्या भविष्यात अधिक सकारात्मक बदल घडवण्याची प्रेरणा दिली. मुलांमध्ये मुल्यांची रुजवण ही एक अत्यंत महत्वाची प्रक्रिया आहे, जी त्यांच्या मानसिक, भावनिक, आणि सामाजिक विकासासाठी आवश्यक आहे. मुलांचे व्यक्तिमत्व आणि भविष्यातील कार्यक्षमता हे त्यांच्या लहानपणापासून मिळालेल्या मुल्यांवर अवलंबून असते. मुल्यांचे शिक्षण म्हणजेच मुलांना जीवनातील चांगले आणि योग्य मार्ग शिकवणे, जे त्यांना भविष्यात सकारात्मक नागरिक बनवण्यास मदत करते. मुलांचे व्यक्तिमत्व घडवताना त्यांच्या जीवनात जे मुल्यं रुजवली जातात, ती त्यांच्यासाठी एक मजबूत पाया बनतात. या मुल्यांचे शिक्षण शाळेतील शिक्षणाच्या पलीकडे असते, ते कुटुंब, समाज, आणि इतर साऱ्या घटकांच्या संपर्कातून देखील होत असते. मुल्यांमध्ये रुजवण केल्याने मुलांची नैतिकता, प्रगल्भता आणि सामाजिक दृष्टिकोन अधिक खुलतो.

मुल्यांची रुजवण का आवश्यक आहे?
आजच्या आधुनिक जगात, मुलांचे मानसिक आणि भावनिक पोषण करणे फार महत्त्वाचे आहे. मुलांना केवळ शालेय शिक्षण पुरेसे नाही, तर त्यांना सामाजिक जीवनातील मुल्यांबद्दल शिक्षण देणे हेही अत्यंत आवश्यक आहे. मुल्यांची रुजवण मुलांना त्यांचे कर्तव्य, इमानदारी, प्रेम, आदर, आणि परिश्रम यांचे महत्त्व शिकवते. यामुळे मुलांची जीवनशक्ती आणि समाजातील स्थान मजबूत होते.

मुलांमध्ये मुल्यांचे शिक्षण कसे द्यावे?

1. कुटुंबाची भूमिका: मुलांचे पहिले शिक्षण त्यांचं कुटुंब देत असते. घरातील कुटुंबीयांचे वागणं, त्यांच्या आचारधर्माचं मुलांवर मोठं प्रभाव पडतो. मुलांना शिस्त, प्रेम, आणि आदर शिकवण्यासाठी कुटुंबाच्या सदस्यांनी चांगले उदाहरण घालणे आवश्यक आहे.
2. शालेतील शिक्षण: शालेतील शिक्षकांचा देखील मुल्यांचे शिक्षण देण्यात महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. शालेतील अभ्यासक्रमांमध्ये मुलांना समाजातील चांगल्या गुणांची शिकवण दिली पाहिजे. उदाहरणार्थ, शालेय सहलींमध्ये किंवा वर्गात विद्यार्थ्यांना इतरांची मदत करण्यासाठी आणि सहकार्य करण्यासाठी प्रेरित करणे.
3. समाज आणि संस्कृती: मुलांचे मुल्ये समाजातील संस्कृती आणि परंपरांवर आधारित असतात. मुलांना आपल्या संस्कृतीचा आदर कसा करावा, आपल्या परंपरांचा स्वीकार कसा करावा हे शिकवणे गरजेचे आहे. यामुळे ते आपल्या मुळांशी जोडले जातात.
4. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर: आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात, मुलांना इंटरनेट आणि इतर डिजिटल साधनांचा योग्य वापर कसा करावा हे शिकवणे देखील अत्यंत आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून मुलांना शाळेत आणि घरात डिजिटल मुल्यांची शिकवण देणे आवश्यक आहे.

मुलांमध्ये मुल्यांची रुजवणाचे फायदे

1. सकारात्मक व्यक्तिमत्व: मुल्यांच्या शिकवणेमुळे मुलांचे व्यक्तिमत्व चांगले घडते. शिस्त, इमानदारी, आणि कर्तव्यपालन हे मुलांना त्यांच्या जीवनामध्ये मार्गदर्शन करतात. यामुळे ते जीवनात स्वतःला एक चांगला नागरिक म्हणून निर्माण करतात.
2. समाजाशी समरसता: मुल्यांचे शिक्षण मुलांमध्ये सामाजिक सहकार्य, आदर आणि एकजुटीची भावना निर्माण करते. त्यांना इतर लोकांच्या भावनांचा आदर करणे शिकवले जाते, ज्यामुळे समाजात सामंजस्य आणि शांती वाढते.
3. भावनिक स्थिरता: मुल्यांचे शिक्षण मुलांना भावनिक स्थिरता आणि संतुलन मिळवण्यासाठी मदत करते. ते जीवनातील अडचणींना तोंड देताना योग्य निर्णय घेऊ शकतात आणि मानसिकदृष्ट्या मजबूत होतात.
4. नेतृत्व गुण: मुल्यांचे शिक्षण मुलांमध्ये नेतृत्व गुणांची निर्मिती करते. मुलांना जबाबदारी स्वीकारणे, इतरांचे मार्गदर्शन करणे, आणि समाजासाठी काम करणे शिकवले जाते, ज्यामुळे ते भविष्यात प्रभावी नेतृत्व करणारे व्यक्तिमत्व बनतात.

मुलांमध्ये मुल्यांची रुजवण हे त्यांच्या उज्ज्वल भविष्याचे पहिले पाऊल आहे. मुल्यांची शिकवण मुलांना जीवनाच्या विविध पैलूंमध्ये योग्य निर्णय घेण्यासाठी सक्षम करते. आजच्या बदलत्या समाजात, मुलांना मुल्यांची शिकवण देणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण यामुळे ते केवळ चांगले व्यक्तिमत्व तयार करतात, तर त्यांना एक उत्कृष्ट नागरिक बनवता येते. मुलांचे शालेय शिक्षण, कुटुंबातील संस्कार, आणि समाजातील विविध परंपरांचा संगमच मुलांमध्ये मुल्यांची रुजवण करण्याचे सर्वात प्रभावी मार्ग आहेत.

"जगण्यात एक चांगला मार्ग"
जीवनाच्या या प्रवासात,
सत्याचा मागोवा घे,
सुख-संवेदना जप,
अशाच एका चांगल्या मार्गावर,
आणि जगून जा तू शांततेने.

साने गुरुजींच्या कवितांमध्ये तत्त्वज्ञान आणि जीवनाचे गोड तपशील असतात, ज्यामुळे ते हृदयाला व भावनांना स्पर्श करतात. त्यांच्या कवितांमधून मुलांना जीवनाच्या नैतिकतेचे आणि विश्वासाचे शिक्षण मिळते.

लेखक
प्रा. वैभव अंबदास साबळे
सहाय्यक प्राध्यापक

जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या शिक्षण व सामाजिक प्रगतीचा मार्गदर्शक

जगन्नाथ शंकरशेठ मुरकुटे
जन्म १० फेब्रुवारी, इ.स. १८०३
मुंबईजवळ मुरबाड, महाराष्ट्र
मृत्यू ३१ जुलै, इ.स. १८६५ मुंबई, महाराष्ट्र
टोपणनावे- नाना
ख्याती-शिक्षणक्षेत्र, सार्वजनिक नागरी सुविधा
आई-भवानीबाई

जगन्नाथ शंकरशेट यांचा जन्म मुंबईत दैवज्ञ ब्राह्मण सोनार व्यापारी व सावकारी कुटूंबात झाला. पूर्वजांप्रमाणे त्यांनी व्यापार केला व अतिशय विश्वासू आणि प्रामाणिक व्यापारी असल्याची ख्याती मिळविली. अनेक अरब, अफगाणी तसेच इतर परदेशी व्यापारी आपली भारतातील मालमत्ता बँकांकडे न देता शंकरशेट यांच्या हवाली करीत. 10 फेब्रुवारी 1803 रोजी नाना शंकर शेठ यांचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांनी व्यापारामध्ये मोठी संपत्ती मिळवलेले होते. त्यामुळे नानांचा बालपण हे अतिशय संपन्न तीमध्ये गेलं.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळातील मुंबई इलाख्याच्या सार्वजनिक जीवनात त्यांना महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले. या कार्यात त्यांना अनेक सामाजिक शैक्षणिक व सांस्कृतिक संस्थांच्या माध्यमातून सामाजिक कार्यामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. आपल्यासंपत्तीची खरी गरज ही सामान्य माणसाच्या उद्धारासाठी व्हावी या हेतूने त्यांनी लोकसेवेचे व्रत घेऊन सामाजिक सुधारणेच्या पायाभरणीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. त्यांनी स्वतः मिळवलेल्या अमाप संपत्तीपैकी मोठा हिस्सा दान केला तसेच सार्वजनिक कामांकरीता खर्च करून टाकला.एक थोर समाजसेवक, शिक्षणप्रेमी व आधुनिक मुंबईच्या शिल्पकारांपैकी एक. त्यांचे पूर्ण नाव जगन्नाथ शंकरशेट मुर्कुटे, तथापि ते नाना शंकरशेट या नावानेच अधिक परिचित आहेत. त्यांचा जन्म एका दैवज्ञ ब्राह्मण व्यापारी कुटुंबात ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड गावी झाला. त्यांचे वडील व्यापारासाठी मुंबईस आले. त्यांच्यावर सर जमशेटजी जिजीभाईंची छाप पडली होती. हिंदवासियांत शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे, यासाठी एल्फिन्स्टनने १८२२ मध्ये हैंदशाळा व शाळापुस्तक मंडळी काढली, त्यांचे आधारस्तंभ नानाच होते. ही पहिली शैक्षणिक संस्था स. का. छत्रे यांच्या साह्याने स्थापिली. पुढे हिचे १८२४ मध्ये बाँम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीत रूपांतर झाले. एल्फिन्स्टननंतर उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी ४,४३,९०१ रुपयांचा एल्फिन्स्टन फंड जमविण्यात आला. त्याचे नाना हे विश्वस्त राहिले. या संस्थेचे एल्फिन्स्टन कॉलेज झाल्यावर (१८३७) तिला एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट म्हणण्यात येऊ लागले. १८५६ मध्ये महाविद्यालय व विद्यालय पृथक झाले.

बोर्डऑफ एज्युकेशनची स्थापना १८४१ मध्ये झाली. बोर्डातील तीन एतद्देशीय सभासदांत सतत सोळा वर्षे नाना निवडून आले. स्ट्यूडंट्स लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटी (१८४८) आणि जगन्नाथ शंकरशेट मुलींची शाळा (१८४९) या त्यांनी स्वतःच्या वाड्यात चालू केल्या; १८५७ मध्ये, द जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल सुरू केले. १८५५मध्ये त्यांनी विधी महाविद्यालयाचा पाया घातला. सर ग्रँटच्या मृत्यूनंतर ग्रँट मेडिकल कॉलेजची १८४५मध्ये स्थापना करून येथे आंग्ल वैद्यक-शिक्षणाची सोय त्यांनी केली व तेही पुढे मराठीतून देण्याची व्यवस्था केली. ॲग्रि-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया व जिऑग्रॅफिकल सोसायटी या संस्थांचे प्रमुख व अध्यक्ष नाना शंकरशेट होते. या शैक्षणिक कामाशिवाय त्यांनी १८५२मध्ये द बाँबे असोसिएशन स्थापण्यात पुढाकार घेतला. मुंबई कायदे मंडळाच्या आरंभीच्या सभासदांत ते प्रमुख होते.नानांचे सामाजिक कार्यही मोठे आहे. त्यांनी सतीच्या चालीस बंदी घालणाऱ्या कायद्यास पाठिंबा दिला.

सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, या तत्त्वावर स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. भारतीयांना कलाशिक्षण मिळावे, म्हणून सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टच्या स्थापनेत सक्रिय भाग घेतला. याशिवाय ग्रँड ज्यूरीत भारतीयांचा समावेश व्हावा, तसेच जस्टिस ऑफ द पीस अधिकार भारतीयांस मिळावा, यासाठी त्यांनी खटपट केली व काही अधिकार मिळविले. महानगरपालिकेत आयुक्त असताना त्यांनी आरोग्यव्यवस्था, विहिरी, तलाव वगैरे योजना अंमलात आणल्या. गॅस कंपनी सुरू केली; धर्मार्थ दवाखाना काढून तसेच पुढे जे.जे. हॉस्पिटलचा पाया घालून त्यांनी रुग्णसेवेस चालना दिलीजगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या शिक्षण व सामाजिक प्रगतीचा मार्गदर्शकजगन्नाथ शंकरशेठ हे एक अतिशय महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व होते, ज्यांनी मुंबई शहराच्या आणि संपूर्ण महाराष्ट्राच्या सामाजिशैक्षणिकक्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले. त्यांचे कार्य शिक्षणाच्या क्षेत्रात आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत प्रेरणादायक होते.

शिक्षणआणि सामाजिक कार्य हे एकमेकांशी निगडित आहेत. दोन्ही एकमेकांवर परिणाम करतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरतातशिक्षण हे व्यक्तीला ज्ञान, कौशल्य आणि विचार करण्याची क्षमता प्रदान करते. समाजाच्या सर्व स्तरांतील व्यक्तींना योग्य शिक्षण मिळवून देणे, त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्याचा आणि अधिकारांचा वापर करायला शिकवणे, हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या जीवनात सुधारणा होण्यासोबतच त्याच समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण बदल घडवता येतात. समाजातील विविध प्रकारच्या अंधश्रद्धा, भेदभाव, जातिवाद इत्यादी गोष्टींविरुद्ध शिक्षण हा एक प्रभावी साधन आहे.

सामाजिक कार्य

सामाजिककार्य म्हणजे समाजातील गरजू लोकांना मदतीची हात वाढवणे, त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे, त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देणे आणि समाजातील असमानता दूर करण्याचे कार्य. सामाजिक कार्यकर्ते समाजातील विविध समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात, जसे की निरक्षरता, गरीबपणा, महिलांचे हक्क, शारीरिक आणि मानसिक दिव्यांगता, जातिवाद, धार्मिक वाद इत्यादी. हे कार्य एक प्रकारे समाजाच्या नवनिर्माणाची प्रक्रिया असते.

शिक्षण आणि सामाजिक कार्य यांच्यातील नाते

शिक्षणआणि सामाजिक कार्य यांचा परस्पर संबंध आहे. शिक्षणामुळे लोकांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव होते, तसेच ते समाजातील अन्याय व असमानतेविरुद्ध लढू शकतात. शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ व्यक्तीला ज्ञान देणे नाही, तर त्याला समाजाच्या प्रत्येक घटकाच्या भल्यासाठी कार्य करण्याची प्रेरणा देणे आहे. सामाजिक कार्याचे उद्दिष्ट म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे आणि त्यांना एकत्रितपणे समाजाच्या उन्नतीसाठी काम करण्यास प्रेरित करणे.शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील असमानता कमी करता येते,आणि सामाजिककार्यामुळे शिक्षणाचे महत्व वाचवता येते. यामुळे समाजाचे सर्वांगीण विकास होतो आणि तो सर्वांसाठी न्यायपूर्ण आणि समतामूलक बनतो.

१.शिक्षण क्षेत्रातील योगदान

शिक्षणहे व्यक्तीला ज्ञान, कौशल्य आणि विचार करण्याची क्षमता प्रदान करते. समाजाच्या सर्व स्तरांतील व्यक्तींना योग्य शिक्षण मिळवून देणे, त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्याचा आणि अधिकारांचा वापर करायला शिकवणे, हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या जीवनात सुधारणा होण्यासोबतच त्याच समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण बदल घडवता येतात. समाजातील विविध प्रकारच्या अंधश्रद्धा, भेदभाव, जातिवाद इत्यादी गोष्टींविरुद्ध शिक्षण हा एक प्रभावी साधन आहे. शिक्षण ही समाजातील प्रगतीसाठी सर्वात महत्वाची कडी आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा संस्था शिक्षण क्षेत्रात कार्य करते, तेव्हा त्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनमोल योगदान मिळवता येते. उदाहरणार्थ, गरीब व दुर्बल घटकांना शिक्षणाचा हक्क मिळवून देणे, शाळा आणि महाविद्यालये सुरू करणे, महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, आणि त्या शिक्षणाच्या माध्यमातून एक चांगला नागरिक तयार करणे.जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी याच कार्याचे आदर्श उदाहरण साकारले, त्यांचे शिक्षण आणि समाजासाठी कार्य हे एक प्रेरणास्त्रोत बनले.

२. आर्थिक आणि सामाजिक समतेतील योगदान

समाजातीलअसमानता दूर करणे हे प्रत्येकाने पवित्र कर्तव्य म्हणून स्वीकारले पाहिजे. सामाजिक कार्यकर्ते, संस्थांचे नेतृत्व करणारे लोक, विविध सामाजिक कार्यात भाग घेणारे नागरिक, या सर्वांचा उद्देश हे असते की समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी मिळाव्यात.महिला हक्क, दलितांच्या अधिकारांचे संरक्षण, अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण, आणि गरीबांचे सामाजिक सुरक्षा नेटवर्क निर्माण करणे, हे आर्थिक आणि सामाजिक समानतेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. समाजातील विविध घटकांना न्याय मिळवून देणे हे समाजात एकता निर्माण करणारे आणि सामाजिक भेदभाव कमी करणारे आहे.

३. आरोग्य क्षेत्रातील योगदान

समाजातीललोकांच्या आरोग्याच्या स्थितीला सुधारण्यात योगदान देणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आयुर्वेद, पारंपरिक औषधे, आधुनिक आरोग्य सेवा, आरोग्यवर्धक कार्यक्रम इत्यादींमध्ये सामील होणे हे एका व्यक्तीच्या सामाजिक योगदानाचे रूप होऊ शकते. पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर आणि महात्मा गांधी यांसारख्या नेत्यांनी आरोग्य क्षेत्रात केलेले कार्य समाजाला फायद्याचे ठरले. त्यांचा उद्देश लोकांना आरोग्यविषयक योग्य माहिती देणे, गरीबांना मोफत उपचार आणि रोगप्रतिबंधक उपाययोजना देणे यावर होता.

४. पर्यावरण संवर्धन

आजच्याकाळात पर्यावरणाचे संरक्षण हा समाजातील प्रत्येकाच्या दृष्टीकोनात एक महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे. पर्यावरणीय प्रदूषण, जलवायु बदल, वन्यजीवांचे संवर्धन आणि निसर्गाचे संरक्षण यासाठी केलेल्या प्रयत्नांना सामाजिक योगदान समजले जाते.उदाहरणार्थ, गांधीजींचे पर्यावरणविषयक कार्य, जे त्यांनी स्वच्छता मोहिमांच्या माध्यमातून केले, ते आजही प्रेरणादायक आहे. आज अनेक संस्था आणि व्यक्ती पर्यावरणाच्या बचावासाठी काम करत आहेत, ज्यात वृक्षारोपण, जलसंधारण, प्लास्टिक बंदी यासारखी उपाययोजना समाविष्ट आहेत.

५. सामाजिक जागरूकता आणि प्रबोधन

सामाजिककार्यामध्ये एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे जागरूकता निर्माण करणे. सामाजिक कार्यकर्ते, नेते आणि संस्थांचे मुख्य उद्दिष्ट असते की समाजातील लोकांमध्ये योग्य माहिती व जागरूकता निर्माण होईल.उदाहरणार्थ, विविध सामाजिक चळवळी जसे की 'स्वच्छ भारत अभियान', 'महिला सुरक्षा' या विषयावर जनजागृती, शोषणविरुद्ध लढा, अशा कार्यांमुळे समाजातील वाईट प्रथा दूर करण्यास मदत होऊ शकते.

६. कला आणि संस्कृतीचे संवर्धन

कलाआणि संस्कृती ह्या समाजाच्या ओळखीचा भाग आहेत. शास्त्रीय संगीत, नृत्य, चित्रकला, साहित्य आणि थिएटर ह्या माध्यमांतून समाजातील विविध गोष्टींवर प्रकाश टाकता येतो. कलाकार आणि लेखक समाजातील स्थित्यंतरे आणि सामाजिक समस्यांवर भाष्य करतात.कला आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी लोक अनेक संस्था सुरू करतात, कार्यशाळा घेतात आणि समाजातील विविध प्रकारच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करतात. हे सर्व समाजाच्या मानसिकतेला बदलण्यासाठी, त्याला नवा दिशा देण्यासाठी आणि एक सशक्त समाज तयार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

निष्कर्ष

सामाजिकयोगदान केवळ शारीरिक मदत देण्यापुरते मर्यादित नाही, तर ते मानसिक, भावनिक, बौद्धिक आणि नैतिक पातळीवर देखील असू शकते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला या योगदानाच्या महत्त्वाची जाणीव होणे आवश्यक आहे. एक चांगला नागरिक होण्यासाठी समाजाच्या भल्यासाठी काहीतरी योगदान देणे आवश्यक आहे, कारण एकत्र येऊनच आपण एक बलशाली समाज निर्माण करू शकतो. जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे कार्य केवळ शैक्षणिक क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेकार्थी योगदान दिले. त्यांच्या विचारांची व कार्याची शिकवण आजही आपल्या समाजाच्या आणि शिक्षणाच्या विकासात मार्गदर्शक ठरते.

लेखक
प्रा. अभिजित राजेंद्र राऊत
(विभाग प्रमुख, डी. फार्म)

ताराबाई शिंदे - स्त्रीवादी विचारसरणीचा आरंभ

प्रस्तावना

ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनावर आणि त्यांच्या कार्यावर अधिक सखोलपणे चर्चा केली जात आहे. ताराबाई शिंदे, एक अत्यंत समर्पित आणि प्रभावशाली स्त्रीवादी विचारवंत, नेहमीच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक व्यवस्थांवर उघडपणे प्रश्न उपस्थित करत होत्या. त्यांचे विचार, आणि विशेषतः स्त्रीवादी दृष्टिकोन, आजही महत्त्वाचे आहेत आणि त्या काळातील समाजव्यवस्थेशी संघर्ष करत असतानाही त्यांनी स्त्रीच्या अधिकारांचा मुद्दा नेहमीच प्रकट केला.

ताराबाई शिंदे यांचे शिक्षण आणि प्रारंभिक जीवन

ताराबाई शिंदे यांचा जन्म १८५० च्या दशकात झाला. त्यांच्या बालपणात महिलांना शिक्षण घेण्याची संधी खूपच कमी होती. त्याही काळातील मुलींच्या शिक्षणावर समाजाचे प्रतिबंध होते, परंतु त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी अनुकूल वातावरण मिळालं. ताराबाई शिंदे यांचे शिक्षण सर्वसामान्य महिलांच्या तुलनेत खूपच विशेष होतं, कारण त्या काळात शालेय शिक्षण घेत असलेल्या महिलांची संख्या फार कमी होती.

त्यांचे शालेय शिक्षण आणि योग्य मार्गदर्शन त्यांना पुढील जीवनात सामाजिक चळवळींमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रेरणादायक ठरले.ताराबाई शिंदे यांच्या विचारसरणीचा प्रारंभ एकदम साधा होता. त्या स्त्रीच्या शोषण, अत्याचार आणि निंदा यांविषयी खूप चिंतित होत्या. समाजातील रूढी आणि पारंपरिक प्रथा त्यांना अत्यंत अन्यायकारक वाटत होत्या. त्यांनी आपला जीवनप्रवास त्या दृष्टीने विकसित केला की महिलांना त्यांच्या हक्कांचा पूर्ण अधिकार मिळावा, आणि त्यांना समानतेची संधी मिळावी.

ताराबाई शिंदे यांच्या विचारसरणीचा मूळ मुद्दा हेच होतं की स्त्रीला तिच्या हक्कांबद्दल जागरूक करणे, समाजाच्या प्रत्येक अंगावर तीला समान दर्जा मिळवून देणे. त्यांची सर्वात महत्त्वाची कृति म्हणजे "स्त्री प्रश्न" या विषयावर त्यांनी लिहिलेलं एक लेखन. यामध्ये त्यांनी स्त्रीच्या जीवनातील विविध समस्यांचा उलगडा केला. ते त्या काळातली अत्यंत पुढारलेली महिला होती, जिचं कार्य आजही महिलांना प्रेरणा देते.

स्त्री अधिकार आणि शिक्षणाचा महत्त्व

ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रीच्या अधिकारांसाठी अनेक आंदोलनं केली. त्यांना ठाऊक होतं की, जर स्त्रीला तिच्या शिक्षणाचा अधिकार मिळाला, तर ती समाजात अधिक सक्षम होईल आणि तिच्या हक्कांसाठी लढू शकेल. शिक्षणाशिवाय स्त्रीला तिच्या अधिकारांचा मागोवा घेणे कठीण होतं. म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रित केलं. ताराबाई शिंदे यांचे "स्त्री समस्या" या लेखामध्ये आपल्या विचारांची व्याख्या केली. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितलं की, पुरुषप्रधान समाजात महिलांवर होणारे अन्याय हे त्यांचे अस्तित्व कमी करणारे आहेत. महिला घरगुती कामे आणि मुलांची काळजी घेण्यासाठीच जन्माला येतात, असा समाजाचा दृष्टिकोन त्या काळी प्रचलित होता. तथापि, ताराबाई शिंदे यांची विचारधारा त्यापेक्षा खूप वेगळी होती.

समाजातील पुरुषप्रधानता आणि त्याविरोधी संघर्ष

ताराबाई शिंदे यांच्या काव्यविषयक विचारांची एक प्रमुख गोष्ट म्हणजे पुरुषप्रधानतेचा विरोध. त्या काळात समाजातील पुरुषांची सत्ता अपरिहार्य होती आणि महिलांना शारीरिक, मानसिक, वागणुकीची अटी ठेवून दबवलं जात होतं. अशा परिस्थितीत ताराबाई शिंदे यांनी त्यावेळच्या पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि त्याच्याविरोधातील विचार व्यक्त केले. त्यांना हे समजलं की, समाजात समानतेची निर्मिती करण्यासाठी स्त्रीला प्रगतीच्या पथावर आणणं अत्यंत आवश्यक आहे.

ताराबाई शिंदे यांचे लेखन आणि साहित्य

ताराबाई शिंदे यांचे लेखन म्हणजे स्त्रीवादी विचारांच्या किमान एक सुरुवात होती. "स्त्री प्रश्न" या त्यांच्या लेखानं भारतीय समाजातील स्त्रीच्या स्थितीला एक नवा दृषटिकोन दिला. त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्रीच्या मानसिकतेला, तिच्या शारीरिक स्थितीला आणि समाजात तिच्या स्थानाला उघड केलं, त्यांनी लिहिलेले लेख आणि त्यांचे विचार महिला आणि पुरुष, दोघांनाही एक समजूतदार दृषटिकोन देणारे होते. यामुळे त्या काळातील स्त्रियांना शक्ती आणि सशक्तता मिळवून दिली.

ताराबाई शिंदे यांचा वारसा

ताराबाई शिंदे यांचा वारसा आजच्या काळातही महत्त्वाचा ठरतो. त्यांचं योगदान केवळ स्त्रीवादी विचारांपुरतं मर्यादित नाही, तर त्या काळाच्या प्रचलित रूढीवादी विचारसरणीला सुसंगत करणारं आणि तिच्यातील भेदभाव समजून तिच्यावर विचार करणारे होते. आजही महिला शिक्षण, महिलांच्या सामाजिक अधिकारांचा मुद्दा आणि त्यांच्या सामर्थ्याचा जागरूकतेचा मुद्दा समोर आला की, त्यांना ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांची आठवण येते.

ताराबाई शिंदे यांचं कार्य आजही प्रेरणादायक आहे. आज समाजात जरी महिलांचे अनेक अधिकार स्वीकारले गेले असले तरी, त्यांच्या विचारांचा पाया ठरलेली समजुतदार आणि सशक्त स्त्री अजूनही समाजातील जडलेल्या रूढीवादाविरुद्ध लढत आहे. ताराबाई शिंदे यांच्या विचारधारांनी स्त्रीवादी चळवळीला एक वेगळा दृष्टिकोन दिला, आणि त्यांचा वारसा आजच्या काळात अजूनही जिवंत आहे. ताराबाई शिंदे यांचे विचार, त्यांचे कार्य आणि त्यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन आपल्या समाजात आणि त्या काळात एक नवीन पिढी निर्माण करणारे होते. त्यांनी जी 'स्त्रीवादी विचारसरणीचा आरंभ' केला, त्याने भारतीय समाजातील स्त्रीला सशक्त बनविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या लेखन, कार्य, आणि विचारधारेशी संबंधित चर्चांनी आजच्या स्त्रीवादी चळवळीला एक गती दिली आहे. आजही त्यांच्या कार्याचा प्रभाव त्या काळाच्या समाजात वेगाने समजला जात आहे.

लेखिका
प्रा. शहज़ीन अनम अली
अधिव्याख्याता

आजच्या युगातील समाज सुधारणेची गरज आणि दिशा

आजच्या समाजातील विविध स्थिती आणि त्यामध्ये होणाऱ्या बदलांची दखल घेतलीतर, समाजसुधारणेची आवश्यकताअधिक महत्त्वाची आणि अपरिहार्य बनली आहे. आपल्या समाजात आजहीअनेक अडचणी, असंतोष आणि संघर्ष दिसू नयेत आहेत, जे समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीला अडथळा निर्माण करत आहेत. विषमता, दुष्काळ, भेदभाव, आणि जातीपातीचे भयंकर जंजाळ समाजाच्या प्रत्येक अंगावर आपल्या कशाच्यातही धक्के देत आहे. यामुळे समाजातील विविध गटांमध्ये वैचारिकभेद, असमानता, आणि अन्याय पसरले आहेत. या सर्व अडचणींचा सामना करण्यासाठी आणि समाजात एकात्मता, समानता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी, समाजसुधारणेच्या दिशेला एक ठोस आणि प्रगल्भ दृष्टिकोन आवश्यक आहे. आजच्या युगात विकास आणि समृद्धी साधण्याचा मार्ग फक्त एक असल्याचे सिद्ध होते - तो म्हणजे समाजात समतेचा, सौहार्दाचा आणि एकात्मतेचा आदर्श स्थापित करणे. त्यामुळे समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये असलेले भेद मिटवून त्याच्या प्रगतीची दिशा ही निश्चित करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. समाज सुधारणेची दिशाआज केवळ एक आवश्यकता नसून, समाजाच्या उज्जवल भवितव्याची गतीशिलधारा बनली आहे.

समाजातील समस्या

आजच्या समाजात अनेक समस्या आघाडीवर आहेत, ज्या समाजातील समानता आणि समृद्धीसाठी अडचणी निर्माण करत आहेत. त्यामध्ये काही महत्त्वाच्या समस्या पुढील प्रमाणे आहेत:

1.वाढतीअसमानता: गरीब आणि श्रीमंतयामधील दरी अधिकखोल होऊ लागलीआहे. आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव, आणि आरोग्य सुविधांची तूट हे समाजातील भेदभावाचे मुख्य कारण आहेत.

2.लिंगभेद: आजही स्त्रियांना समानहक्क, संधी, आणिसुरक्षा मिळत नाही. लिंगभेदाच्या कारणामुळे अनेक स्त्रिया शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक दु:ख भोगत आहेत.

3.शिक्षणाचा अभाव: शिक्षणाची सर्वांपर्यंत पोहोचन होणे, गावां मधील शिक्षणाची दुरवस्था आणि शाळांना लागणारी पायाभूत सुविधांची तूट हे समाजाची प्रगती थांबविणारे घटक आहेत.

4.जातिवाद आणि धर्मवाद: जातीयदृष्ट्या विभागलेला समाज अजूनही आपले अस्तित्व ठेवून आहे. धर्माच्या नावावर होणारे भेदभाव आणि हिंसा समाजासाठी धोक्याचीघंटा ठरू शकते.

5.कायदा आणि सुव्यवस्था: समाजातील अनेक समस्या कायद्याच्या अपारदर्शकतेमुळे अधिक जटिल बनतात. न्यायपालिका आणि प्रशासनातील भ्रष्टाचार ही एकमोठी समस्या बनलीआहे.

समाजसुधारणेची आवश्यकता

समाजात अपेक्षित असलेला बदल साधण्यासाठी आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क वसंधी देण्यासाठी समाज सुधारणेची अत्यंत गरज आहे. समाजातील विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडचणींचा समग्र विचार केलाअसता, हे लक्षात येते की समाजातील विविध घटकांच्या हक्कांचे उल्लंघन आणि त्यांच्या असमानतेचे रूप अनेक रूपांमध्ये व्यक्त होत आहेत. म्हणूनच समाजसुधारणाही केवळ एकगरज नाही, तरत्यासाठी एक ठोसआणि प्रभावी उपायबनलेली आहे. खालीदिलेल्या कारणांमुळे समाजसुधारणेची आवश्यकताअधिक प्रकर्षाने पुढेयेते:

1.विषमता आणि असमानता

आजही आपल्या समाजातविषमतेची विविध रूपेप्रकट होतात, ज्याजात, धर्म, आर्थिकस्थिती आणि लिंगयावर आधारित असतात. समाजातील काही घटकांना, विशेषतः महिलांना आणिमागासवर्गीयांना, आजही त्यांच्या समानहक्कांपासून वंचित रहावेलागते. त्यांना समानसंधी मिळवण्यासाठी, तसेचत्यांना योग्य दर्जाचेजीवन जगता येण्यासाठीसमाजसुधारणेची आवश्यकता अधिक महत्त्वाची बनते. समाजातील प्रत्येकव्यक्तीस समान संधीमिळवून देणे हेचसमाजाची प्रगती साधण्यासाठीअत्यंत आवश्यक आहे. विषमतेला नष्ट करूनएक समान, प्रगल्भआणि न्यायपूर्ण समाजनिर्माण करणे हेचउद्दिष्ट ठरवले पाहिजे.

"विषमता समाजातील कर्करोग आहे; ते दूरकरण्यासाठी समाजाच्या सर्वघटकांचा सहभागअनिवार्य आहे." – महात्मागांधी

2.जातिवाद आणि भेदभाव

जातिवाद ही आपल्या समाजातील एक गंभीरसमस्या आहे. जरी भारतीय संविधानाने सर्व नागरिकांना समान अधिकार दिले असले तरी, जातिवादाचा सापळा अजूनही अनेक ठिकाणी प्रकटहोतो. हे जातिवादाचे भयंकर परिणाम समाजाच्या विविध घटकांवर होतात. जातीय भेदभावामुळे काही लोक त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गावर अडथळ्यांचा सामना करत असतात.

जातिवादही फक्त व्यक्तिगतहक्कांची पिळवणूक करतनाही, तर समाजाच्याएकतेला आणि समतेलादेखील मोठा धोकानिर्माण करते. त्यामुळेजातिवादावर कठोर नियंत्रणठेवणे आणि समाजातीलप्रत्येक व्यक्तीला समानसंधी देणे हाचसमाजसुधारणेचा मुख्य ध्येय असावा.

"जातिवाद हे समाजाच्या एकतेला नष्टकरणारे एकमोठेशत्रूआहे." – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

3.शिक्षणाचा अभाव

शिक्षण ही समाजाच्याप्रगतीची मुख्य किल्लाआहे. तथापि, भारतातीलअनेक ग्रामीण आणिगरीब भागांमध्ये आजही शिक्षणाचा गंभीर अभावआहे. हे शिक्षणाच्या अभावामुळे अनेक व्यक्तींच्या जीवनावर नकारात्मक परिणाम होत आहेत आणित्यांचा विकास होण्यासमोठा अडथळा निर्माणहोतो. शिक्षणाचा अभावम्हणजे के वळ ज्ञानाच्या दृष्टीने कमीपण नाही, तर त्याच्यामुळे व्यक्तींमध्ये सामाजिकव मानसिक विषमतातयार होते. समृद्धसमाज घडवण्यासाठी शिक्षणही मुख्य आणिअत्यंत महत्त्वाची कडीआहे. एक शिक्षितसमाजच नवीन कल्पकताआणि समृद्धीच्या दिशेनेवाटचाल करू शकतो.
"शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे मुख्यसाधनआहे." – जवाहरलाल नेहरू

4.आर्थिक विषमता

भारतातील एक मोठावर्ग आजही गरीबआहे आणि त्यांच्याकडेआवश्यक आर्थिक साधनांचीकमी आहे. याआर्थिक विषमतेमुळे अनेकलोक विकासाच्या मुख्यप्रवाहापासून वंचित आहेत. यामुळे त्यांना उत्तमजीवनमान मिळवता येतनाही आणि त्यांच्याजीवनात प्रगतीसाठी आवश्यकअसलेले साधन-संवर्धनउपलब्ध होत नाही. जर समाजातील प्रत्येकव्यक्तीस समान आर्थिकसंधी दिल्या गेल्या, तर त्या व्यक्तींचासामूहिक विकास होईल, आणि एक समृद्धव समतावादी समाजउभा राहील. यासाठी, आर्थिक समानता आणिसंसाधनांची योग्य वाटपकरणे आवश्यक आहे.
"जगातील कोणताही राष्ट्र त्याच्या समाजातील सर्वव्यक्तींना समानआर्थिक संधीदेऊशकतनाही, तरत्याचा सामाजिक समृद्धीमध्ये सहभागहीअसंभवठरेल." – पं नेहरू

समाज सुधारणेची दिशा

समाजसुधारणेसाठी योग्यदिशा निश्चित करणेअत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण केवळ योग्यमार्गदर्शन आणि सुस्पष्टधोरणेच समाजातील विविधसमस्या सोडवण्यास मदतकरू शकतात. खालीलमुद्दे समाजसुधारणेच्या दिशेनेठोस पाऊले उचलण्यासाठीमहत्त्वाचे ठरतात:

1.शिक्षणाचे प्रसार

समाजातील सुधारणा साधण्यासाठी सर्वप्रथम शिक्षणाचा प्रसारअत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षण ही एकअशी कडी आहे, ज्यामुळे व्यक्तींच्या जीवनातीलअनेक समस्यांचा समधानहोऊ शकतो. विशेषतःग्रामीण भागात, महिलांनाआणि अनुसूचित जाती-जमातींना योग्य शिक्षणमिळवून देणे अत्यंतमहत्त्वाचे आहे. शिक्षणाचंप्रभावी प्रसार समाजातीलविषमता, अज्ञान आणिअसमानतेला दूर करतो. जर समाजातील प्रत्येकसदस्य शिक्षित झाला, तर तेच समाजाच्याप्रगतीचे मुख्य आधारस्तंभ ठरतील. शिक्षणाच्या माध्यमातूनसमाजाच्या संपूर्ण मानसिकतेतबदल घडवून आणतायेईल, जे समाजातीलविविध भेद दूरकरून एकता आणिसमता प्रस्थापित करू शकते.

2.जातिवाद निर्मूलन

जातिवाद ही आपल्या समाजातील एक धोकादायक समस्या आहे, जी समाजाच्या एकतेला खूप मोठा धक्का पोहोचवते. जातिवाद नष्ट करण्यासाठी योग्य कायदेशीर धोरणांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. तसेच, लोकशाहीच्या मूल्यांचे पालन करून प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार आणि संधी मिळवून देणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी सर्व जात-धर्मांमध्ये समतेचे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. जातिवादाच्या विरोधात जनजागृती वाढवून आणि सकारात्मक पद्धतींनी समाजातील भेद कमी केले जाऊ शकतात. यासाठी कायदे आणि धोरणांचा कडकपणे अंमलबजावणी केली जाऊ शकते, जे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क देण्याचा प्रयत्न करतील.

3.महिलांची स्थिती सुधारणे

महिलांच्या स्थितीमध्ये सुधारणाघडवण्यासाठी विविध उपक्रमराबवले जाऊ शकतात. महिला आजही अनेकठिकाणी अत्याचार, असमानताआणि भेदभावाचा सामनाकरत आहेत. महिलांनासमान हक्क, संधीआणि सुरक्षा मिळवून देण्यासाठी कडक कायदेशीरउपाययोजना आवश्यक आहेत. याशिवाय, समाजातील मानसिकतेतबदल आणून, महिलांनासर्व क्षेत्रांमध्ये समानवाव मिळवून देणेआवश्यक आहे. महिलांचीस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनाशिक्षणाच्या, रोजगाराच्या, आणिसामाजिक पातळीवरील संधीपुरवणे आवश्यक आहे. समाजातील प्रत्येक घटकानेमहिलांच्या हक्कांचे संरक्षणआणि समानता यासाठीप्रयत्न केला पाहिजे.

"समाजाचा सुधारणा करणे म्हणजे त्याच्या सर्वघटकांचा एकत्रित विकासघडवणे." – महात्मा गांधी

4. आर्थिक सुधारणा
आर्थिक सुधारणा ही समाज सुधारणेच्या दिशेतील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. गरीबवर्गाला आर्थिक सुरक्षा देण्यासाठी विविध योजनांचे प्रभावी आणि योग्य राबवणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीनेआर्थिक सुधारणांची आवश्यकताआहे, जेणेकरून गरीब आणि वंचित वर्गाच्याजीवनात सुधारणा होईल. यासाठी सरकार आणि विविध संस्थांनी आर्थिकयोजना, कर्ज वसहाय्य योजनांचा वापरकरून गरीबांच्या आयुष्यात परिवर्तन घडवू शकतात. आर्थिक सुधारणांमुळे एकूणच समाजाचा विकास होईल, आणि प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होईल. हे केवळ व्यक्तीच्या जीवन स्तरासाठी, तर समाजाच्या संपूर्ण प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

"विकास केवळ आर्थिक नाही, तर मानवी हक्कांच्या संरक्षणाशी निगडीत असावा." – महात्मा गांधी

निष्कर्ष

आजच्या युगात समाज सुधारणेची गरज अधिक महत्त्वाची बनली आहे. समाजातील विषमता, असमानता, जातिवाद, महिला अत्याचार आणिइतर विविध सामाजिक समस्यांवर प्रभावी उपाय शोधण्यासाठी सर्व घटकांना एकत्र येऊन कार्यकरणे अत्यंत आवश्यकआहे. समाजातील प्रत्येकव्यक्तीला समान संधी, समान हक्क आणिसमान जीवनशैली मिळवूनदेणे हे समाजसुधारणेचे मुख्य उद्दिष्ट असावे. त्यासाठी, योग्य दिशा आणि ठोस धोरणे स्वीकारून समाजातील सर्व स्तरांमध्ये परिवर्तन घडवता येईल.

समाजातील विविधगटांमध्ये समता, न्यायआणि एकता प्रस्थापितकरण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीचायोगदान महत्त्वाचा आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाच्याहक्कांचे संरक्षण करूनआणि त्यांना विकासाच्यासमान संधी देऊन, अधिक सुसंस्कृत, समृद्धआणि समानता आधारितवातावरण निर्माण करणेशक्य आहे. समाजसुधारणेची दिशाआणि उद्दिष्टे निश्चितकरतांना, आपल्याला महात्मागांधींच्या विचारांचा आधारघेणे आवश्यक आहे.

लेखिका
प्रा. मिनाक्षी घनश्याम निंबलवार
सहाय्यक प्राध्यापक

राजा राममोहन रॉय

भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक इतिहासात राजा राममोहन रॉय यांचे नाव सुवर्णाक्षरांनी कोरले गेले आहे. ते केवळ एक विद्वान आणि विचारवंत नव्हते, तर ते एक महान समाजसुधारक आणि मानवतावादी होते. त्यांनी एकोणिसाव्या शतकात भारतीय समाजाला अनेक रूढीवादी आणि अन्यायकारक प्रथांच्या अंधकारातून बाहेर काढण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे सती प्रथेच्या विरोधात त्यांनी केलेले प्रखर आंदोलन आणि त्यातून मिळालेला निर्णायक विजय. हा लेख राजा राममोहन रॉय यांचे जीवन, सती प्रथेची भीषणता आणि त्या प्रथेच्या अंतासाठी त्यांनी केलेल्या महत्त्वपूर्ण संघर्षावर प्रकाश टाकतो.

जीवन आणि वैचारिक पार्श्वभूमी

राजा राममोहन रॉय यांचा जन्म २२ मे १७७२ रोजी बंगालमधील राधानगर येथे एका प्रतिष्ठित ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांची बुद्धीमत्ता लहानपणापासूनच दिसून आली. त्यांनी फारसी, अरबी, संस्कृत आणि इंग्रजी यांसारख्या अनेक भाषांचा सखोल अभ्यास केला.

विविध धर्मांच्या आणि तत्त्वज्ञानांच्या अभ्यासातून त्यांच्या मनात मानवतावादी आणि उदारमतवादी विचारांची रुजवण झाली. त्यांनी हिंदू धर्मातील कर्मकांडांवर आणि अंधश्रद्धांवर कठोर टीका केली आणि एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला.

१८१४ मध्ये त्यांनी 'आत्मीय सभा' या संस्थेची स्थापना केली, ज्याद्वारे त्यांनी धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांवर विचारमंथन सुरू केले. पुढे, १८२८ मध्ये त्यांनी 'ब्रह्म समाज' या अधिक व्यापक संस्थेची स्थापना केली, ज्याने मूर्तिपूजा, जातीयभेद आणि सती प्रथेसारख्या सामाजिक बुराईंविरुद्ध जोरदार आवाज उठवला. राजा राममोहन रॉय हे केवळ धार्मिक सुधारक नव्हते, तर ते शिक्षण, महिलांचे अधिकार आणि प्रेसच्या स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्तेही होते. त्यांनी आधुनिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले आणि अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

सती प्रथा

एक अमानुष आणि अन्यायकारक रूढी

सती प्रथा ही भारतातील एक अत्यंत क्रूर आणि अन्यायकारक रूढी होती. या प्रथेनुसार, एखाद्या स्त्रीचा पती मरण पावल्यानंतर तिला तिच्या पतीच्या चितेवर जिवंत जाळले जाई. अनेकदा विधवा स्त्रियांची इच्छा नसतानाही त्यांना जबरदस्तीने या अग्निकुंडात ढकलले जाई. या प्रथेमागे धार्मिक आणि सामाजिक कारणे दिली जात होती. काही लोकांचा असा विश्वास होता की सती गेल्याने पती आणि पत्नी दोघांनाही मोक्ष मिळतो, तर काहीजण विधवा स्त्रीला कुटुंबासाठी ओझे मानत आणि तिला संपवणे हाच योग्य मार्ग मानत. सती प्रथेचे स्वरूप अत्यंत भयानक होते. अनेक स्त्रिया आपल्या नवऱ्याच्या मृत्यूच्या धक्क्यातून सावरलेल्या नसताना त्यांना जबरदस्तीने चितेवर बांधले जाई. त्यांचे आर्त किंकाळ्या आणि वेदनादायक दृश्य पाहूनही लोकांचे मन पाघळत नसे. अनेकदा लहान मुले आणि वृद्ध स्त्रियाही या क्रूर प्रथेला बळी पडत. या प्रथेमुळे अनेक निष्पाप महिलांना आपले प्राण गमवावे लागले आणि त्यांच्या कुटुंबांना असह्य दुःख सोसावे लागले. सती प्रथा केवळ एका व्यक्तीच्या जीवनाचा अंत नव्हता, तर ती स्त्रीच्या मानवी हक्कांचे आणि प्रतिष्ठेचे घोर उल्लंघन होते.

राजा राममोहन रॉय यांचा सती प्रथेविरुद्ध संघर्ष

राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथेची भीषणता स्वतः अनुभवली होती. त्यांच्या मोठ्या भावाच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या वहिनीला सती जाण्यास भाग पाडले गेले. या हृदयद्रावक घटनेचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला आणि त्यांनी या अमानुष प्रथेविरुद्ध आजीवन संघर्ष करण्याचा निर्धार केला. त्यांनी सती प्रथेच्या विरोधात एक पद्धतशीर आणि प्रभावी मोहीम उघडली. त्यांचे कार्य अनेक स्तरांवर विभागलेले होते:

अ) धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास आणि योग्य अर्थ लावणे: राजा राममोहन रॉय यांनी हिंदू धर्माच्या प्राचीन ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी उपनिषदे आणि वेदांचे हवाला देत हे सिद्ध केले की सती प्रथा कोणत्याही प्रकारे धार्मिकदृष्ट्या अनिवार्य नाही. त्यांनी दाखवून दिले की काही स्वार्थी आणि रूढीवादी लोकांनी आपल्या फायद्यासाठी या प्रथेला धार्मिक रंग दिला आहे. त्यांनी बंगाली भाषेत अनेक पुस्तिका आणि लेख प्रकाशित करून आपल्या विचारांचा प्रसार केला आणि लोकांना धार्मिक ग्रंथांच्या योग्य अर्थाबद्दल जागरूक केले.

ब) सार्वजनिक वादविवाद आणि जनजागृती: राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथेच्या समर्थकांशी अनेक सार्वजनिक वादविवाद केले. त्यांनी आपल्या तार्किक आणि प्रभावी युक्तिवादांनी त्यांच्या दाव्यांना खोटे ठरवले. त्यांनी वृत्तपत्रांमध्ये लेख लिहिले आणि सभांमध्ये भाषणे दिली, ज्यामुळे लोकांमध्ये या प्रथेबद्दल जागरूकता निर्माण झाली आणि तिच्या विरोधात जनमत तयार होऊ लागले. त्यांनी समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तींना आणि विचारवंतांना या लढ्यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले.

क) कायदेशीर लढाई आणि सरकारवर दबाव: राजा राममोहन रॉय यांनी केवळ सामाजिक स्तरावरच नव्हे, तर कायदेशीर स्तरावरही सती प्रथेविरुद्ध संघर्ष केला. त्यांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारला या प्रथेवर बंदी घालण्याची मागणी करणारे अनेक अर्ज सादर केले. त्यांनी हे स्पष्टपणे सांगितले की ही प्रथा पूर्णपणे अन्यायकारक आणि मानवाधिकार विरोधी आहे आणि कायद्याच्या माध्यमातूनच यावर नियंत्रण मिळवता येऊ शकते. त्यांनी इंग्लंडला जाऊन ब्रिटिश संसद सदस्यांनाही या प्रथेच्या भीषणतेबद्दल माहिती दिली आणि त्यांच्याकडून पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला.

ड) ब्रह्म समाजाच्या माध्यमातून चळवळ: राजा राममोहन रॉय यांनी स्थापन केलेल्या ब्रह्म समाजाने सती प्रथेविरुद्धच्या लढ्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या संस्थेच्या सदस्यांनी गावोगावी फिरून लोकांमध्ये जनजागृती केली आणि सती प्रथेचे दुष्परिणाम सांगितले. त्यांनी विधवा स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला आणि त्यांना समाजात सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले.

सती प्रथेचा अंत आणि राजा राममोहन रॉय यांचा विजय

राजा राममोहन रॉय यांच्या अथक प्रयत्नांना अखेर यश आले. लॉर्ड विलियम बेंटिंक हे त्या वेळी भारताचे गव्हर्नर-जनरल होते. ते स्वतः मानवतावादी विचारांचे होते आणि राजा राममोहन रॉय यांच्या युक्तिवादांनी ते प्रभावित झाले होते. ४ डिसेंबर १८२९ रोजी बंगालमध्ये 'सती नियमन XVII' हा कायदा लागू करण्यात आला, ज्यानुसार सती प्रथेला कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आले. या कायद्यामुळे हजारो निष्पाप महिलांचे प्राण वाचले आणि एका अमानुष रूढीचा अंत झाला.

हा राजा राममोहन रॉय यांच्या जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण आणि ऐतिहासिक विजय होता. त्यांनी आपल्या बुद्धीमत्तेच्या, धैर्याच्या आणि दृढ निश्चयाच्या बळावर एका अत्यंत खोलवर रुजलेल्या सामाजिक बुराईला आव्हान दिले आणि तिला पराभूत केले. सती प्रथेचा अंत हा भारतीय समाजातील एका मोठ्या बदलाचे प्रतीक होता आणि या बदलाचे श्रेय निःसंशयपणे राजा राममोहन रॉय यांना जाते.

राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक सुधारणेतील योगदान

सती प्रथेचा अंत हा राजा राममोहन रॉय यांच्या अनेक सामाजिक सुधारणांपैकी एक महत्त्वाचे कार्य होते. त्यांनी बालविवाह, पडदा पद्धती आणि जातीय भेदभावासारख्या इतर अनेक सामाजिक बुराईंविरुद्धही आवाज उठवला. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि विधवा पुनर्विवाहाच्या हक्कासाठी संघर्ष केला. त्यांचे विचार आधुनिक आणि पुरोगामी होते आणि त्यांनी भारतीय समाजाला एका नवीन दिशेकडे नेण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

राजा राममोहन रॉय हे केवळ भूतकाळातील एक महान व्यक्तिमत्व नव्हते, तर ते आजही आपल्या विचारांच्या माध्यमातून आपल्याला प्रेरणा देत आहेत. त्यांनी दाखवून दिले की जर एखादी व्यक्ती दृढनिश्चय आणि प्रामाणिक प्रयत्नांनी काम करत असेल, तर समाजातील मोठ्या बदलांनाही सामोरे जाता येते आणि अन्यायकारक रूढींना संपवता येते. त्यांचे कार्य आणि विचार आजही सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकार यांच्यासाठी लढणाऱ्या कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करत आहेत.

लेखक
प्रा. नितीन वा. पवार
सहाय्यक प्राध्यापक

संत गाडगे बाबा: स्वच्छता आणि समाजसेवा

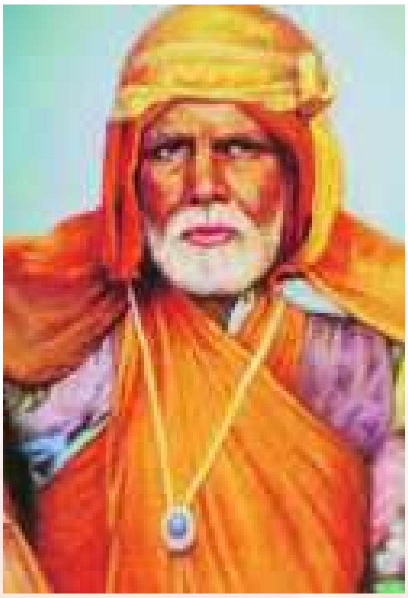

गाडगे महाराज हे महाराष्ट्रातील महान संत, समाजसुधारक आणि स्वच्छतेचे प्रणेते होते. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य गरीब, अंधश्रद्धाग्रस्त, आणि शोषित समाजासाठी वाहून दिले. कीर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजप्रबोधन केले आणि जातीभेद, अंधश्रद्धा, अपव्यय यांविरुद्ध आवाज उठवला. आजच्या युगातही त्यांचे विचार आणि कार्य आपल्याला प्रेरणा देतात.

पूर्ण नाव: डेबूजी झिंगराजी जानोरकर
जन्म: २३ फेब्रुवारी १८७६, शेंडगाव, जि. अमरावती
मृत्यू: २० डिसेंबर १९५६, पंढरपूर
कार्यक्षेत्र: संत, समाजसुधारक, स्वच्छता अभियानाचे प्रणेते
मुख्य कार्य: कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन, स्वच्छतेवर भर
शिक्षणसंस्था, धर्मशाळा, गोशाळा यांची स्थापना, अंधश्रद्धा, जातीभेद, रूढी परंपरांचा निषेध.
उपनाव: संत गाडगेबाबा
विचारधारा: मानवसेवा हाच खरा धर्म
निर्वाण: २० डिसेंबर १९५६, पवित्र संगम, गंगा-गोदावरी, नासिक

संत गाडगे बाबा हे महाराष्ट्रातील एक महान समाजसुधारक, संत आणि सेवाभावी कार्यकर्ते होते. त्यांनी संपूर्ण आयुष्य समाजसेवेच्या कार्यात अर्पण केले. त्यांचे खरे नाव होते देवूजी झिंगराजी जानोरकर. त्यांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील शेणगाव येथे एका गरीब कुटुंबात झाला. बालपण अत्यंत हलाखीचे होते. लहान वयातच गाई-गुरे राखणे, शेतात काम करणे यासारखी कष्टाची कामे करत त्यांनी आयुष्याला समजून घेतले. गरिबी, भूक, आणि सामाजिक अन्याय पाहत मोठे झालेले गाडगे बाबा मोठेपणी सामाजिक परिवर्तनाचे महान यंत्र बनले.

गाडगे बाबा कीर्तनाच्या माध्यमातून अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, जातिभेद, अस्पृश्यता यांचा विरोध करत. त्यांच्या कीर्तनात ते नेहमी सांगत की, "माणसाला उपासमारीत ठेवून देवासाठी सोन्याचा कळस नको!" गावात प्रवेश केल्यावर ते पहिल्यांदा झाडू घेत रस्ते साफ करत. हा त्यांचा 'प्रत्यक्ष कृतीतून संदेश' देण्याचा मार्ग होता. ते म्हणत: "स्वच्छता हीच खरी सेवा आहे." त्यांनी शाळा, धर्मशाळा, अन्नछत्र, अनाथालये सुरू केली. मिळालेला पैसा ते स्वत:वर न खर्च करता लोकांच्या सेवेसाठी वापरत. स्वतः फाटके कपडे घालणारे गाडगे बाबा हे त्याग, सेवा आणि माणुसकीचे प्रतीक होते. गाडगे बाबांचे विचार आणि कार्य याचा प्रभाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, आणि हजारो लोकांवर झाला. त्यांची शिकवण आजही स्वच्छता अभियान, सामाजिक कार्य, आणि लोकप्रबोधन यामध्ये प्रेरणा देते. त्यांचे निधन २० डिसेंबर १९५६ रोजी झाले. मृत्यूनंतर त्यांचे शरीर त्यांनी KEM हॉस्पिटलला दान दिले. ही त्यांची मानवतेसाठीची अंतिम सेवा होती. गाडगे बाबा हे एक विचार होते, एक चळवळ होती, आणि आजही आहेत. त्यांचा आदर्श घेऊन आपणही समाजासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा घेऊया.

कुटुंब आण संसार:

गाडगे बाबांचे वडील झिंगराजी जानोरकर हे आपल्या गावातील एक सामान्य मेंढपाळ होते. आईचे नाव ऐतिहासिकदृष्ट्या फारसे स्पष्टपणे नोंदलेले नाही, परंतु ती एक साधी, कष्टकरी स्त्री होती. घरची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. दिवसाला दोन वेळचं अन्न मिळावं, हीसुद्धा मोठी गोष्ट होती. आईने डेबूजींना लहानपणापासूनच इतरांच्या दु:खात सहभागी व्हा, कधीही खोटं बोलू नका आणि गरजूंना मदत करा हे शिकवलं. आईच्या या शिकवणीमुळेच त्यांचं मन संवेदनशील झालं. गाडगे बाबा लहान वयातच लग्नबद्ध झाले होते. त्यांनी संसाराची सुरुवात केली, पण मन रमले नाही. एक दिवस त्यांनी घर सोडलं आणि समाजसेवेच्या मार्गावर निघाले. त्यांनी आपली झोळी, झाडू आणि चप्पल हेच आपले जीवनसाथी मानले. ते म्हणायचे: "माझं कुटुंब म्हणजे संपूर्ण समाज, आणि माझी आई म्हणजे माती." गाडगे बाबांनी संसारिक जबाबदाऱ्यांपासून निवृत्त होऊन उर्वरित संपूर्ण आयुष्य समाज, शुद्धता, शिक्षण आणि समता यासाठी अर्पण केलं. गाडगे बाबांच्या आयुष्यात आई-वडिलांनी दिलेल्या संस्कारांचा फार मोठा वाटा होता. आईने दिलेलं माणुसकीचं बीज त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यभर फुलत गेलं.

जीवन विषयक

गाडगे महाराज हे महाराष्ट्रातील थोर संत, समाजसुधारक आणि स्वच्छता चळवळीचे अग्रणी होते. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन समाजाच्या उद्धारासाठी आणि जनजागृतीसाठी वाहून दिले. त्यांचा मंत्र अगदी साधा होता – "सेवा हीच खरी पूजा." त्यांनी मंदिरांपेक्षा रुग्णालय, शाळा आणि समाजोपयोगी संस्था उभारल्या. कुठेही कार्यक्रम असो, महाराज पहिल्यांदा झाडू घेत आणि परिसर स्वच्छ करत.

त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून जनतेला स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिले. “देव देव करु नका, अन्न देवा, वस्त्र देवा, शिक्षण द्या. गरिबांना मदत करा, हाच खरा धर्म.” – गाडगे महाराज. त्यांचे कीर्तन हे केवळ धार्मिक नव्हते, तर सामाजिक जागृतीचे प्रभावी माध्यम होते. अंधश्रद्धा, जातिव्यवस्था, व्यसनाधीनता यांचा त्यांनी तीव्र निषेध केला. त्यांनी आपल्या पदस्पर्शाने अनेक गावांना नवी दिशा दिली. आजही स्वच्छतेच्या संदर्भात गाडगे महाराजांचे कार्य मार्गदर्शक ठरते.nगाडगे महाराज यांचे जीवन हे एका महान सामाजिक क्रांतीचे प्रतीक आहे. त्यांनी दाखवलेला स्वच्छता आणि सेवा यांचा मार्ग आजच्या पिढीसाठी अत्यंत उपयुक्त व आवश्यक आहे. “आपणही त्यांच्याच मार्गावर चालत, समाजासाठी काही तरी योगदान देऊया, हीच खरी त्यांना श्रद्धांजली!”

कार्य आणि जीवनधर्म

गाडगे महाराज हे संत परंपरेतले असे संत होते जे कीर्तन करत, पण कीर्तनापूर्वी झाडू घेऊन आपले सभामंडप स्वतः स्वच्छ करत. त्यांनी कधीही वैभव, प्रसिद्धी किंवा पदासाठी काम केले नाही. त्यांनी समाजाला स्वच्छतेचा आणि सेवा धर्माचा खरा अर्थ शिकवला.“स्वच्छता हीच सेवा” हे त्यांचे जीवनव्रत होते. ते गावोगावी भटकून, कीर्तन करत, समाजातल्या दु:खांवर बोलत आणि लोकांना अंधश्रद्धा, व्यसन, अन्याय आणि जातीभेदाविरुद्ध जागृत करत.

उपक्रम आणि संस्था

गाडगे महाराजांनी स्वतःच्या मेहनतीने धर्मशाळा, शिक्षण संस्था, गोशाळा, रुग्णसेवा केंद्र इत्यादी उभारल्या. त्यांनी जमलेल्या देणग्यांचा वापर नेहमीच सामाजिक कार्यासाठी केला. त्यांच्या नावाने आजही गाडगेबाबा मिशन, गाडगेबाबा वसतिगृहे, गाडगेबाबा स्मारक अशी अनेक ठिकाणी कार्यरत आहेत.

भावनिक प्रेरणा

गाडगे महाराज हे “विचारांचे आणि कृतीचे संत” होते. त्यांनी लोकांच्या मनात देव शोधण्याऐवजी माणसात देव पाहण्याचा संदेश दिला. आजही त्यांचे विचार आणि कार्य हजारो समाजसेवकांना प्रेरणा देत आहेत. गाडगे महाराज हे केवळ संत नव्हते, तर ते चैतन्य, कर्मशीलता आणि समाजप्रेम यांचे मूर्तिमंत प्रतीक होते. त्यांच्या जीवनातून आपण शिकलं पाहिजे की, स्वच्छता ही आध्यात्मिकतेची पहिली पायरी आहे आणि सेवा हाच खरा धर्म आहे “गाडगे महाराजांचे जीवन म्हणजे एका झाडूपासून सुरू झालेली महान समाजक्रांती!”

गाडगे महाराज – झाडू घेऊन मनं स्वच्छ करणारे संत:
गाडगे महाराज म्हणजे केवळ झाडू घेऊन रस्ते साफ करणारे संत नव्हते, तर ते समाजाच्या मनातील अहंकार, अंधश्रद्धा, आणि जातीभेद स्वच्छ करणारे समाजशिल्पकार होते.
त्यांचे जीवन एकच ध्येय घेऊन वाहिले गेले – “समाजसुधारणा आणि मानवसेवा”

चित्रकथा: गाडगे बाबा आणि पाटीची ओढ:

एक दिवस गाडगे बाबा एका लहानशा गावात आले. गावात कचरा साचलेला होता, रस्ते गलिच्छ होते. गाडगे बाबा गावात शिरताच त्यांनी कोणताही सत्कार स्वीकारला नाही. त्यांनी सरळ झाडू घेतला आणि गावातील रस्ते, मंदिर, आणि गटारे स्वच्छ करू लागले. लोक हळूहळू त्यांच्याभोवती जमले, काहीजण लाजले, तर काहीजण पुढे येऊन त्यांना मदत करू लागले. गावातील वातावरणच बदलले. यानंतर बाबा गावातील शाळेत गेले. शिक्षकांनी त्यांना वर्गात घेऊन गेले आणि मुलांना त्यांच्या दर्शनासाठी रांगेत उभं केलं. बाबा प्रत्येक मुलाकडे प्रेमाने बघत होते. त्यांनी पाहिलं की काही मुले पाटीवर अभ्यास करत होती, पण काही फक्त रिकाम्या हाताने बसून होती. त्यांनी शिक्षकाला विचारलं, “ही मुले का लिहीत नाहीत?” शिक्षक म्हणाले, “बाबा, त्यांच्याकडे पाटी नाही. घरी परिस्थिती फारच गरीब आहे.” हे ऐकून गाडगे बाबांचे डोळे पाणावले. त्यांनी त्यांच्या झोळीतून भीक मागून जमा केलेले पैसे बाहेर काढले आणि शिक्षकांना दिले. त्यांनी सांगितलं, “या पैशांतून प्रत्येक गरजू मुलाला पाटी, पेन्सिल, पुस्तक आणि कपडे द्या.” मग त्यांनी सर्व मुलांकडे बघून म्हटलं, “बाळांनो, शिक्षण हीच खरी संपत्ती आहे. गरिबी असो की श्रीमंती, शिक्षण हे माणसाला उंच नेते.” त्या दिवशी शाळेतील मुलांच्या चेहऱ्यावर आनंद होता. त्यांनी बाबांचे आभार मानले. बाबा पुढच्या गावाकडे निघाले. त्यांच्या खांद्यावर झोळी होती, हातात झाडू होता आणि मनात माणुसकीची ओढ होती. गावकऱ्यांच्या डोळ्यात अश्रू होते – कृतज्ञतेचे. गाडगे बाबांची ती भेट गावाच्या मनात कायमची घर करून गेली. आजही त्या गावात शाळेच्या भिंतीवर लिहिलेलं आहे – “जिथे माणूस घडतो, तिथेच देव वसतो – संत गाडगे बाबा.”

गाडगे बाबा आणि शाळेतील मुले:

गाडगे बाबा एका गावात आले होते. गावकऱ्यांनी त्यांना आग्रहाने बोलावले होते की, बाबा आमच्या शाळेत यावे आणि मुलांना आशीर्वाद द्यावा. बाबा तयार झाले. ते शाळेत गेले, पण त्यांचं तोंड कसलंही भाषण देण्यासाठी उघडलं नाही. ते थेट वर्गात गेले आणि पाहिलं की काही मुले पाटीवर लिहीत आहेत, तर काही फक्त बसून बघत आहेत. मग त्यांनी शिक्षकाला विचारले, "ही मुले

का लिहीत नाहीत?" शिक्षक म्हणाला, "बाबा, त्यांच्या पालकांकडे पाटी-कवड्या घेण्यासाठी पैसे नाहीत."ह ऐकून गाडगे बाबांना हळहळ वाटली. त्यांनी आपल्या झोळीतून मिळालेली थोडी थोडकी भीक काढली आणि सर्व मुलांना पाट्या, पुस्तके आणि कपडे विकत घेण्यासाठी पैसे दिले. ते म्हणाले: "गरिबी पाटी नसेल देऊ शकत, पण समाज पाटी देऊ शकतो. एक पिढी शिकली, तर दहा पिढ्या सन्मानाने जगू शकतात. त्यांनी शाळेसाठी अन्नछत्र आणि निवासाची व्यवस्था करून दिली. त्या गावातील ती शाळा पुढे मोठी शिक्षणसंस्था झाली. आजही त्या गावात गाडगे बाबांच्या त्या भेटीची आठवण लोक हृदयात जपतात.

गांधीजी आणि गाडगे बाबा यांची ऐतिहासिक भेट

गांधी आणि गाडगे बाबा यांची भेट एक ऐतिहासिक प्रसंग होता. दोघेही एकाच ध्येयाने प्रेरित होते – समाज सुधारणा, स्वच्छता, आणि मानवता. गांधीजींनी गाडगे बाबांबद्दल खूप ऐकले होते – की ते झाडू घेऊन गाव स्वच्छ करतात, कीर्तनातून समाज प्रबोधन करतात आणि लोकांनी दिलेले दान समाजासाठी वापरतात. त्यामुळे गांधीजी स्वतः एका ठिकाणी त्यांना भेटायला गेले. त्यावेळी गाडगे बाबा एक मंदिराजवळ झाडू मारत होते. गांधीजी आले आणि म्हणाले "बाबा, तुमचं कार्य पाहून मला वाटतं, तुम्ही खऱ्या अर्थाने माझं स्वप्न जगता आहात."ग बाबा हसून म्हणाले: "गांधीजी, तुम्ही देशासाठी झाडू चालवताय, आणि मी गावासाठी."य भेटीत गांधीजींनी गाडगे बाबांचे कार्य कौतुकाने उचलून धरले. त्यानंतर गांधीजींनी भाषणातही त्यांचा उल्लेख करत सांगितले की, "गाडगे बाबा म्हणजे जगणाऱ्या माणसाचा धर्म."

गाडगे बाबांचा प्रभाव:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर गाडगे बाबांचा खोल प्रभाव होता. बाबासाहेबांनी त्यांच्याविषयी म्हटले: "गाडगे बाबा हे खरे संत होते, जे प्रत्यक्ष समाजात उतरून कार्य करत होते."
महाराष्ट्र शासनाने त्यांच्या नावाने "संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान" सुरू केले आहे. विविध विद्यापीठे, महाविद्यालये, आणि संस्थांचे नामकरण त्यांच्या स्मरणार्थ करण्यात आले आहे.

गाडगे बाबांची शेवटची इच्छा

आपले मृत शरीर औषध संशोधनासाठी द्यावे, अशी त्यांची अंतिम इच्छा होती. त्यांनी मृत्यूपूर्वीच आपले शरीर मुंबईच्या KEM हॉस्पिटलला दान दिले. ही त्यांची मानवतेची पराकाष्ठा होती.

"माणूस धर्मासाठी नाही, धर्म माणसासाठी आहे."
"झोपडीत राहा, पण मनामध्ये प्रकाश असावा.
"सगळ्यांत मोठा धर्म म्हणजे सेवा."

एक प्रेरणादायक मराठी कविता दिली आहे
भिक मागता मागता, केला समाज उद्धार,
स्वच्छतेचा दिला संदेश, जपला माणुसकीचा वार।

हातात झाडू, मनात भक्ती, मुखात समाजभान,
गाडगेबाबांचे कीर्तन झाले सत्याचे निदान।

मंदिर नको, माणूस पूज, हा दिला संदेश,
अंधश्रद्धेवर चालवला त्यांनी सुधारनेचा वेश।

कधी दिले अन्न, कधी दिली छाया,
गावोगावी फिरत ठेवली सेवा जिवंत माया।

नव्हता सिंहासन, नव्हता मुकुट, न शोभेचा थाट,
पायात फाटलेला चप्पल, तरी होते आभाळासारखे विराट।

गेलात तुम्ही, पण विचार राहिले,
गाडगे बाबा, तुमच्याच पावलांवर पाय आमचे चालले।

गाडगे महाराज यांचे जीवन हे मानवतेचा मूर्तिमंत आदर्श आहे. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन समाजाच्या उन्नतीसाठी समर्पित केले. त्यांच्या स्वच्छतेच्या आणि समाजसेवेच्या संकल्पना आजही तितक्याच महत्वाच्या आणि प्रेरणादायी आहेत. आपल्या कृतीने आणि विचारांनी त्यांनी दाखवून दिले की खरे संत हे मंदिरात नसतात, तर समाजसेवेमध्ये असतात. त्यांच्या कार्याचा वारसा पुढील पिढ्यांनी जपावा, हीच त्यांना खरी श्रद्धांजली ठरेल.

लेखक
प्रा. सुजल रुपेश जयस्वाल
अधिव्याख्याता

शाहू महाराज – सामाजिक न्यायाचे शिल्पकार

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे केवळ कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती नव्हते, तर एक सामाजिक क्रांतिकारक, जनतेचे राजा, आणि सामाजिक न्यायाचे खरे शिल्पकार होते. त्यांनी समाजात हजारो वर्षे चालत आलेल्या जातिभेद, अस्पृश्यता, शिक्षणातील विषमता, आणि आर्थिक असमानतेच्या विरोधात क्रांतिकारी पावले उचलली. त्यांचे कार्य आजही भारताच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासातील सुवर्णपाने म्हणूनओळखले जाते.

शाहू महाराज यांचाजन्मवपार्श्वभूमी :
पूर्ण नाव: यशवंतराव गंगाधरराव पाटील
जन्म: 26 जून 1874, कगलं (जि. साताराजवळ)
मूल कुटुंब: कुंभी मराठा समाजातील एक सामान्य शेतकरी कुटुंब
दत्तक घेणे: कोल्हापूरच्या महाराणी आनंदीबाई यांनी त्यांना दत्तक घेतले आणि त्यानंतर त्यांचे नाव झाले छत्रपती शाहू महाराज
राज्यारोहण: 1894 मध्ये कोल्हापूर संस्थानाच्या गादीवर विराजमान

शाहू महाराजांचे प्रमुख सामाजिक कार्य :
शिक्षण हेच सामाजिक प्रगतीचे साधन आहे, हे ओळखून शाहू महाराजांनी शिक्षण सर्वांसाठी खुले केले.
1902 मध्ये त्यांनी मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण सुरू केले.
शिष्यवृत्ती योजना: मागासवर्गीय, मुस्लिम, ब्राह्मण, स्त्रिया आणि इतर विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती दिली.
Hostel ची स्थापना: मागासवर्गीय मुलांसाठी वसतीगृहांची स्थापना केली.
इंग्रजी आणि तांत्रिक शिक्षणावर भर दिला.

आरक्षणाची सुरुवात
1902 मध्ये शाहू महाराजांनी 50% आरक्षण दिले – ही भारतात आरक्षणाची पहिली अधिकृत अंमलबजावणी होती.
हे आरक्षण शैक्षणिक आणि नोकरी क्षेत्रात मागासवर्गीयांसाठी होते.

जातिभेद आणि अस्पृश्यता निर्मूलन
सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना प्रवेश दिला – मंदिरे, जलकुंभ, शाळा इ.
त्यांच्या काळात 'बिनभेदभाव' प्रशासन तयार करण्यात आले.
अस्पृश्यांना न्याय मिळवूनदेण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालयांची निर्मिती केली.

महिला सक्षमीकरण
शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाहाला मान्यता दिली.
महिलांच्या शिक्षणावर भर दिला.
स्त्रियांना सरकारी नोकऱ्या देण्यास सुरुवात केली.

श्रमिक व शेतकरी हिताचे कार्य
मजुरांसाठी किमान वेतन, कामाचेतास, आणि आरोग्य सुविधा लागू केल्या.
शेतकऱ्यांना सावकारांच्या कर्जातून मुक्त करण्यासाठी उपाययोजना केल्या.
सहकारी संस्थांची स्थापना केली.

समाजसुधारक व पुरोगामी धोरण
शाहू महाराज हे महात्मा फुलेंचे विचारसरणीचे अनुयायी होते.
त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणासाठी मदत केली.
सत्यशोधक समाजाला पाठिंबा दिला.
अनेक वर्तमानपत्रांना, शिक्षणसंस्थांना, सुधारकांना आर्थिक मदत केली.

प्रसिद्ध धोरण व कायदे

भारतामध्ये सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठी विविध प्रसिद्ध धोरणे व कायदे अमलात आणले गेले. 1902 साली भारतातले पहिले आरक्षण धोरण राबवण्यात आले, ज्याअंतर्गत मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. याआधी 1896 पासूनच सर्वांसाठी, विशेषतः मागासवर्गीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण सुरू करण्यात आले होते. महिला सक्षमीकरणासाठी विविध उपाययोजना राबवण्यात आल्या, ज्यामध्ये शिक्षण, पुनर्विवाह व नोकऱ्यांचे संधी उपलब्ध करून देणे यांचा समावेश होता. अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी अनेक निर्णय घेण्यात आले असून, त्यामध्ये दलितांना मंदिरे, विहिरी व शाळांमध्ये प्रवेश देणे ही महत्त्वाची पावले होती.

शाहू महाराजांचे विचार

"सत्तेचे खरे मूल्य तेव्हा कळते, जेव्हा ती दुर्बळांच्या सेवेसाठी वापरली जाते."
"माणूस मोठा असतो त्याच्या कर्मामुळे, जन्मामुळे नव्हे."

मृत्यू: 6 मे 1922

आजही त्यांचे नाव सामाजिक न्यायाच्या लढ्याचे प्रतीक म्हणून घेतले जाते. भारतात सामाजिक समतेचा पाया घालणाऱ्यांमध्ये शाहू महाराज अग्रस्थानी आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, शाहू महाराज – हे तिघे सामाजिक न्यायाचे त्रिसूत्र मानले जातात.

छत्रपती शाहू महाराज हे केवळ राजे नव्हते, ते लोकनेते, सुधारक, आणि समतेचे प्रणेते होते. त्यांनी जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक न्यायाचा संदेश दिला आणि आजच्या लोकशाही भारतासाठी सामाजिक समतेचा पाया घातला. त्यांचे कार्य हे आजच्या सामाजिक सुधारणा आणि आरक्षणाच्या धोरणांचे मूळ आहे. म्हणूनच त्यांना "सामाजिक न्यायाचे शिल्पकार" म्हटले जाते.

लेखिका
प्रा.तृप्ती प्रकाश कोकणे
अधिव्याख्याता

प्रिस्क्रिप्शन मागील शांत हिरो - फार्मासिस्ट

जेव्हा आपण आरोग्यसेवेचा विचार करतो, तेव्हा आपल्या डोळ्यासमोर डॉक्टर किंवा नर्स येतात. पण अजून एक महत्त्वाची व्यक्ती असते जी प्रत्येक औषधाच्या डोसमागे, प्रत्येक गोळीच्या परिणामामागे, आणि प्रत्येक रुग्णाच्या सुरक्षिततेसाठी सतत काम करत असते – ती म्हणजे फार्मासिस्ट. फार्मसी ही फक्त औषधे मोजण्याची गोष्ट नाही. ही एक कला आणि विज्ञान आहे – औषधांचे गुणधर्म, त्यांचे दुष्परिणाम, एकमेकांशी होणाऱ्या प्रतिक्रिया, आणि प्रत्येक रुग्णाची वेगळी गरज समजून घेण्याची.

सार्वजनिक आरोग्यातील भूमिका

फार्मासिस्ट हा आज सर्वात सहज उपलब्ध असलेला आरोग्य व्यावसायिक मानला जातो. आपण लोकांना औषधांच्या योग्य वापराबाबत माहिती देतो, सल्ला देतो, आणि आरोग्यविषयक जनजागृती करतो. मधुमेह, रक्तदाब यांसारख्या दीर्घकालीन आजारांमध्ये रुग्णांना मार्गदर्शन करणे, किंवा अँटीबायोटिकचे योग्य उपयोग समजावून सांगणे हे आपले रोजचे काम आहे.

रुग्ण आणि डॉक्टर यांच्यामधील दुवा

बऱ्याच रुग्णांना डॉक्टरांपेक्षा फार्मासिस्टकडे प्रश्न विचारणे सोपे वाटते. आपण त्यांचे संभ्रम दूर करतो, औषध कसे आणि कधी घ्यायचे हे स्पष्ट करतो, आणि संभाव्य चुका टाळतो. या मार्गाने आपण उपचारप्रक्रियेत विश्वास निर्माण करतो.

संशोधन आणि नवकल्पना

फार्मासिस्ट केवळ औषध विक्रीत नाही तर संशोधनातही मोठे योगदान देतात. नवीन औषधे तयार करणे, चाचण्या घेणे, आणि औषधांची गुणवत्ता तपासणे हेही आमच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये येते. तसेच, अनेक फार्मासिस्ट औषध नियंत्रण संस्थांमध्येही महत्त्वाचे काम करतात.

क्लिनिकल फार्मसीची वाढ

आज फार्मसी फक्त दुकानापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. हॉस्पिटलमध्ये थेट रुग्णांच्या उपचारात सहभागी होणारे क्लिनिकल फार्मासिस्ट आता अधिक सक्रिय झाले आहेत. औषधांची मात्रा ठरवणे, दुष्परिणाम तपासणे, आणि थेरपी व्यवस्थापन करणे ही नवीन भूमिका फार्मासिस्ट पार पाडत आहेत.

डिजिटल युगातील फार्मसी

सध्या डिजिटल युगात ई-प्रिस्क्रिप्शन, टेलीफार्मसी, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या नवतंत्रज्ञानामुळे फार्मासिस्टच्या भूमिकेत बदल झाले आहेत. सतत शिकणे आणि तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेणे हे आता आवश्यक झाले आहे.

समाजातील आपली जबाबदारी

खोट्या औषधांची विक्री, चुकीचा सल्ला, आणि स्वमर्जीने औषध घेण्याची सवय – या सर्वांपासून लोकांना वाचवण्याचे काम आपले आहे. शहर असो किंवा गाव, माहिती, करुणा, आणि नैतिकतेच्या जोरावर आपण लोकांचे आयुष्य बदलू शकतो.

शेवटी...

आता आपल्या व्यवसायाचा अभिमान बाळगण्याची वेळ आहे. आपण केवळ औषध विकणारे नाही, तर विश्वासार्ह सल्लागार, संशोधक, आणि आरोग्यसेवक आहोत. प्रत्येक प्रिस्क्रिप्शनमागे एक शांत हिरो असतो – आणि तो हिरो म्हणजे आपण, फार्मासिस्ट.

लेखक
प्रा. जोएल पेरेस अष्टमकार
प्राध्यापक

महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक समतेसाठी योगदान

महात्मा बसवेश्वर हे १२ व्या शतकातील एक महान संत, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांचे जीवन आणि कार्य हे समाजातील असमानता, भेदभाव आणि अत्याचारांच्या विरोधात उभे राहून एक प्रगल्भ आणि समान समाज निर्माण करण्याचे होते. त्यांची शिकवण आणि तत्त्वज्ञान आजही आपल्याला प्रेरणा देत आहेत. महात्मा बसवेश्वरांचा मुख्य उद्देश समाजात भेदभाव आणि असमानतेला नष्ट करणे, प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार आणि संधी देणे, आणि एक न्यायपूर्ण समाज निर्माण करणे होता. त्यांचे कार्य आणि विचार केवळ धार्मिक नव्हे, तर सामाजिक सुधारणेशी संबंधित होते, ज्यामुळे समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना समान स्थान आणि आदर मिळाला. या लेखात, महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक समतेसाठी केलेले योगदान, त्यांचे तत्त्वज्ञान, वचन, महिलांसाठी दिलेले अधिकार, आणि समाज सुधारणा कार्य यांचा सखोल विवेचन करण्यात आले आहे. त्यांच्या जीवनाच्या शिकवणींनी समाजात सकारात्मक बदल घडवले, आणि त्या शिकवणींना अनुसरण करून आपण देखील अधिक समान आणि आदर्श समाज निर्माण करू शकतो.

नाव: महात्मा बसवेश्वर
जन्म: ११२७
जन्मस्थान: बागेवाडी (आधुनिक विजयपूर जिल्हा, कर्नाटका)
आईचे नाव: मातृदेवी
शिक्षण: महात्मा बसवेश्वरांनी लहानपणापासूनच धार्मिक ग्रंथांचे अध्ययन केले. त्यांना वेद, उपनिषदं, आणि संस्कृत शास्त्रांचा गहन अभ्यास होता. त्यांनी तत्त्वज्ञान आणि धार्मिक अध्ययनात आपली सर्वोत्तम क्षमता दाखवली.

मुख्य बळ:
समाजातील असमानता आणि भेदभावाविरुद्ध संघर्ष, जातिवाद आणि धार्मिक भेदभावावर प्रहार, महिलांना समान अधिकार आणि स्थान देणे.
महात्मा बसवेश्वर हे एक महान संत, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांचे कार्य आजही समाजात प्रगती, समानता आणि न्यायासाठी प्रेरणा देत आहे.

महात्मा बसवेश्वरांचे जीवनवृतांत:
महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म कर्नाटकमधील बागेवाडी गावात १२ व्या शतकात झाला. त्यांचे कुटुंब अत्यंत साधे होते, आणि त्यांना बालपणापासूनच आध्यात्मिकतेची गोडी लागली होती. त्यांनी त्यांचा संपूर्ण जीवनकाल समाजातील असमानतेला विरोध करत, समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये समानता आणण्यासाठी समर्पित केला. त्यांना भगवान शिवाचे उपासक मानले जात होते, परंतु त्यांच्या तत्त्वज्ञानात कोणताही जातिवाद, धर्माचा भेदभाव किंवा सामाजिक असमानता नव्हती.

महात्मा बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान:
महात्मा बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान समाजात सर्व माणसांना समान स्थान मिळवून देण्याचे होते. त्यांच्या विचारानुसार, प्रत्येक व्यक्तीची आत्मा पवित्र आहे आणि त्याला ईश्वराच्या वरती समान अधिकार आहेत. त्यांचा विश्वास होता की, बाह्य रिचव, जाती-पाती आणि धार्मिक भेदांविना प्रत्येक माणसाचे मूल्य त्याच्या अंतर्मनावर आधारित असले पाहिजे. महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायती धर्माची स्थापना केली, जो एक समतावादी धर्म होता. या धर्माचा मुख्य उद्देश प्रत्येक माणसाला समान दर्जा देणे आणि समाजात भेदभाव न करता सर्वांना एक समान हक्क देणे होता. लिंगायती धर्मात, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला देवतेची समानता देण्यात आली आणि त्यांना जीवनातील सर्वोत्तम मार्गदर्शन दिले गेले.

बसवेश्वरांचा संदेश स्पष्ट होता: *"प्रत्येक व्यक्तीला देवतेच्या समोर समान स्थान आहे."*

हा विचार त्यांनी आपल्या शिकवणींच्या माध्यमातून समाजाला दिला, ज्यामुळे एक प्रगल्भ आणि समानतेचा समाज निर्माण होण्यास सुरुवात झाली.

सर्व माणसे एकच आत्माआहेत

बसवेश्वरांच्यावचनांच्या माध्यमातून, त्यांनी समाजाला शिकवले की सर्व माणसे एकच आत्मा आहेत. त्यांचा विचार आणि तत्त्वज्ञान समाजात समता आणि समानता आणण्याचे काम करीत होता. "सर्व माणसे एकाच आत्म्याच्या प्रतीक आहेत" ह्या विचाराने समाजातील विविध स्तरांना एकत्र आणले.

आध्यात्मिकएकता: महात्माबसवेश्वर यांचा विश्वास होता की, प्रत्येक व्यक्तीच्या शरीरामध्ये एकच दिव्य आत्मा वास करत आहे. त्यांचा तत्त्वज्ञान फक्त बाह्य परिस्थितीच्या आधारे माणसाचे मूल्य ठरवणाऱ्या समाजाच्या विरुद्ध होता.

समानतेचासंदेश: बसवेश्वरांनीजेव्हा वचनांद्वारे हे विचार लोकांपर्यंत पोहोचवले, तेव्हा त्यांनी समाजातील असमानता आणि भेदभावावर जोरदार प्रहार केला. "सर्व माणसे एकाच आत्म्याच्या प्रतीक आहेत" या विचाराने ते प्रत्येक व्यक्तीला एकाच समान मापदंडावर ठेवण्याचा संदेश देत होते.

सामाजिकभेदभावावर कडवटहल्ला: आजच्यासमाजात देखील अनेक वेळा जातिवाद, धर्मभेद, आणि इतर सामाजिक भेदांमुळे व्यक्तींमध्ये असमानता निर्माण केली जाते. अशा परिस्थितीत, महात्मा बसवेश्वरांचा हा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

विचारधारांचीएकताआणिआधुनिक संदर्भ: आजच्याकाळात, महात्मा बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान समाजातील समता आणि समानतेच्या चळवळीला योग्य दिशा देणारे ठरते. आजही समाजात जातिवाद, भेदभाव, आणि इतर सामाजिक विषमता अस्तित्वात आहे, परंतु बसवेश्वरांच्या विचारांमुळे प्रत्येक माणसाचे मूल्य समजून त्याला समानतेचा अधिकार दिला जाऊ शकतो.

सामाजिक समतेसाठी बसवेश्वरांचे कार्य:

महात्मा बसवेश्वरांचा मुख्य कार्य समाजात असलेल्या भेदभाव, जातिवाद आणि अत्याचारांना नष्ट करणे होते. त्यांनी विविध वय, लिंग, आणि सामाजिक स्थितीच्या लोकांना समान अधिकार दिले. त्यांचा प्रगतीशील दृष्टिकोन समाजातील असमानतेला विरोध करत, प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे अधिकार मिळवून देण्याचा होता. त्यांनी 'वचन' काव्याच्या माध्यमातून लोकांना जागरूक केले. वचनांमध्ये त्यांनी समाजातील समस्यांचे समर्पक निराकरण केले आणि लोकांना त्यांच्या अंर्तज्ञानावर विश्वास ठेवायला सांगितले. उदाहरणार्थ, ते म्हणायचे: "तुम्ही कितीही पूजा केली, कितीही त्याग केला तरी जोपर्यंत तुमचे मन शुद्ध नाही, तोपर्यंत त्याचे मूल्य नाही."

महिलांसाठी बसवेश्वरांचे योगदान:

महात्मा बसवेश्वरांनी महिलांच्या स्थितीला महत्त्व दिले आणि त्यांच्या सशक्तीकरणावर जोर दिला. त्यांनी महिलांना समान अधिकार दिले आणि त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात सहभागी होण्याची संधी दिली. त्या काळात महिलांना समाजातील अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवले जात होते, परंतु बसवेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानानुसार महिलांनाही समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये सहभाग घेण्याचा हक्क होता. त्यांचे विचार त्याकाळात क्रांतिकारी होते, आणि आजही महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टिकोनातून त्यांचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण आहे. महिला समाजातील कणखर स्तंभ म्हणून मानल्या गेल्या पाहिजेत, आणि महात्मा बसवेश्वरांनी त्यांना त्यांचा अधिकार दिला.

जातिवाद आणि भेदभावाविरुद्ध संघर्ष:

महात्मा बसवेश्वरांनी जातिवाद, भेदभाव आणि असमानतेला खोडून काढण्याचा वचन दिला. त्यांचा विचार असा होता की, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार आणि संधी मिळायला पाहिजे. त्यांनी धर्माच्या, जातिवादाच्या आणि संप्रदायांच्या भिंतींना तोडून एक समान समाज निर्माण करण्याचे ध्येय ठेवले.

"तुम्ही कितीही मोठे होतात, कितीही महत्त्वपूर्ण कार्य करा तरी एकमेकांचा आदर करणे महत्त्वाचे आहे" ह्या विचाराने त्यांनी समाजाला न्याय, समानता आणि एकतेचा संदेश दिला.

वचन: समाज सुधारण्याचे एक प्रभावी साधन

महात्मा बसवेश्वरांच्या 'वचन' काव्यांचा समाज सुधारणा प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वाचा वाटा होता. 'वचन' काव्यांमध्ये त्यांनी व्यक्त केलेले विचार समाजातील लोकांना एकाग्रतेने विचार करण्यास प्रवृत्त करीत होते. त्या वचनांमध्ये जीवनातील अडचणी, संघर्ष आणि सामाजिक बदलाचे महत्त्व स्पष्ट केले होते. त्यांच्या वचनांची एक खास गोष्ट म्हणजे ती लोकांच्या जीवनातील बदल घडवून आणत होती. त्या वचनांचे संदेश आजही लाखो लोकांचे जीवन बदलत आहेत.

आजच्या समाजासाठी महात्मा बसवेश्वरांच्या शिकवणींचा वापर

आजच्या काळात, महात्मा बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान आपल्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. त्यांच्या विचारांची शिकवण प्रत्येक व्यक्तीला प्रेरणा देते, आणि त्यांना आपले जीवन अधिक आदर्श आणि सशक्त बनवण्यासाठी मार्गदर्शन करते. समाजातील समानता, न्याय, आणि एकात्मतेसाठी महात्मा बसवेश्वरांची शिकवण अत्यंत उपयोगी आहे. सामान्य व्यक्ती, शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी, आणि स्त्रियांसाठी त्यांच्या विचारांची मूल्यवृद्धी खूप मोठी आहे. त्यांनी दिलेल्या संदेशानुसार, आपल्याला एकत्र येऊन प्रत्येकाला समान संधी, अधिकार आणि कर्तव्ये देण्याची आवश्यकता आहे. महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांनुसार, प्रत्येक माणसाला त्याच्या गुणांवर आधारित न्याय मिळावा, त्याच्या जन्मावर नाही.

महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य हे समाजातील असमानता आणि भेदभावाला खोडून काढण्याचे काम करणारे होते. त्यांच्या विचारांची गोडी आपल्याला आजही ताज्या प्रमाणावर मिळते आणि आपण त्या शिकवणींना आपल्या जीवनात लागू करू शकतो. त्यांचे योगदान केवळ धार्मिक नव्हे, तर एक सामाजिक आणि मानवी मूल्य आहे, ज्यामुळे समाजातील प्रत्येक माणसाला समान स्थान दिले गेले.
आजचा समाज महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांपासून प्रेरणा घेऊन एक आदर्श समाज निर्माण करू शकतो, जेथे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी, समान अधिकार आणि समान सन्मान प्राप्त होईल.

लेखक
प्रा. भुषण राजेश गुडलवार
सहयोगी प्राध्यापक

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम हे भारताचे माजी राष्ट्रपती, ख्यातनाम वैज्ञानिक आणि तरुणांचे प्रेरणास्थान होते. त्यांचे जीवन म्हणजे एक सामान्य व्यक्तीने अपार मेहनतीने आणि ध्येयवेडेपणाने मिळवलेल्या यशाची प्रेरणादायी कथा आहे. त्यांचा शुद्ध देशप्रेम, विज्ञानातील योगदान आणि शिक्षणावरचा भर आजही अनेकांना मार्गदर्शक ठरतो.

पूर्ण नाव: अवुल पकिर जैनुलाब्दीन अब्दुल कलाम
जन्म: १५ ऑक्टोबर १९३१, रामेश्वरम्, तामिळनाडू
मृत्यू: २७ जुलै २०१५, शिलाँग, मेघालय
पेशा: वैज्ञानिक, लेखक, भारताचे ११वे राष्ट्रपती
वडिलांचे नाव: जैनुलाब्दीन
आईचे नाव: आशियाम्मा
राष्ट्रीय ओळख: "मिसाईल मॅन ऑफ इंडिया", "जनतेचे राष्ट्रपती"

शिक्षण

अब्दुल कलाम यांनी आपले प्राथमिक शिक्षण रामेश्वरम येथे पूर्ण केले. लहानपणीच त्यांनी वर्तमानपत्रे वाटून कुटुंबाला आर्थिक मदत केली. त्यांनी सेंट जोसेफ कॉलेज, तिरुचिरापल्ली येथून भौतिकशास्त्रात पदवी घेतली. त्यानंतर त्यांनी मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (MIT) मधून एरोनॉटिकल इंजिनीअरिंग मध्ये शिक्षण पूर्ण केले. इथेच त्यांच्या वैज्ञानिक प्रवासाला खरी दिशा मिळाली.

कार्य

1. वैज्ञानिक म्हणून योगदान:

DRDO (संरक्षण संशोधन आणि विकास संस्था) आणि ISRO (भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था) मध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारताच्या पहिल्या स्वदेशी उपग्रह प्रक्षेपण यंत्रणा SLV-3 चे नेतृत्व केले. त्यांनी भारताचे अग्नि आणि पृथ्वी हे क्षेपणास्त्र विकसित करण्यात मोलाची भूमिका बजावली. त्यांना "मिसाईल मॅन ऑफ इंडिया" ही उपाधी मिळाली.

2. राष्ट्रपती म्हणून कार्यकाल (2002–2007):

भारताचे ११वे राष्ट्रपती म्हणून त्यांनी कार्य केले. त्यांनी राष्ट्रपती भवन सामान्य जनतेसाठी खुले केले. त्यांच्या कार्यकाळात त्यांनी विद्यार्थ्यांशी सतत संवाद ठेवून शिक्षणाला प्रेरणा दिली.

3. शिक्षण आणि प्रेरणा:

निवृत्तीनंतर त्यांनी अनेक महाविद्यालयांमध्ये व्याख्याने दिली. त्यांनी "Wings of Fire", "India 2020", "Ignited Minds" यासारख्या पुस्तके लिहिली. त्यांनी ‘तरुण भारताचा स्वप्नदृष्टा’ म्हणून आपल्या विचारांनी युवांना देशसेवेसाठी प्रेरित केले.

वैयक्तिक जीवन

डॉ. कलाम हे अत्यंत साधे, धार्मिक आणि आत्मनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी कधीही लग्न केले नाही, आणि संपूर्ण आयुष्य ते भारतमातेच्या सेवेसाठी समर्पित राहिले. त्यांना संगीताची, विशेषत: वीणेची, आणि धार्मिक ग्रंथ वाचण्याची आवड होती. ते कुराण आणि भगवद्गीता दोन्हीचा अभ्यास करत असत.

पुरस्कार आणि सन्मान

डॉ. कलाम यांना त्यांच्या कार्यासाठी भारत सरकारने अनेक सन्मानांनी गौरवले:
पद्मभूषण – १९८१
पद्मविभूषण – १९९०
भारत रत्न – १९९७ (भारतातील सर्वोच्च नागरी सन्मान) त्याशिवाय, त्यांना जगभरातील विविध विद्यापीठांनी ३० पेक्षा अधिक डॉक्टरेट पदव्या दिल्या.

तत्त्वज्ञान आणि विचारधारा

शिक्षणावर भर: कलाम यांना वाटायचे की शिक्षण हेच सर्वात मोठं शस्त्र आहे जे एखाद्याचं आयुष्य बदलू शकतं. स्वप्न आणि कृती: त्यांचं एक प्रसिद्ध वाक्य आहे – "स्वप्न तेच जे झोपेच्या वेळी नाही, तर तुम्हाला झोप लागू देत नाही."

विद्यार्थ्यांशी नाते: ते विद्यार्थ्यांशी कायम संवाद साधत, प्रश्न विचारायला आणि विचार करायला शिकवत.

शेवटचाक्षण

२७ जुलै २०१५ रोजी डॉ. कलाम यांना शिलाँग येथील Indian Institute of Management (IIM) मध्ये व्याख्यान देताना हृदयविकाराचा झटका आला. ते विद्यार्थ्यांना “Creating a Livable Planet Earth” या विषयावर व्याख्यान देत होते. शेवटच्या श्वासापर्यंत ते शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांसाठी कार्यरत राहिले.

डॉ. कलाम यांचे प्रेरणादायी विचार

"मी यशस्वी होण्यापूर्वी अनेकदा अपयशी झालो, पण मी कधीही हार मानली नाही."
"छोट्या स्वप्नांमध्ये ताकद नसते – मोठं स्वप्न पहा!"
"ज्ञान हेच खरी संपत्ती आहे, ती जितकी वाटाल तितकी वाढते."

वारसा (Legacy)

डॉ. कलाम यांचं जीवन हे भारतीय तरुणांसाठी एक जिवंत उदाहरण आहे. त्यांनी सामान्य परिस्थितीतून येऊन भारताच्या संरक्षण यंत्रणेमध्ये अमूल्य योगदान दिलं. अनेक शाळा, तंत्रशाळा आणि विज्ञान प्रकल्प आज त्यांच्या नावाने ओळखले जातात.

‘डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम तंत्रज्ञान विद्यापीठ’ ही त्यांची स्मृती जपणारी संस्था आहे.

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम हे विज्ञान, शिक्षण आणि देशसेवा यांचे अनोखे मिश्रण होते. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य देशासाठी आणि तरुण पिढीसाठी वाहून घेतले. त्यांचे विचार, साधेपणा आणि कार्य हे प्रत्येक भारतीयाला प्रेरणा देतात. "स्वप्न तेच जे झोपल्यानंतर नाही तर झोप उडवतात" या त्यांच्या शब्दांनी अनेकांच्या आयुष्याला नवा अर्थ दिला. भारतासाठी ते सदैव अजरामर आहेत.

लेखक
प्रा. निलेश ज्ञानदेव खाडे
सहयोगी प्राध्यापक

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषि क्षेत्रातील आधुनिकतेचा प्रारंभ

भारतीय कृषी व्यवस्था ही अनेक वर्षांपासून पारंपरिक पद्धतींवर आधारित होती. स्वतंत्र भारतात कृषी हे अर्थव्यवस्थेचे मुख्य अंग होते, परंतु तांत्रिक विकासाचा अभाव, शिक्षणाची कमतरता आणि सरकारी धोरणांचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती खालावत चालली होती. अशा वेळी देशात एका दूरदृष्टी असलेल्या नेतृत्वाची गरज होती. डॉ. पंजाबराव देशमुख हे असेच एक युगद्रष्टा नेते होते, ज्यांनी भारतीय शेतीला विज्ञानाधिष्ठित आणि आधुनिकतेच्या मार्गावर नेण्याची दिशा दिली.

जीवन परिचय

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म २७ मे १८९८ रोजी महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील पापळ गावात झाला. त्यांनी इंग्लंडमधून डॉक्टरेट मिळवले आणि ते कायदेतज्ज्ञ होते. परंतु त्यांचे मन समाजसेवेत आणि विशेषतः ग्रामीण व शेतीविषयक विकासात गुंतले होते. त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर देशाचे पहिले कृषी मंत्री म्हणून कार्यभार स्वीकारला आणि भारतातील कृषी क्रांतीला सुरुवात केली.

कृषी शिक्षण आणि संशोधनाची गंगा

डॉ. देशमुख यांनी कृषी शिक्षणावर सर्वप्रथम भर दिला. त्यांच्या मते, शेतकऱ्यांना केवळ शेती करण्याचे ज्ञान असून चालत नाही, तर त्यांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन देणे आवश्यक आहे. त्यांनी विदर्भात ‘शिवाजी कृषी महाविद्यालयाची’ स्थापना केली आणि देशभरात कृषी विद्यापीठे स्थापन करण्याचा आग्रह धरला. यासोबतच त्यांनी विविध कृषी संशोधन केंद्रे आणि प्रयोगशाळा सुरू केली. या संशोधन केंद्रांमध्ये बी-बियाणे, खतांचे प्रकार, कीड नियंत्रण, हवामानाचे अभ्यास, आणि जमिनीच्या प्रकृतीनुसार पीक निवड यावर अभ्यास करण्यात आला. यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना स्थानिक परिस्थितीनुसार योग्य माहिती उपलब्ध झाली.

शेतीत तांत्रिकतेचा प्रवेश

डॉ. देशमुख यांनी भारतीय शेतकऱ्याला बैलजोडीच्या मर्यादेत अडकून राहण्याऐवजी यंत्रांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यांनी ट्रॅक्टर, पंप, यांत्रिक नांगरणी, पेरणी मशीन इत्यादींचा प्रसार केला. त्यांनी कृषी खात्यातील निधीचा वापर करून शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात आधुनिक यंत्रे उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे शेतीला आधुनिक स्वरूप मिळू लागले. यंत्रसामग्रीमुळे श्रमबळात बचत होऊ लागली आणि उत्पादकता वाढू लागली.

सिंचन आणि जलसंधारण

भारतीय शेती पावसावर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळ व अतिवृष्टी यांचा शेतकऱ्यांवर मोठा परिणाम होत असे. डॉ. देशमुख यांनी या समस्येची दखल घेत सिंचन यंत्रणांच्या विकासावर भर दिला. त्यांनी लघु सिंचन योजना, बंधाऱ्यांची निर्मिती, विहिरी, जलसाठवण तलाव, आणि ठिबक सिंचन यासारख्या योजनांचा प्रसार केला. त्यांनी “पाणी हे सोने आहे” या विचाराला चालना दिली आणि जलसंधारणाचे महत्त्व ग्रामीण भागात पटवून दिले. त्यामुळे कमी पाण्यावर अधिक शेती शक्य झाली.

सहकारी चळवळ आणि शेतकरी संघटन

डॉ. देशमुख यांचे एक मोठे योगदान म्हणजे सहकारी चळवळीला दिलेले प्रोत्साहन. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, सहकारी खरेदी-विक्री संघ, आणि बाजार समित्या स्थापन केल्या.
या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत, योग्य दर, आणि शेती उत्पादनांचे योग्य मूल्य मिळू लागले. शेतकऱ्यांचे शोषण कमी झाले आणि त्यांनी स्वाभिमानाने जगायला शिकले.

कृषी कायदे आणि धोरण

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी कृषीमंत्री म्हणून काम करताना विविध कायदे आणि धोरणे अमलात आणली. भूधारणा कायदा, जमीन सुधारणा, तुकडेमार जमीन पद्धतीची सुधारणा, भूसंपादनाचे नवीन नियम, शेतकऱ्यांसाठी कर्ज सवलती इत्यादी महत्त्वाचे निर्णय त्यांनी घेतले. त्यांच्या धोरणांमुळे शेतीचे स्वरूप बदलू लागले. लहान शेतकऱ्यांनाही शेती करण्याची संधी मिळू लागली आणि जमिनीची समानता निर्माण झाली.

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे केवळ एक राजकारणी नेते नव्हते, तर ते एक समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि खरे अर्थाने कृषी क्षेत्राचे शिल्पकार होते. त्यांनी भारताच्या शेतीचा पाया भक्कम करण्याचे काम केले. आज भारत कृषी उत्पादनाच्या बाबतीत आत्मनिर्भर झाला आहे, त्याचे बीज त्यांनी रोवले होते. त्यांच्या कार्यामुळेच आपण आधुनिक शेतीच्या युगात प्रवेश करू शकलो.

लेखक
स्वराज गजानन चौधरी
डी. फार्म (द्वितीय वर्ष)

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक योगदान

प्रस्तावना

डॉ. पंजाबराव भाऊसाहेब देशमुख हे एक प्रतिभावान समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ, कृषीशास्त्रज्ञ आणि स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांचा जन्म २७ मे १८९८ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील पापळ या गावात झाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात सामाजिक विषमता, अज्ञान, जातीय भेदभाव, आणि शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य हे मोठे प्रश्न होते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. देशमुख यांनी समाज परिवर्तनासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. त्यांनी शिक्षण, शेतकरी कल्याण, अस्पृश्यता निवारण, आणि ग्रामीण जनजागृतीच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे कार्य केले.

१. शिक्षण क्षेत्रातील सामाजिक कार्य

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे सर्वात मोठे योगदान हे शिक्षणाच्या प्रसारात आहे. त्यांनी शिक्षणालाच समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले. त्यांचे शिक्षण इंग्लंडमधून झाले होते, जिथे त्यांनी लॉ आणि कृषीशास्त्राचा अभ्यास केला. शिक्षण परतल्यावर त्यांनी ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या प्रसारासाठी पुढाकार घेतला.

· १९२० मध्ये 'शेतकरी शिक्षण संस्था'ची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून गरीब वशेतकरी कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळावे यासाठी मदत केली.

· त्यांनीशेती आणि विज्ञान आधारित शिक्षणाला प्राधान्य दिले, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगी पडेल असे ज्ञान मिळावे.

· डॉ. देशमुख यांनी शिक्षण संस्थांमध्ये जातिभेदविरहित वातावरण निर्माण केले, जे त्या काळात एक क्रांतिकारी पाऊल होते.

२. शेतकरी व ग्रामीण समाजासाठी योगदान

ब्रिटिश राजवटीत शेतकऱ्यांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. जमीन महसूल, कर्ज, आणि दलालांच्या जाचामुळे त्यांचे जीवन कठीण झाले होते. डॉ. देशमुख यांनी ही स्थिती बदलण्यासाठी पुढाकार घेतला.

· त्यांनी'भारतीय शेतकरी संघ' या संघटनेची स्थापना केली, जी शेतकऱ्यांचे हक्क, हक्कासाठी लढा आणि मार्गदर्शन यासाठी कार्य करत होती.

· शेतकऱ्यांनासंघटित करून त्यांच्यामध्ये एकजूट निर्माण केली, जेणेकरून त्यांना सरकारकडून न्याय मिळवून देता येईल.

· कृषीशिक्षण व मार्गदर्शन देण्यासाठी शेतकऱ्यांमध्ये शेतकरी मंडळांचे आयोजन केले.

· त्यांनीकर्जमुक्ती, बाजारपेठेतील सुधारणा, आणि शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन प्रचारित केला.

३. अस्पृश्यता निवारण व सामाजिक समतेचा प्रचार

डॉ. देशमुख यांनी समाजात प्रचलित असलेला जातिभेद आणि अस्पृश्यता यांच्यावर जोरदार प्रहार केला. ते मानत की समाजाची खरी प्रगती ही सर्व घटकांच्या समावेशानेच होऊ शकते.

· त्यांनीअस्पृश्य वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे, शाळा आणि शिष्यवृत्ती योजना राबवल्या.

· त्यांनीस्वतःच्या संस्थांमध्ये सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांना समान वागणूक दिली.

· डॉ. देशमुख यांच्या भाषणांमधून सामाजिक समतेचा आग्रह सातत्याने दिसतो. त्यांनी लोकांना वैज्ञानिक विचारधारा आणि बंधुता या मूल्यांची जाणीव करून दिली.

४. पत्रकारिता व विचारप्रसार

डॉ. देशमुख यांनी समाज जागृतीसाठी माध्यमांचा प्रभावी वापर केला.

· त्यांनी'शेतकरी' हे मासिक सुरू केले, जे शेतकऱ्यांच्या समस्या, हक्क, आधुनिक कृषीविज्ञान, आणि समाजसुधारणेच्या विचारांची माहिती देत असे.

· त्यांचेलेख व भाषणे हे सामान्य जनतेला समजतील अशा शैलीत असत, त्यामुळे त्यांचा विचार समाजात लवकर पोहोचला.

· त्यांनीविविध माध्यमांतून शिकवणीवजा लेख, संवाद आणि चर्चांद्वारे लोकांमध्ये सामाजिक सुधारणा करण्याची प्रेरणा दिली.

५. स्वातंत्र्य चळवळ आणि राजकीय सहभाग

डॉ. देशमुख हे फक्त समाजसुधारक नव्हते, तर एक प्रखर राष्ट्रभक्त आणि स्वातंत्र्यसैनिक होते.

· त्यांनीब्रिटिश राजवटीविरुद्ध लढा देणाऱ्या अनेक चळवळींमध्ये सहभाग घेतला.

· गांधीजींच्याविचारसरणीचा प्रभाव त्यांच्यावर होता, त्यामुळे त्यांनी सत्याग्रह, असहकार आंदोलन आणि शांततामार्गाने लढा देणे यावर भर दिला. त्यांनीशेतकरी वर्गालाही स्वातंत्र्य लढ्यात सामील करून घेतले.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक योगदान हे अनेक अंगांनी प्रभावी होते. त्यांनी शिक्षण, शेतकरी कल्याण, सामाजिक समता, पत्रकारिता आणि राजकीय चळवळींमध्ये सक्रिय भूमिका बजावली. त्यांची कार्यशैली ही आधुनिकतेचा अंगीकार करणारी, परंतु भारतीय संस्कृतीशी जोडलेली होती. त्यांच्या कार्याचा परिणाम असा झाला की स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण महाराष्ट्रात सामाजिक जागृतीचा नवा प्रकाश पडू लागला.

लेखक
केवल विनोद देशमुख
डी. फार्म (द्वितीय वर्ष)

विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना आणि शिक्षणवृत्ती

प्रस्तावना:
भारतातील अनेक विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण ही केवळ एक संधी नसून जीवन बदलविण्याचे प्रभावी साधन आहे. मात्र, आर्थिक अडचणीमुळे अनेक हुशार आणि मेहनती विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेण्यात अपयशी ठरतात. या अडचणी लक्षात घेऊन शासन व खासगी संस्थांकडून विविध शिष्यवृत्ती योजना (Scholarship Schemes) राबवल्या जातात. यामुळे विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत मिळते तसेच त्यांची शिक्षणवृत्ती (Educational Attitude) अधिक सकारात्मक आणि स्थिर राहते.

लेखक
निकिता राजू आगम
डी.फार्मा प्रथम वर्ष

तपशीलवार माहिती:
१. शिष्यवृत्ती योजनांचे प्रकार:
अ. शासकीय शिष्यवृत्ती योजना:
प्रधानमंत्री शिष्यवृत्ती योजना
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिष्यवृत्ती योजना
सरदार पटेल राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती योजना
महाडीबीटी (MAHADBT) अंतर्गत योजना
इ-शिष्यवृत्ती योजना (E-Scholarship)

ब. खासगी संस्था व एनजीओकडून दिल्या जाणाऱ्या योजना:
टाटा ट्रस्ट शिष्यवृत्ती
आयसीआयसीआय फाउंडेशन
नारायण मुर्ती स्कॉलरशिप
अझीम प्रेमजी फाउंडेशन

२. शिष्यवृत्तीचा उपयोग व फायदे:
आर्थिक भार कमी होतो.
विद्यार्थी शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करू शकतो.
आत्मविश्वास वाढतो.
गुणवत्तेचा पुरस्कार होतो.
ग्रामीण व दुर्बल वर्गातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळते.

३. अर्ज करण्याची प्रक्रिया:
ऑनलाईन पोर्टलवर नोंदणी (उदा. https://mahadbt.maharashtra.gov.in)
आवश्यक कागदपत्रे (जसे की उत्पन्नाचा दाखला, जात प्रमाणपत्र, मार्कशीट इ.)
अर्जाची पडताळणी व मंजुरी
बँक खात्यात थेट रक्कम जमा

४. शिक्षणवृत्ती आणि मानसिकता:
शिष्यवृत्तीमुळे केवळ आर्थिक मदत मिळत नाही, तर विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी सकारात्मक वृत्ती निर्माण होते. यामुळे त्यांची आत्मिक उंची वाढते, शिक्षण हे सामाजिक बदलाचे साधन ठरते. एक शिष्यवृत्ती मिळालेला विद्यार्थी भविष्यात इतरांसाठी प्रेरणास्थान ठरतो.

निष्कर्ष:
शिष्यवृत्ती योजना म्हणजे केवळ आर्थिक मदत नव्हे, तर एका विद्यार्थ्याच्या स्वप्नांना दिलेले पंख असतात. योग्य माहिती, वेळेवर अर्ज आणि सकारात्मक शिक्षणवृत्ती यामुळे अनेक विद्यार्थी आपले भविष्य उज्ज्वल करू शकतात. समाजात शैक्षणिक समता आणण्यासाठी आणि देशाची प्रगती घडवण्यासाठी अशा योजनांचा प्रभावी वापर होणे अत्यंत गरजेचे आहे. शिक्षणाचा उजेड प्रत्येक विद्यार्थ्यापर्यंत पोहोचवण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना ही एक अमूल्य संधी आहे.

सम्राट अशोक यांची प्रशासकीय कार्यपद्धती

सम्राट अशोकाने आपल्या धोरणातून परोपकार, सहिष्णुता आणि समानतेवर भर दिला, ज्यामुळे सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा घडून आल्या. त्यांनी विविध धार्मिक पंथांना समान वागणूक दिली, अहिंसक धोरण स्वीकारले आणि लोकांना चांगल्या विचारांनी प्रेरित केले.

धार्मिक धोरण:

धम्म:

अशोकाने 'धम्म' नावाचे एक नैतिक आचारसंहिता विकसित केली, ज्यात अहिंसा, सत्यता, सर्व सजीवांबद्दल करुणा आणि सहिष्णुता यावर भर दिला होता.

सहिष्णुता:

अशोकाने विविध धार्मिक पंथांना समान वागणूक दिली आणि त्यांच्यात कोणताही भेदभाव केला नाही.

बौद्ध धर्माचे संरक्षण:

कलिंग युद्धानंतर अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि त्याचा प्रसार करण्यासाठी प्रयत्न केले.

धम्म यात्रा:

अशोकाने स्वतःच्या राजवाड्यातून बाहेर पडत धम्मप्रसारासाठी यात्रा केली, जिथे त्यांनी लोकांना धम्माचे महत्त्व सांगितले.

अहिंसक धोरण:

अशोकाने कलिंग युद्धानंतर शस्त्रे वापरणे बंद केले आणि अहिंसक धोरण स्वीकारले.

सामाजिक धोरण:

लोककल्याण:

अशोकाने लोकांना मदत करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या, जसे की रस्ते, विहिरी आणि रुग्णालये बांधणे.

समानता:

अशोकाने समाजातील सर्व स्तरांना समान वागणूक दिली आणि कुणीही गरीब किंवा दुर्बळ नसावा यासाठी प्रयत्न केले.

शिक्षण:

अशोकाने शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि लोकांना ज्ञानाकडे आकर्षित केले.

सामाजिक सुधारणा:

अशोकाने समाजातील वाईट गोष्टींविरुद्ध आवाज उठवला आणि लोकांना चांगले जीवन जगण्यासाठी प्रेरित केले.

पशु-संरक्षण:

अशोकाने प्राण्यांवर अत्याचार होवू नये यासाठी नियम बनवले.

धम्म शिलालेख:

अशोकाने विविध ठिकाणी शिलालेख कोरले, ज्यात त्याच्या धोरणांची माहिती दिली होती.

लेखक
कार्तिक संतोषआप्पा आकमार
डी. फार्म प्रथम वर्ष

धम्म महामित्र अशोकाची विचाधारा

सम्राट अशोक हा भारताच्या इतिहासातील एक महान आणि क्रांतिकारी सम्राट होता. कलिंगच्या युद्धानंतर त्याच्या मनात झालेला मानसिक बदल हा केवळ वैयक्तिक प्रायश्चित्त नव्हता, तर तो एक व्यापक सामाजिक आणि नैतिक परिवर्तनाचा आरंभ होता. युद्धात झालेल्या प्रचंड हानीमुळे अशोकाने हिंसाचाराचा त्याग केला आणि बुद्धांच्या शिकवणुकीचा स्वीकार केला. त्याने 'धम्म' म्हणजेच नैतिकतेवर आधारित आचरण, सहिष्णुता, करुणा आणि सर्व प्राणिमात्रांप्रती प्रेम यांना जीवनाचा मूलाधार मानले.
धम्म महामित्र अशोकाची विचारधारा केवळ धार्मिक नव्हती, तर ती एक सामाजिक आणि नैतिक नीती होती. त्याच्या धम्मधारणेमध्ये जातीय भेद, धार्मिक द्वेष, आणि आडमार्गी कर्मकांडांना स्थान नव्हते. त्याने सर्व धर्मांप्रती समान आदर बाळगला आणि जनतेला सहअस्तित्वाचे, अहिंसेचे आणि सदाचरणाचे महत्त्व पटवून दिले.
अशोकाने विविध शिलालेखांद्वारे आपल्या धम्मविचारांचे प्रचार व प्रसार केला. त्याने अन्नदान, वैद्यकीय सेवा, जनकल्याणासाठी विहिरी, रस्ते आणि वृक्षारोपण यांसारख्या कार्यांचा आरंभ केला. अशोकाची विचारधारा ही केवळ त्याच्या काळापुरती मर्यादित राहिली नाही, तर ती आजही नैतिकतेचा आणि मानवतेचा आदर्श म्हणून मानली जाते.

अशोक धम्म म्हणजे सम्राट अशोकाने स्थापित केलेली एक नैतिक आणि सामाजिक आचारसंहिता, जी अहिंसा, करुणा, सहिष्णुता आणि सर्व प्राणिमात्रांचा आदर यावर आधारित होती, जी केवळ एका विशिष्ट धर्मापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती एक व्यापक नैतिक मूल्ये होती, जी विविध पार्श्वभूमी आणि श्रद्धा असलेल्या लोकांसाठी होती.

अशोक धम्माचे मुख्य तत्त्व:
अहिंसा: सर्व प्राणिमात्रांना दुखापत न करणे आणि हिंसा टाळणे.
दया आणि करुणा: इतरांबद्दल प्रेमळ आणि दयाळू असणे.
सहिष्णुता: विविध मत आणि विचारांना स्वीकारणे.
सत्य आणि न्याय: सत्य बोलणे आणि न्याय्य वागणूक देणे.
सामाजिक जबाबदारी: समाजाच्या कल्याणासाठी काम करणे.
धम्म महामंत्र: धम्म म्हणजे केवळ एक विशिष्ट धर्म नव्हे, तर एक नैतिक आणि सामाजिक आचारसंहिता आहे, जी लोकांना चांगले जीवन जगण्यास आणि समाजाला मदत करण्यास प्रवृत्त करते.

अशोकने धम्माचा प्रचार करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या, जसे की शिलालेख कोरून लोकांना धम्म शिकवणे, धम्म महामात्रांची नियुक्ती करणे आणि लोकांना धम्म शिकवण्यासाठी पाठवणे. अशोकने आपल्या धम्माच्या माध्यमातून लोकांना शांतता आणि समृद्धीपूर्ण जीवन जगण्यास शिकवले. अशोकच्या धम्म विचाराने भारतीय इतिहासावर आणि संस्कृतीवर खोल प्रभाव पडला आहे.

लेखक
वैभवी विजय आंबिलकर
डी. फार्म प्रथम वर्ष

सम्राट अशोक यांचे बालपण आणि शिक्षण

सम्राट अशोक यांचे बालपण आणि शिक्षण याविषयीची माहिती थोडीशी अस्पष्ट आहे. इतिहासकारांना त्यांच्या लहानपणीबद्दल फारशी माहिती नाही. त्यांच्या बालपणाची आणि शिक्षणाची माहिती मुख्यतः प्राचीन ग्रंथांमधून आणि शिलालेखांमधून मिळते.

त्यांचा जन्म मौर्य साम्राज्यातील एका राजकुमारा म्हणून झाला. त्यांचे वडील, सम्राट बिंदुसार, एक शक्तिशाली राजा होते आणि त्यांनी अशोकला राज्याच्या व्यवहाराचे आणि शासनाचे प्रशिक्षण दिले. अशोकाला त्या काळातील राजकीय, सांस्कृतिक आणि सैन्यशास्त्राचे शिक्षण मिळाले. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना युद्धकला, राजनीती आणि धर्माबद्दलचे ज्ञान देण्यात आले. त्यांच्या बालपणाची आणि युवकावस्थेची माहिती अशोक यांच्या शिलालेखांमधून आणि बुद्ध धर्मातील ग्रंथांमधून मिळते.

अशोक यांनी त्यांच्या बालपणीचा काळ त्यांच्या वडिलांसोबत राजदरबारात घालवला आणि राजकारणाबद्दलचे ज्ञान मिळवले. त्यांनी युद्धातील तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षणही घेतले. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना काही प्रदेशांचे राज्यकर्ते म्हणून नियुक्त केले होते, ज्यामुळे त्यांना राज्याचे प्रशासन आणि लोकांच्या समस्यांना सामोरे जाण्याचा अनुभव मिळाला.

अशोक यांच्या शिक्षणाबद्दलची माहिती थोडीशी अस्पष्ट असली तरी, त्यांच्या शिलालेखांमधून असे दिसून येते की त्यांना संस्कृत, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि सैन्यशास्त्राचे ज्ञान होते. त्यांनी अनेक शास्त्रज्ञ, तत्वज्ञानी आणि धर्मगुरूंचे मार्गदर्शन घेतले आणि त्यांना त्यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला.

अशोक यांचे बालपण आणि शिक्षण त्यांच्या नंतरच्या राज्यावर मोठा प्रभाव पाडले. त्यांनी आपले शिक्षण आणि प्रशिक्षण राज्याच्या कल्याणाच्या दृष्टीने वापरले आणि त्यांनी एक शक्तिशाली आणि धार्मिक राजा म्हणून आपले नाव कोरले.

लेखक
साक्षी श्रीकृष्णा जाधव
डी. फार्म प्रथम वर्ष

सम्राट अशोक यांचे बालपण आणि शिक्षण

कलिंग युद्ध हा भारताच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि निर्णायक टप्पा होता. हे युद्ध मौर्य सम्राट अशोक आणि कलिंग देश यांच्यात इ.स.पू. 261 मध्ये लढले गेले. या युद्धाने केवळ भारताच्या राजकीय इतिहासावरच नव्हे, तर सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक इतिहासावरही खोल प्रभाव टाकला.

कलिंग म्हणजे कोणता प्रदेश?
कलिंगहा प्राचीनभारतातील एकसमृद्ध आणिस्वायत्त राज्यहोता. आजच्याओडिशा, आणि काहीभाग आंध्र प्रदेशआणि छत्तीसगडया भागांतहा प्रदेशपसरलेला होता. कलिंग हेसमुद्र किनाऱ्यावरवसलेले असल्यानेव्यापारात खूपपुढारलेले होते. यामुळे त्यांचेसामर्थ्य आणिसंपत्ती मौर्यसाम्राज्याला धोकादेऊ शकतहोते.

कलिंग युद्धाची पार्श्वभूमी
सम्राट अशोकाचे वडील बिंदुसार आणि त्याचा आजोबा चंद्रगुप्त मौर्य यांनी संपूर्ण भारत जिंकून मौर्य साम्राज्य स्थापन केले. मात्र कलिंग हे एकमेव राज्य होते जे अद्याप त्यांच्या अधीन आले नव्हते. अशोकाच्या सत्तेवर येताच त्याने कलिंगला आपल्या साम्राज्यात सामील करण्याचा निर्णय घेतला.

युद्ध
इ.स.पू. 261 मध्ये कलिंग आणि मौर्य साम्राज्यात भयानक युद्ध झाले. हे युद्ध अत्यंत रक्तरंजित आणि विनाशकारी होते. इतिहासकारांच्या मते, या युद्धात सुमारे 1 लाख लोक मृत्युमुखी पडले, 1.5 लाख लोक कैद झाले आणि अनेकजण जखमी व विस्थापित झाले.

युद्धानंतरचा परिणाम
कलिंग युद्धाने सम्राट अशोकाच्या जीवनात एक मोठा बदल घडवून आणला. युद्धानंतर अशोक जेव्हा रणभूमीवर गेले, तेव्हा त्याने मृतदेह, दु:खी कुटुंबे, आणि विनाश पाहिला. या दृश्यांनी अशोकाचे मन हेलावले.
त्यामुळेच अशोकाने युद्धपथ सोडून धर्मपथ स्वीकारला आणि बौद्ध धर्माचा अंगीकार केला. त्याने आयुष्यभर अहिंसेचा, सहिष्णुतेचा आणि मानवतेचा प्रचार केला.

महत्त्वाचे परिणाम
1.अहिंसेचा स्वीकार: अशोकाने युद्ध टाकून दिले आणि अहिंसक मार्गाचा अवलंब केला.
2.बौद्ध धर्माचा प्रसार: अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रचार भारतातच नव्हे तर श्रीलंका, नेपाळ, तिबेट, चीन आणि दक्षिण आशियात केला.
3.राज्यकारभारात नैतिकता: अशोकाने 'धम्म' (धर्म) या संकल्पनेवर आधारित प्रशासन चालवले.
4.शिलालेख आणि धर्मलेख: अशोकाने आपल्या धोरणांचे प्रसार करण्यासाठी शिलालेख कोरले – हेच आज आपल्याला त्याच्या विचारांचे स्रोत ठरतात.
5.राजकीय प्रभाव: कलिंग युद्धानंतर मौर्य साम्राज्याने आक्रमकता कमी केली आणि अधिक शांततामय धोरण स्वीकारले.

इतिहासातील स्थान
अशोक ‘महान’ सम्राट म्हणून ओळखला जाऊ लागला
अशोकाचे शासन धोरण – धर्मप्रसार आणि प्रशासनात परिवर्तन

धम्म महामात्रांची नियुक्ती:
·त्यांनी लोकांना नैतिकता शिकवली, धर्मप्रसार केला.
शिलालेख आणि स्तंभलेख:
·त्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी शिलालेख कोरले. हे आज भारतभर सापडतात
शांततामूलक परराष्ट्र धोरण:
·युद्धाऐवजी राजनैतिक संबंध, सांस्कृतिक देवाणघेवाण यावर भर दिला.
जनकल्याणकारी उपाय:
· रस्ते, विहिरी, वृक्षलागवड, औषधालये, जनावरांसाठी वैद्यसेवा अशा योजना सुरू केल्या.

लेखक
ओम अनिल राठोड
डी. फार्म प्रथम वर्ष

बौद्ध धर्म : स्वीकार आणि प्रसार

(Buddhism) हा भारताच्या श्रमण परंपरेतून उदयास आलेला एक धम्म (जीवनपद्धती आणि तत्त्वज्ञान) आहे. याला बौद्ध धम्म, बुद्ध धर्म किंवा बुद्ध धम्म असेही म्हणतात. तथागत बुद्ध यांनी इ.स.पू. ६व्या शतकात धम्मचक्रप्रवर्तन करून बौद्ध धर्माची शिकवण दिली. बौद्ध परंपरेनुसार, गौतम बुद्ध हे पहिले बुद्ध नव्हते; त्यांच्यापूर्वीही बुद्ध झाले होते, आणि ही अनादि परंपरा त्यांनी पुढे नेली, याचा उल्लेख त्रिपिटक ग्रंथांत (विशेषतः बुद्धवंश) आढळतो. बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर पुढील दोन शतकांत, सम्राट अशोक यांच्या काळात बौद्ध धर्माचा भारतभर प्रसार झाला आणि पुढील दोन सहस्रकांमध्ये हा धर्म मध्य, पूर्व आणि आग्नेय आशियात तसेच जगभर पसरला. बौद्ध धर्म हा निरीश्वरवादी, अनात्मवादी, समतावादी, विज्ञानवादी आणि मानवतावादी धर्म मानला जातो. गौतम बुद्ध यांनी मानवजातीला प्रज्ञा, शील आणि करुणा या तत्त्वांची शिकवण दिली. हा धर्म स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, मैत्री, प्रज्ञा आणि मानवी मूल्यांचा पुरस्कर्ता आहे.

इ.स. २०१० च्या अंदाजानुसार, जगभरात सुमारे ४८.९० कोटी ते ५३.५० कोटी लोक बौद्ध धर्माचे अनुयायी होते, जे जागतिक लोकसंख्येच्या अंदाजे ७% ते ८% होते. लोकसंख्येच्या दृष्टीने बौद्ध धर्म हा जगातील चौथा सर्वात मोठा धर्म आहे. ख्रिश्चन धर्म (२.४ अब्ज), इस्लाम (१.९ अब्ज) आणि हिंदू धर्म (१.२ अब्ज) हे जगातील तीन सर्वात मोठे धर्म आहेत. सर्वाधिक बौद्ध अनुयायी चीन, जपान, थायलंड, म्यानमार, श्रीलंका, व्हिएतनाम आणि कंबोडिया या देशांत आहेत. आशिया खंडात बौद्ध धर्माचा मोठा प्रभाव आहे, आणि आज तो १५० हून अधिक देशांत आढळतो.

बौद्ध धम्म हा भारतातील श्रमण परंपरेतून उदयास आलेला एक प्राचीन धर्म आणि तत्त्वज्ञान आहे. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून हा मानवी मूल्यांचा पुरस्कर्ता, विज्ञाननिष्ठ आणि परिवर्तनशील धर्म मानला जातो. गौतम बुद्ध यांनी इ.स.पू. ६व्या शतकात बौद्ध धम्माची शिकवण दिली. बौद्ध परंपरेनुसार, गौतम बुद्धांपूर्वी २१ बुद्ध होऊन गेले, यांचा उल्लेख त्रिपिटकात (विशेषतः बुद्धवंश) आढळतो. गौतम बुद्धांच्या काळानंतर इ.स.पू. ६व्या शतकापासून इ.स. ६व्या शतकापर्यंत बौद्ध धम्माचा विकास झाला. सम्राट अशोक यांच्या काळात (इ.स.पू. ३रे शतक) हा धर्म भारतभर पसरला आणि नंतर मध्य, पूर्व व आग्नेय आशियात प्रसारित झाला.

बौद्ध संस्कृतीचे योगदान मौर्य कला, गांधार कला आणि मथुरा कलेत दिसते. बौद्ध धम्माचा प्रसार त्रिपिटकाच्या साहित्यासह विहारां, स्तूपां, चैत्यां आणि लेण्यांद्वारे झाला. या विकासाला सुमारे १,१०० वर्षे लागली. बौद्ध धम्माने भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक जीवनावर खोल प्रभाव टाकला. १३व्या शतकात मुस्लिम आक्रमणांमुळे आणि हिंदू धर्माच्या पुनरुत्थानामुळे भारतात बौद्ध धर्माचा प्रभाव कमी झाला. काही इतिहासकारांच्या मते, बौद्ध मूर्तींचे हिंदूकरण आणि हिंदू राजांचे अत्याचार यांनीही याला हातभार लावला.

बुद्धांच्या जीवनाचे तपशील अनेक सुरुवातीच्या बौद्ध ग्रंथांमध्ये नमूद केले आहेत परंतु ते विसंगत आहेत. त्यांची सामाजिक पार्श्वभूमी आणि जीवन तपशील सिद्ध करणे कठीण आहे आणि अचूक तारखा अनिश्चित आहेत, जरी 5 व्या शतकातील ईसापूर्व हा सर्वोत्तम अंदाज असल्याचे दिसते. बुद्धाच्या काळात (सुमारे ५०० ईसापूर्व) दक्षिण आशिया आणि मध्य आशियातील प्राचीन राज्ये आणि शहरे - आधुनिक भारत, नेपाळ, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तान सुरुवातीच्या ग्रंथांमध्ये बुद्धाचे आडनाव "गौतम" (पाली: गौतम) असे आहे, तर काही ग्रंथांमध्ये सिद्धार्थ हे आडनाव दिले आहे. त्यांचा जन्म लुंबिनी , सध्याच्या नेपाळ येथे झाला आणि कपिलवस्तू , येथे वाढला , जो आधुनिक नेपाळ-भारत सीमेजवळील गंगेच्या मैदानातील एक शहर आहे आणि त्यांनी त्यांचे आयुष्य आताच्या बिहार आणि उत्तर प्रदेशात घालवले . काही ऐतिहासिक दंतकथा सांगतात की त्यांचे वडील शुद्धोदन नावाचे राजा होते , त्यांची आई राणी माया होती. रिचर्ड गोम्ब्रिच सारखे विद्वान हा एक संशयास्पद दावा मानतात कारण पुराव्यांचे संयोजन असे सूचित करते की त्यांचा जन्म शाक्य समुदायात झाला होता, जो एका लहान कुलीन वर्ग किंवा प्रजासत्ताक सारख्या परिषदेने शासित होता जिथे कोणतेही पद नव्हते परंतु जिथे ज्येष्ठता महत्त्वाची होती. बुद्धांबद्दल, त्यांच्या जीवनाबद्दल, त्यांच्या शिकवणींबद्दल आणि ज्या समाजात ते वाढले त्याबद्दलच्या दाव्यांबद्दलच्या काही कथा कदाचित नंतरच्या काळात बौद्ध ग्रंथांमध्ये शोधून काढल्या गेल्या असतील आणि त्यात मिसळल्या गेल्या असतील. आधुनिक विद्वत्तेत बुद्धाच्या पार्श्वभूमीबद्दलच्या विविध तपशीलांवर वाद आहेत. उदाहरणार्थ, बौद्ध ग्रंथांमध्ये असे म्हटले आहे की बुद्धांनी स्वतःला क्षत्रिय (योद्धा वर्ग) म्हणून वर्णन केले आहे, परंतु गोम्ब्रिच लिहितात की त्यांच्या वडिलांबद्दल फारसे माहिती नाही आणि त्यांच्या वडिलांना क्षत्रिय हा शब्द माहित असल्याचा कोणताही पुरावा नाही.

ज्यांच्या शिकवणींमुळे प्राचीन जैन धर्माची स्थापना झाली , त्यांना त्यांच्या सुरुवातीच्या अनुयायांनी क्षत्रिय असल्याचा दावा केला आहे. बौद्ध धर्म हा सिद्धार्थ गौतम - ज्याला "बुद्ध" म्हणूनही ओळखले जाते - यांनी २,५०० वर्षांपूर्वी भारतात स्थापित केलेला धर्म आहे. अंदाजे ५०० दशलक्ष ते एक अब्ज अनुयायांसह, विद्वान बौद्ध धर्माला जागतिक प्रमुख धर्मांपैकी एक मानतात. देव किंवा देवता नसलेला, ईश्वरवादी नसलेला धर्म म्हणून, काही विद्वान बौद्ध धर्माचे वर्णन संघटित धर्माऐवजी तत्वज्ञान किंवा नैतिक संहिता म्हणून करतात.बौद्ध धर्मातील अनेक श्रद्धा आणि प्रथा दु:खाच्या संकल्पनेभोवती आणि त्याच्या कारणांभोवती फिरतात. बौद्ध धर्म ऐतिहासिकदृष्ट्या पूर्व आणि आग्नेय आशियामध्ये सर्वात प्रमुख राहिला आहे, परंतु त्याचा प्रभाव संपूर्ण पश्चिमेकडे वाढत आहे. अनेक बौद्ध कल्पना आणि तत्वज्ञान इतर धर्मांच्या कल्पनांशी जुळतात.

बौद्ध धर्मातील काही प्रमुख श्रद्धांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

1. · बौद्ध धर्माचे अनुयायी कोणत्याही सर्वोच्च देवाला किंवा देवतेला मानत नाहीत. त्याऐवजी ते आत्मज्ञान प्राप्त करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात - आंतरिक शांती आणि ज्ञानाची अवस्था. जेव्हा अनुयायी या आध्यात्मिक स्तरावर पोहोचतात तेव्हा त्यांना निर्वाणाचा अनुभव आला असे म्हटले जाते.
2. · या धर्माचे संस्थापक बुद्ध हे एक असाधारण अस्तित्व मानले जातात, परंतु देव नाहीत. बुद्ध या शब्दाचा अर्थ "ज्ञानी" असा होतो.
3. · नैतिकता, ध्यान आणि ज्ञानाचा वापर करून ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग साध्य होतो. बौद्ध लोक अनेकदा ध्यान करतात कारण त्यांचा असा विश्वास आहे की ते सत्य जागृत करण्यास मदत करते.
4. · बुद्धांच्या सर्वात महत्त्वाच्या शिकवणी, ज्यांना चार आर्य सत्ये म्हणून ओळखले जाते, ते धर्म समजून घेण्यासाठी आवश्यक आहेत.
5. · बौद्ध लोक कर्म (कारण आणि परिणामाचा नियम) आणि पुनर्जन्म (पुनर्जन्माचे सतत चक्र) या संकल्पना स्वीकारतात.
6. · बौद्ध धर्माचे अनुयायी मंदिरात किंवा स्वतःच्या घरात पूजा करू शकतात.
7. · बौद्ध भिक्षू किंवा भिक्खू, कठोर आचारसंहिता पाळतात, ज्यामध्ये ब्रह्मचर्य समाविष्ट आहे.
8. · एकही बौद्ध प्रतीक नाही, परंतु बौद्ध श्रद्धा दर्शविणाऱ्या अनेक प्रतिमा विकसित झाल्या आहेत, ज्यात कमळाचे फूल, आठ-बोक्यांचे धर्मचक्र, बोधी वृक्ष आणि स्वस्तिक (एक प्राचीन प्रतीक ज्याचे नाव संस्कृतमध्ये "कल्याण" किंवा "शुभभाग्य" असा होतो) यांचा समावेश आहे.

लेखक
अन्नू भगवानसिह राठोड
डी. फार्म प्रथम वर्ष

मौर्य साम्राज्याचा विस्तार आणि सम्राट अशोक यांची भूमिका

सेल्युसिड-मौर्य युद्ध

३०५ मध्ये, सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांनी पश्चिमेकडे परतल्यावर अलेक्झांडर द ग्रेटने सोडलेल्या सॅट्रापीज परत मिळवण्यासाठी अनेक मोहिमा राबवल्या. सेल्युकस पहिला याने या प्रदेशांचे रक्षण करण्यासाठी लढा दिला, परंतु दोन्ही बाजूंनी ३०३ मध्ये शांतता प्रस्थापित केली.अलेक्झांडरच्या सेनापतींपैकी एक असलेल्या सेल्युकसने बॅबिलोनिया मिळवला आणि तेथून त्याने अलेक्झांडरच्या जवळच्या पूर्वेकडील प्रदेशांचा समावेश करण्यासाठी आपले राज्य वाढवले. सेल्युकसने इ.स.पू. ३१२ मध्ये बॅबिलोनमध्ये स्वतःची स्थापना केली, हे वर्ष सेल्युसीड साम्राज्याच्या स्थापनेची तारीख म्हणून वापरले जाते. त्याने केवळ बॅबिलोनियावरच नव्हे तर अलेक्झांडरच्या साम्राज्याच्या संपूर्ण विशाल पूर्वेकडील भागावर राज्य केले. सेल्युसीड साम्राज्य हे हेलेनिस्टिक संस्कृतीचे एक प्रमुख केंद्र होते.

ज्या भागात ग्रीक-मॅसेडोनियन राजकीय अभिजात वर्गाचे वर्चस्व होते (बहुतेक शहरी), तेथे त्याने ग्रीक रीतिरिवाजांचे वर्चस्व राखले..इ.स.पू. ३०५ मध्ये, सेल्युकस पहिला (सेल्युसिड साम्राज्याचा स्थापक) याने भारताच्या वायव्य भागावर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला. हेच भाग पूर्वी अलेक्झांडर महानाच्या मोहिमेत समाविष्ट झाले होते आणि त्यामुळे सेल्युकस यांना त्यांच्यावर दावा सांगण्याची इच्छा होती. मात्र, चंद्रगुप्त मौर्याने सेल्युकसशी युद्ध करून सिंधू खोरे आणि गांधार प्रदेश राखून ठेवले. या युद्धाबद्दल सविस्तर माहिती उपलब्ध नसली तरी, त्याचे परिणाम महत्त्वाचे ठरले. या संघर्षात सेल्युकसला पराभव स्वीकारावा लागला आणि त्यानंतर दोघांमध्ये शांतता करार झाला. या करारानुसार, सेल्युकसने चंद्रगुप्तास मॅसेडोनियन राजकन्येशी विवाह, तसेच पॅरोपामिसाडे (आजचा कंबोज व गांधार), अराचोसिया (आजचा कंधार) आणि गेड्रोसिया (आजचा बलुचिस्तान) हे प्रदेश दिले. बदल्यात चंद्रगुप्ताने सेल्युकसला ५०० युद्धहत्ती दिले, जे इ.स.पू. ३०१ मध्ये इप्ससच्या लढाईत निर्णायक ठरले. या विजयामुळे मौर्य साम्राज्याची सीमारेषा सेल्युसिड साम्राज्याच्या पर्शिया भागापर्यंत विस्तारली. करारानंतर सेल्युकसने आपल्या दोन राजदूतांना – मेगास्थेनिस आणि डेमाकोस – पाटलीपुत्रच्या मौर्य दरबारात पाठवले. पुढे, टॉलेमी दुसरा फिलाडेल्फस, इजिप्तचा राजा, यानेही डायोनिसियस नावाचा दूत मौर्य दरबारात पाठवला. या माध्यमातून मौर्य साम्राज्य आणि हेलेनिस्टिक जग यांच्यातील राजनैतिक आणि सांस्कृतिक संबंध दृढ होत गेले.

बिंदुसाराच्या कारकिर्दीत विस्तार

चंद्रगुप्त मौर्य यांनी ३२२ ईसापूर्व पासून २९८ ईसापूर्व मध्ये त्यांचा मुलगा बिंदुसार याच्या बाजूने स्वेच्छानिवृत्ती आणि पदत्याग होईपर्यंत राज्य केले. बिंदुसार (३२०-२७२ ईसापूर्व) हा मौर्य आणि त्यांची राणी दुर्धारा यांचा मुलगा होता. त्यांच्या कारकिर्दीत, बिंदुसाराने मौर्य साम्राज्याचा विस्तार दक्षिणेकडे केला, चाणक्य त्यांचा सल्लागार होता. त्यांनी १६ राज्ये मौर्य साम्राज्याखाली आणली आणि अशा प्रकारे जवळजवळ संपूर्ण भारतीय द्वीपकल्प जिंकला. बिंदुसाराने राजा इलामचेत्सेनी, पांड्य आणि चेर यांच्या राज्याखालील चोलांच्या मैत्रीपूर्ण द्रविड राज्यांकडे दुर्लक्ष केले. या दक्षिणेकडील राज्यांव्यतिरिक्त, कलिंग (आधुनिक काळातील ओडिशा) हे भारतातील एकमेव राज्य होते जे बिंदुसाराच्या साम्राज्यापासून स्वतंत्र होते.

अशोक द ग्रेट

बिंदुसार २७२ मध्ये मरण पावला आणि त्याचा मुलगा, महान अशोक (३०४-२३२ ईसापूर्व) गादीवर बसला. तरुण राजपुत्र म्हणून, अशोक (शासन २७२-२३२ ईसापूर्व) हा एक हुशार सेनापती होता ज्याने उज्जैन आणि तक्षशिला येथील बंडांना चिरडून टाकले. सम्राट म्हणून, तो महत्त्वाकांक्षी आणि आक्रमक होता, त्याने दक्षिण आणि पश्चिम भारतात साम्राज्याचे श्रेष्ठत्व पुन्हा स्थापित केले. परंतु कलिंगावरील त्याचा विजय (२६२-२६१ ईसापूर्व) हा त्याच्या आयुष्यातील महत्त्वाचा कार्यक्रम ठरला. जरी अशोकाच्या सैन्याने शाही सैनिक आणि नागरी तुकड्यांच्या कलिंग सैन्यावर मात करण्यात यश मिळवले असले तरी, या भयंकर युद्धात अंदाजे १००,००० सैनिक आणि नागरिक मारले गेले, ज्यात अशोकाच्या स्वतःच्या १०,००० हून अधिक माणसांचा समावेश होता. युद्धाच्या विनाशाचा आणि परिणामांचा लाखो लोकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. जेव्हा त्याने स्वतः विनाश पाहिला तेव्हा अशोकाला पश्चात्ताप होऊ लागला. कलिंगाचे विलय पूर्ण झाले असले तरी, अशोकाने बौद्ध धर्माच्या शिकवणी स्वीकारल्या आणि युद्ध आणि हिंसाचाराचा त्याग केला. त्याने आशिया खंडात प्रवास करण्यासाठी आणि इतर देशांमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्यासाठी मिशनरी पाठवले.

शासक म्हणून, अशोकाने शिकार आणि हिंसक क्रीडा क्रियाकलापांवर बंदी घालून आणि करारबद्ध आणि सक्तीची मजुरी (युद्धग्रस्त कलिंगातील हजारो लोकांना सक्तमजुरी आणि गुलामगिरीत भाग पाडले गेले होते) बंद करून अहिंसेची तत्त्वे ("इजा न करण्याचे तत्व") अंमलात आणली. शांतता राखण्यासाठी अशोकने एक मोठी आणि शक्तिशाली सेना राखली, तर आशिया आणि युरोपमधील राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध वाढवले आणि बौद्ध मोहिमांना प्रायोजित केले. त्यांनी देशभरात मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक बांधकाम मोहीम हाती घेतली. या कामांमध्ये अवशेष असलेल्या स्तूपांचे किंवा बौद्ध धार्मिक संरचनांचे बांधकाम होते. अशोकाच्या कारकिर्दीत निर्माण झालेल्या एक उल्लेखनीय स्तूप म्हणजे भारतातील सांची येथे असलेला द ग्रेट स्तूप. ४० वर्षांहून अधिक काळ शांतता, सौहार्द आणि समृद्धीमुळे अशोक भारतीय इतिहासातील सर्वात यशस्वी आणि प्रसिद्ध सम्राटांपैकी एक बनला. तो आधुनिक भारतातील प्रेरणास्थानाचा आदर्श आहे.

अशोकाचे आदेश

अशोकाच्या सर्वात प्रसिद्ध कामगिरीपैकी एक म्हणजे त्याने २६९ ईसापूर्व ते २३२ ईसापूर्व दरम्यान बांधलेले त्याचे शिलालेख तयार करणे. दगडात कोरलेले अशोकाचे शिलालेख संपूर्ण उपखंडात आढळतात. पश्चिमेकडून अफगाणिस्तान आणि दक्षिणेकडून आंध्र (नेल्लोर जिल्हा) पर्यंत, अशोकाचे शिलालेख त्याच्या धोरणांचे आणि कामगिरीचे वर्णन करतात. जरी प्रामुख्याने प्राकृत भाषेत लिहिलेले असले तरी, त्यापैकी दोन ग्रीकमध्ये लिहिलेले होते आणि एक ग्रीक आणि अरामी भाषेत लिहिलेले होते. अशोकाचे शिलालेख ग्रीक, कंबोज आणि गांधार हे त्याच्या साम्राज्याचे सीमावर्ती प्रदेश बनवणारे लोक म्हणून उल्लेख करतात. ते अशोकाच्या राजदूतांनी पश्चिमेकडून भूमध्य समुद्रापर्यंतच्या ग्रीक शासकांना केलेल्या प्रवासाची देखील साक्ष देतात. अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये त्याच्या साम्राज्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा देखील उल्लेख होता, बौद्ध धर्मावर भर दिला होता, परंतु इतर धर्मांचा निषेध केला नव्हता. यासाठी, अशोकाचे शिलालेख धार्मिक सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देणारे एक प्रारंभिक दस्तऐवज म्हणून ओळखले जातात.

लेखक
रोशन सुनील जाधव
डी. फार्म प्रथम वर्ष

अशोकाचे शिलालेख आणि त्यांचा संदेशाची महती

चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या अधिपत्याखाली मौर्य साम्राज्य स्थापीत झाले. त्यानंतर त्यांच्या नंतर त्यांचा पौत्र अशोक याने मौर्य साम्राज्याचा प्रसार करत आपल्या कालखंडातील अत्यंत महान सम्राट म्हणून स्थान मिळवले. अशोक मौर्याचा शासन विविध कारणांसाठी प्रसिद्ध आहे, परंतु त्याचा शिलालेख म्हणजे त्याच्या विचारधारा, त्याची तत्वज्ञान, आणि राजकारणातील महत्त्वाचे मुद्दे दर्शवणारे अत्यंत मूल्यवान साधन ठरले आहेत.

अशोकाचे जीवन आणि त्याचा परिवर्तन:-
अशोकाच्या प्रारंभिक जीवनाबद्दल सांगितल्यास, त्याने राजकीय नेतृत्वाचा कठोरतेने पाठपुरावा केला होता. प्रारंभात तो अत्यंत निर्दयी आणि रक्तपात करणारा शासक होता, विशेषतः कळिंगच्या युद्धात त्याने खूपच दारुण हिंसा केली होती. कळिंग युद्धानंतर अशोकाला मोठा मानसिक धक्का बसला आणि त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला. यामुळे त्याच्या जीवनात एक नवा मोड आला. अशोकाच्या जीवनातील हा बदल त्याच्या शिलालेखांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो. त्याच्या शिलालेखांमधून त्याचा धर्म, शिस्त, आणि लोककल्याणासाठी केलेली कामे स्पष्ट होतात.

अशोकाचे शिलालेख:-
अशोकाने आपल्या राज्यातील विविध प्रदेशांत शिलालेख कोरले होते. हे शिलालेख सामान्यत: दगडावर, पाट्यांवर, आणि स्तंभांवर कोरले गेले होते. अशोकाचे शिलालेख मुख्यतः त्याच्या धार्मिक आणि सामाजिक धोरणांचा उल्लेख करतात. त्याचे शिलालेख आजवरच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचे प्राचीन लिखित दस्तऐवज आहेत. त्यामध्ये अशोकाने बौद्ध धर्माच्या तत्वांचा प्रचार केला, तसेच आपल्या राज्यात शांती आणि कल्याण वाढवण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या.

शिलालेखांचे ठिकाण आणि स्वरूप:-
अशोकाचे शिलालेख भारतीय उपमहाद्वीपभर विविध ठिकाणी आढळतात. अशोकाचे शिलालेख मुख्यत: १४० शिलालेखांमध्ये असतात, जे भारताच्या विविध भागांमध्ये आणि आसपासच्या प्रदेशात कोरलेले आहेत. या शिलालेखांची स्थिती विशेषतः उत्तर भारत, दक्षिण भारत, पश्चिम भारत, आणि पूर्व भारतात आहे. अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये १४ शिलालेख स्तंभाच्या रूपात आहेत, आणि काही शिलालेख पाट्यांवर आणि दगडावर कोरलेले आहेत.

अशोकाचे शिलालेख आणि त्यांचा संदेश:-
अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये विविध विषयांचा समावेश आहे. हे शिलालेख अशोकाच्या वैयक्तिक जीवनातील बदल, त्याचे धर्मप्रेरण, तसेच समाजाचे कल्याण साधण्यासाठी त्याने घेतलेली पावले यावर केंद्रित आहेत.

धर्मप्रचार आणि तत्त्वज्ञान:-
अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्याचे मुख्य उद्देश्य दिसून येते. त्याच्या शिलालेखांमध्ये भगवान बुद्धाच्या उपदेशांचा उल्लेख आहे. त्याच्या शिलालेखांत धर्म, सत्य, अहिंसा, शांती आणि परोपकार यांच्या महत्त्वावर जोर दिला आहे. अशोकाने आपल्या राज्यात बौद्ध धर्माची प्रस्थापना केली आणि त्याच्या शिलालेखांद्वारे लोकांना शांती आणि अहिंसा साधण्याचा संदेश दिला.

नैतिकता आणि शिस्त:-
अशोकाने शिलालेखांतून राज्यकर्त्यांना, तसेच सामान्य लोकांना नैतिकतेचे पालन करण्याचा संदेश दिला. त्याने परस्त्रीला आदर देण्याची, वडिलांना श्रद्धा दाखवण्याची, तसेच वयस्क लोकांना सन्मान देण्याची महत्त्वाची शिकवण दिली. अशोकाने आपल्या शिलालेखांद्वारे जनतेला सत्य बोलण्याची, चोरी न करण्याची, आणि इतरांचे हक्क न तोडण्याची महत्त्वाची शिकवण दिली.

धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था:
अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये राज्यातील विविध धर्मांच्या सन्मानाचा उल्लेख आहे. त्याने आपल्या राज्यात सर्व धर्मांना समान महत्त्व दिले आणि सर्वांसाठी समान न्यायाचा आधार प्रदान केला. अशोकाने आपल्या राज्यात प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांसाठी स्वतंत्र धार्मिक शांती सुनिश्चित केली.

समाजकल्याण:
अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण संदेश म्हणजे लोककल्याणासाठी घेतलेली त्याची पावले. अशोकाने शिक्षणाच्या

प्रसारासाठी, आरोग्य व्यवस्थेसाठी आणि सार्वजनिक सुविधांसाठी अनेक योजनांची सुरूवात केली. त्याने रुग्णालये, जलसिंचन व्यवस्था, आणि विविध प्रकारच्या सार्वजनिक सुविधा निर्माण केल्या.

पर्यावरण आणि प्राणी संरक्षण:-
अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये प्राणी संरक्षणाच्या बाबतीत देखील विचार केला आहे. त्याने शिकार रोखण्याचे, वन्यजीवांचे संरक्षण करण्याचे, आणि निसर्गाचे संतुलन राखण्याचे आदेश दिले. वनस्पतींना वाचवण्याची व प्राण्यांच्या संरक्षणाची आवश्यकता व्यक्त केली.

शिलालेखांची महत्त्व
अशोकाचे शिलालेख केवळ ऐतिहासिक दृषटिकोनातूनच महत्त्वाचे नाहीत, तर ते आपल्या वेळेच्या संस्कृतीची आणि समाजाच्या स्थितीची अचूक आणि ठोस माहिती प्रदान करतात. अशोकाच्या शिलालेखांमुळे बौद्ध धर्माच्या प्रचाराचा इतिहास, त्याच्या विचारधारांची प्रकटीकरणे, आणि त्या काळातील राज्यशासनाची स्थिती समजून घेता येते.
शिलालेखांच्या माध्यमातून अशोकाने शासनाच्या धोरणांचा आणि त्याच्या सामाजिक दृष्टिकोनाचा प्रकट केला, ज्यामुळे आजही त्याच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. अशोकाच्या शिलालेखांचा संदेश म्हणजे एक आदर्श राज्यव्यवस्था, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता आणि लोककल्याण साधण्याची भावना.

अशोकाचे शिलालेख त्याच्या धार्मिक आणि सामाजिक विचारधारांचा, तसेच त्याच्या शासनाच्या धोरणांचा साक्षात्कार करतात. त्याच्या शिलालेखांमधून मिळालेली माहिती आजच्या समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्याने शांती, अहिंसा, न्याय, आणि परोपकार यांना प्राधान्य दिले, आणि त्याच्या शिलालेखांमुळे त्याच्या शासनाची एक स्वतंत्र आणि मूल्यवान ओळख तयार झाली. अशोकाचे शिलालेख आजही संस्कृती, इतिहास आणि धर्माच्या अभ्यासासाठी महत्त्वाचे साधन ठरले आहेत.

लेखक
आदित्य लतिश जगमलानी
डी. फार्म प्रथम वर्ष

सम्राट अशोक: कलिंग युद्धानंतरचा मानसिक आणि वैचारिक परिवर्तन

कलिंग युद्ध (इ.स.पूर्व 261) हा मौर्य सम्राट अशोकाच्या जीवनातील एक निर्णायक वळण होता. हा युद्ध इतका भयानक होता की त्यानंतर अशोकाच्या जीवनात एक मोठा मानसिक आणि वैचारिक क्रांती झाली. त्या युद्धानंतर त्याने केवळ राजकीय धोरणच बदलले नाही, तर त्याचा संपूर्ण जीवनदृष्टीकोन बदलला. खाली या युद्धानंतर झालेल्या मानसिक व वैचारिक बदलांचा सविस्तर आढावा दिला आहे.

कलिंग युद्धाची पार्श्वभूमी

कलिंग (सध्याचा ओडिशा भाग) हा एक स्वतंत्र आणि समृद्ध राज्य होता. मौर्य साम्राज्य विस्तृत होत असताना कलिंगने मौर्य साम्राज्यात विलीन होण्यास नकार दिला. त्यामुळे अशोकाने कलिंगवर आक्रमण केले. या युद्धात सुमारे 1 लाख लोक मारले गेले, हजारो जखमी झाले आणि अनेकांना बंदी बनवले गेले.
या युद्धाने केवळ कलिंगच नव्हे, तर अशोकाच्याही अंत:करणाला हादरवून टाकले.

मानसिक बदल

1.दु:ख, अपराधी भावना आणि पश्चात्ताप

कलिंग युद्धात झालेल्या प्रचंड हानीचे चित्र अशोकाने स्वतः पाहिले. मृतदेह, विधवा झालेल्या स्त्रिया, अनाथ झालेली मुले हे पाहून त्याला आत्मग्लानीने ग्रासले. त्याच्या मनात "मी इतक्या लोकांचा संहार का केला?" हा प्रश्न वारंवार उमटत होता.
युद्धातील विजय मिळवूनही तो मनाने पराभूत झाला. युद्धात कोरलेले 'धम्मशिलालेख' हे सांगतात की, अशोकाला "विजयाच्या" ऐवजी आता "धम्मविजय" हवा होता – म्हणजेच नैतिकतेच्या आणि धर्माच्या मार्गाने मिळवलेला विजय.

2.हिंसेबद्दल तिरस्कार

कलिंग युद्धाने अशोकाला समजले की हिंसा ही अंतिम उत्तर नाही. माणसांची हत्या करून, जमीन जिंकून काही मिळत नाही, उलट दु:खच वाढते. त्यामुळे त्याने पुढे युद्ध करण्याचे सर्वस्वी टाळले आणि 'अहिंसा' ही जीवनपद्धती मान्य केली.बुद्धाच्या शिकवणुकीत दिलेले "अहिंसा परमो धर्म:" हे तत्त्व त्याने आचरणात आणले.
वैचारिक बदल

1.बौद्ध धर्माची दीक्षा

कलिंग युद्धाच्या पश्चात अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्याने उपगुप्त नावाच्या बौद्ध भिक्षूकडून दीक्षा घेतली.बौद्ध धर्मातील करुणा, क्षमा, अहिंसा, संयम आणि मध्यम मार्ग या विचारांनी अशोकाचे मन जिंकले.
धम्म म्हणजे काय?
अशोकाच्या काळात 'धम्म' याचा अर्थ होता – नैतिक आचारधर्म. हा कोणत्याही एका धर्माचा प्रचार नव्हता, तर सर्व समाजाला एकत्र बांधणारा नैतिक कोड होता. त्यात माता-पित्यांचा सन्मान, वृद्धांची सेवा, प्राण्यांवर दया, सत्य बोलणे, तक्रारी न करता शांततेने राहणे हे विचार होते.

2.राजकारणातून 'धम्मकारण' कडे वळणे

युद्धानंतर अशोकाने आपल्या राज्यकारभारातही मोठा बदल केला. पूर्वी जसा राजसत्तेचा उपयोग साम्राज्य वाढवण्यासाठी केला जात होता, तसा त्याचा उपयोग आता समाजातील नैतिक मूल्ये वाढवण्यासाठी केला जाऊ लागला. त्याने 'धम्म महामात्य' नेमले – जे जनतेमध्ये नैतिकतेचा प्रचार करतात, लोकांच्या अडचणी समजून घेतात.

3.सर्वधर्मसमभाव आणि सहिष्णुता

अशोकाने सर्व धर्मांना समान सन्मान दिला. त्याचे शिलालेख सांगतात – "कोणताही धर्म श्रेष्ठ नाही, प्रत्येक धर्मात काही चांगले आहे. आपल्याला इतर धर्मांबद्दल आदर ठेवावा." त्याने धार्मिक सहिष्णुता, संवाद आणि शांततेचा प्रचार केला.

प्रभाव आणि कार्यवाही

1.धम्म प्रचारकांचे नियुक्ती

अशोकाने भारतातील विविध भागात आणि भारताबाहेर (श्रीलंका, ग्रीस, म्यानमार, इराण इ.) धम्म प्रचारक पाठवले. त्याचा मुलगा महेंद्र आणि मुलगी संघमित्रा यांना श्रीलंकेत बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी पाठवले.

2.शिलालेख आणि स्तंभलेख

अशोकाने अनेक शिलालेखांमधून आपले विचार जनतेपर्यंत पोहोचवले. हे लेख विविध प्राकृत भाषांमध्ये कोरले गेले, जेणेकरून सामान्य लोक ते समजू शकतील. त्यात जीवनाच्या नैतिक गोष्टी, करुणा, अहिंसा, संयम, आणि धर्मनिष्ठा याबद्दल शिकवण दिली.

3.कल्याणकारी राज्याची निर्मिती

अशोकाने रस्ते, जलकुंड, धर्मशाळा, रुग्णालये यांची निर्मिती केली. वन्य प्राण्यांसाठी संरक्षण दिले. औषधोपचार मोफत उपलब्ध करून दिले.राजकारण हा केवळ सत्ता मिळवण्याचा मार्ग नसून जनतेच्या कल्याणासाठी असावा, हा संदेश त्याच्या कार्यातून स्पष्ट झाला

मानवतेचा संदेश

कलिंग युद्धानंतर अशोक फक्त सम्राट न राहता धम्मराजा झाला – एक असा राजा जो मानवतेचा, नैतिकतेचा आणि शांततेचा प्रचारक होता. त्याने जगाला शिकवले की, खरी शक्ती तलवारीत नसते, ती करुणा आणि क्षमाशीलतेत असते. कलिंग युद्धाने अशोकाच्या जीवनात एक महान परिवर्तन घडवले. त्याचा हा मानसिक व वैचारिक बदल केवळ त्याच्या वैयक्तिक जीवनापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो एक व्यापक सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक परिवर्तनाचा आरंभ बिंदू ठरला. अशोकाच्या या बदलामुळे मौर्य साम्राज्याच्या इतिहासाला एक नवे रूप मिळाले आणि बौद्ध धर्माचा विस्तार संपूर्ण आशिया खंडात झाला. आजही अशोक हे नाव करुणा, अहिंसा आणि धम्मविचारांचे प्रतीक म्हणून घेतले जाते.

लेखक
यश नारायण वाघमारे
डी. फार्म प्रथम वर्ष

सम्राट अशोक आणि अहिंसेचा मार्ग

सम्राट अशोक (सम्राट अशोक) यांनी कलिंग युद्धानंतर (कलिंग युद्ध) हिंसा आणि युद्धाला पूर्णपणे नकार दिला, आणि अहिंसा (अहिंसा), सत्यता (सत्यता), आणि करुणा (करुणा) यावर आधारित 'धम्म' (धम्म) नावाचा नवीन मार्ग स्वीकारला. त्यांनी आपल्या राज्यकारभारात (राज्यकारभार) आणि सामाजिक जीवनात (सामाजिक जीवन) या तत्त्वांचा अवलंब केला, आणि सर्व प्राणी (प्राणी) आणि धर्मांचा आदर (धर्म) करण्याचा संदेश दिला.

अशोक आणि अहिंसा

कलिंग युद्धानंतरचा बदल: कलिंग युद्धानंतर अशोकाला युद्धाचे विनाशकारी परिणाम (विनाशकारी परिणाम) आणि त्यातून होणारे दु:ख (दु:ख) जाणवले, आणि त्यांनी अहिंसा (अहिंसा) स्वीकारली.

धम्माची स्थापना: अशोकाने ‘धम्म’ नावाचे नवीन तत्त्वज्ञान (तत्त्वज्ञान) विकसित केले, ज्यात अहिंसा, सत्यता, सर्व प्राण्यांवर प्रेम, आणि धार्मिक सहिष्णुता (धार्मिक सहिष्णुता) यावर भर दिला.

अशोकस्तंभ (अशोकस्तंभ): अशोकाने आपल्या साम्राज्यात (साम्राज्य) अनेक शिलालेख (शिलालेख) आणि स्तंभ (स्तंभ) उभारले, ज्यात ‘धम्म’ चे संदेश कोरले होते.

साम्राज्यात ‘धम्म’ चे पालन: अशोकाने आपल्या राज्यकारभारात (राज्यकारभार) ‘धम्म’ चे पालन केले, आणि लोकांनाही त्याचे पालन करण्यास सांगितले.

अहिंसेचा प्रसार: अशोकाने ‘धम्म’ चा प्रसार करण्यासाठी (प्रसार) शिर्षक (शिर्षक) आणि शिरीका (शिरीका) नावाचे पथ (पथ) बनवले, जेणेकरून लोकांना ‘धम्म’ च्या तत्त्वज्ञानाची (तत्त्वज्ञान) माहिती मिळू शकेल.

धम्म आणि अशोक

धम्माचे घटक: ‘धम्म’ मध्ये अहिंसा, सत्यता, दया, करुणा, सर्व धर्मांचा आदर, आणि प्रेम (प्रेम) यांसारखे घटक होत

धम्माचे महत्त्व: अशोकाने ‘धम्म’ ला आपल्या जीवनाचा (जीवनाचा) आणि राज्यकारभाराचा (राज्यकारभार) आधार बनवला, आणि त्याने लोकांनाही ‘धम्म’ चा आदर (आदर) करायला आणि त्याचे पालन (पालन) करायला सांगितले.

अहिंसेचा प्रभाव:

साम्राज्यात शांतता: अशोकाच्या अहिंसक धोरणाने त्यांच्या साम्राज्यात शांतता आणि समृद्धी निर्माण झाली.

सहिष्णुता आणि सहकार्य: त्यांनी लोकांना धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक सहकार्याचे महत्त्व सांगितले.

बौद्ध धर्माचा प्रसार: त्यांच्या धोरणाने बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यास मदत झाली आणि तो आशिया आणि इतर ठिकाणीही पसरला.

सम्राट अशोकाचे अहिंसेचे धोरण:

कलिंग युद्धानंतरचा बदल: कलिंग युद्धात झालेल्या मनुष्यहानीमुळे अशोकाला खूप दु:ख झाले आणि त्यांनी हिंसा आणि युद्धाचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला.

बौद्ध धर्माचे समर्थन: अशोकाने बौद्ध धर्माला प्रोत्साहन दिले आणि त्याचा प्रसार करण्यासाठी अनेक कामे झाली

लेखक
क्रिष्णा मुकेश राय
डी. फार्म प्रथम वर्ष

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व - फुले यांचा दृष्टिकोन

तुम्ही स्त्रीला शिक्षण देताय म्हणजे वाईट मार्गाला लावताय'
'स्त्री ही अज्ञानाची खाण आहे'
'स्त्रीला शिकवणं म्हणजे मूर्खपणा आहे'

भारतात दोनशे-अडीचशे वर्षांपूर्वी समाजाची अशीच धारणा होती. स्त्रीला शिक्षणाचं दार उघडं करून दिलं महात्मा जोतीराव फुले यांनी. त्यांनी शिक्षणाचं महत्त्व अभूतपूर्व पद्धतीने सांगितलं-

'विद्येविना मति गेली
मतिविना नीति गेली
नीतिविना गती गेली
गतिविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले
इतके अनर्थ एका
अविद्येने केले...

शिक्षण घेण्याचा अधिकार फक्त उच्चवर्णीय समाजाला आणि तोही फक्त पुरुषांनाच होता. जोतिबा फुले यांचा हा निष्कर्ष एखाद्या कवितेसारखा मांडलेला असला तरी तो समाजाचा खरा चेहरा दाखवतो, तत्कालीन सामाजिक संरचना उलगडून दाखवतो; दुर्दैवाने आजही भारतातल्या काही भागात तो लागू होतो. मी 'चाकं शिक्षणाची' या फिरत्या शाळेमार्फत झोपडपट्टीतल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणतो त्या प्रक्रियेत लक्षात येतं की अजूनही अनेक मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवलं जातं. अशा वेळी जोतिबांचं कार्य किती महत्त्वाचं होतं हे लक्षात येतं. आज स्त्री शिकली, स्वतःची माणूस म्हणून तिने प्रगती केली. ती शिकल्याने कुटुंबाची प्रगती झाली आणि देश प्रगतीपथावर गेला. या सगळ्यामागे जोतिबा आणि सावित्रीबाई यांचं खूप मोठं योगदान आहे. जोतीरावांनी ज्या वर्षी शिक्षणाचं कार्य सुरू केलं ते 1848. हे अमेरिकेतल्या स्त्री मुक्तीच्या चळवळीचं वर्ष होतं. याच वर्षी कार्ल मार्क्स यांचा कम्युनिस्टांचा जाहीरनामाही प्रसिद्ध झाला. या दोन घटनांबरोबर भारतामध्ये स्त्री मुक्तीचं, स्त्री शिक्षणाचं दार उघडलं. भारत हा जातीव्यवस्थेत अडकलेला देश आहे. त्याचबरोबर अंधश्रध्दा, अविवेकी परंपरा, बुरसटलेले विचार हे जोतिबांच्या काळात प्रचंड प्रमाणात होते. शूद्रांवर कसे अन्याय होत हे हल्लीच्या पिढीला कोणी सांगितलं तर विश्वास ठेवणार नाही कोणी. शूद्राची साधी सावली पडली तरी विटाळ मानणारा समाज माणसाला माणूस म्हणून वागवत नव्हता. अशा काळात जोतिबांनी यामागचं कारण शोधलं. अस्पृश्याना गुलामगिरीचं जीवन का सहन करावं लागलं याचा सखोल अभ्यास केला. आणि या सगळ्यामागे त्यांना अज्ञान हे प्रमुख कारण सापडलं. उच्चवर्णीयांची चुकीची मानसिकता तसंच रूढी आणि परंपरांमधून आलेले विचार तर होतेच पण मुख्य कारण अज्ञान होतं. म्हणून जोतिबांनी स्त्रियांना, अस्पृश्य, शूद्र, आदिवासी बांधवांना शिक्षण द्यायचं ठरवलं आणि या कार्याची सुरुवात त्यांनी घरातून केली. जोतिबांनी त्यांच्या पत्नीला म्हणजे सावित्रीबाईंना शिकवलं. तिचं स्वतंत्र असं व्यक्तिमत्त्व घडवलं. सावित्रीनेही त्यांना मोलाची साथ दिली. या दोघांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला. शिक्षण हे समाज बदलण्याचं प्रभावी साधन आहे. समाजात परिवर्तन घडवायचं असेल तर सर्वांना समान शिक्षण मिळालं पाहिजे; हे त्यांनी ओळखलं होतं आणि यासाठी त्यांनी कार्य सुरू केलं. त्यांनी पुणे शहरात 1848 मध्ये मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. त्याआधी, शाळा कशी हवी, शाळेत काय शिकवलं पाहिजे याचा सखोल अभ्यास केला. अहमदनगर इथे मिशनरी शाळा चालवणाऱ्या मिस फॅरोट यांच्याकडून मार्गदर्शन घेतलं. त्यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षक म्हणून नियुक्त केलं. काम सोपं नव्हतं. प्रवाहाच्या उलट्या दिशेने पोहण्यासारखं कार्य होतं. विरोध प्रचंड होता. 1848 पूर्वी स्त्रिया नि शूद्रांना शिक्षणाचा अधिकारच नव्हता. इंग्रज सरकार शिक्षणासाठी जे प्रयत्न करत होतं त्यांचा फायदा फक्त उच्चवर्णीयांना होत होता. शूद्र आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी इंग्रजांनी काही केलं तर त्यांना छुपा विरोध व्हायचा. संबंधित शाळा बंद पडायच्या. पुरोगामी विचारांचे लोक फार कमी होते; अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच.

अशा काळात जोतिबांनी समाजव्यवस्थेच्या विरोधात जात अहमदनगरहून परत येताच पुण्याला पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. या शाळेत वाचन, अंकगणित, व्याकरण असे विषय शिकवले जात. समाजविरोधातल्या या उलाढालींचा परिणाम म्हणजे त्या काळातल्या सनातन विचारसरणीच्या लोकांनी पुण्यात फुले कुटुंबाला त्रास द्यायला सुरुवात केली आणि जणू धर्मच बुडाला आहे असं वातावरण निर्माण केलं. तरी जोतिबा आणि सावित्रीबाई मागे हटले नाहीत. जर तेव्हा ते मागे हटले असते तर तुमची-माझी आई, बहीण हा लेख वाचूच शकली नसती. देश अंधश्रधेच्या जाळ्यात अडकून राहिला असता.

सावित्रीबाईंवर चिखल, दगड, शेण यांचा मारा होऊनसुद्धा त्या आपल्या निश्चयावर ठाम राहिल्या. त्या तेव्हा फक्त अठरा वर्षांच्या होत्या. तर, जोतिबा एकवीस वर्षांचे होते. आज जेव्हा वीस-बावीस वर्षांचा तरुण भरकटताना आपण पाहतो तेव्हा या फुले दाम्पत्याचं कौतुक वाटतं. मानसशास्त्रीय भाषेत ज्याला भावनिक आणि सामाजिक बुद्धिमत्ता म्हणतात ती या दोघांकडे प्रचंड होती. म्हणूनच ते एवढं मोठं कार्य उभं करू शकले. त्यांनी समाजाला प्रगतीच्या दिशेने नेलं. त्या काळी शाळेत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे स्वच्छ कपडेही नसत. आंघोळीला पाणी नसे. कारण शूद्रांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी घेण्याचा अधिकारच नव्हता. अशा परिस्थितीत या दोघांनी विद्यार्थ्यांना तीही मदत केली; आंघोळीसाठी पाणी उपलब्ध करून देणं, कपडे पुरवणं या गोष्टींसाठीही तेव्हा विशेष प्रयत्न करावे लागत होते. सगळे प्रयत्न करून फुले दाम्पत्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लावली. मुलींना शाळेत येण्यासाठी सुरक्षा मिळावी म्हणून शाळेत शिपायांची भरती केली. अनेक अडचणींवर मात करत शाळा चालू ठेवली. प्रारंभी एक पटसंख्या असलेली शाळा पुढे अठ्ठेचाळीस पटसंख्येपर्यंत पोहोचली. पुढे बुधवारपेठ, रास्ता पेठ, वेताळपेठ अशा ठिकाणी शाळा सुरू झाल्या. अस्पृश्यांची मुलं- मुली शिकू लागली. परिवर्तनाचं चक्र वेगात फिरू लागलं. पण अडचणी कमी होण्याऐवजी वाढतच होत्या. मुलामुलींना तुम्ही एकत्र बसवून शिकवता म्हणूनही त्रास दिला गेला; दोन-अडीचशे वर्षांपूर्वी हा विचार मांडण सुद्धा पाप समजलं जायचं. जोतिबा फक्त शाळा काढून थांबले नाहीत तर तळागाळातल्या लोकांनी वाचलं पाहिजे म्हणून त्यांनी त्यांच्यासाठी सार्वजनिक वाचनालय सुरू केलं. महार, मांग विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक ठिकाणी ब्राह्मण समाज येऊ द्यायचा नाही; म्हणून त्यांच्यासाठी वाचनाची खास सोय करण्यात आली. जोतिबांच्या या सगळ्या कार्याची दखल इंग्रज सरकारला घ्यावी लागली. शाळेचं नाव सर्वदूर पोहोचू लागलं. विद्यार्थी वाढले, वर्तमानपत्रांमध्ये कौतुक होऊ लागलं. समाजाचं मतपरिवर्तन होऊ लागलं. बरेच समाजसुधारक जोतिबांच्या कार्याला मदत करू लागले. इंग्रज सरकारने जोतिबांचा जाहीर सत्कार केला.

जोतिबांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे सरकारने धोरणं बदलली. 1830 मध्ये उच्चवर्णीयांना फक्त शिक्षण नि शाळा उपलब्ध करून देण्याचं इंग्रजांचं धोरण होतं. ईस्ट इंडिया कंपनीने मद्रास सरकारला शिक्षणविषयक धोरणामध्ये स्पष्ट लिहिलं आहे की, 'शिक्षणात अशा सुधारणा झाल्या पाहिजेत की ज्यांनी वरिष्ठ वर्गाची नीती नि बुद्धिमत्ता यांची पातळी उंचावेल. ज्यांना फुरसत आहे आणि ज्यांचं समाजात वजन आहे अशाच लोकांच्या शिक्षणाची आपण काळजी वाहिली पाहिजे. त्यामुळे त्या जातीच्या कल्पनात मोठा बदल घडून येईल. तसा फरक खालच्या बहुसंख्य जातींमध्ये जलद गतीने घडून येणार नाही.' म्हणजे इंग्रज सरकारही अस्पृश्यांना शिकवायच्या मनस्थितीत नव्हतं. मात्र जोतिबांच्या कार्यामुळे चौतीस वर्षांनी म्हणजे 1864 साली त्यांना त्यांच्या धोरणात बदल करावा लागला. ईस्ट इंडिया कंपनीने 'वूड खलिता' पाठवला, त्यानुसार कोणत्याही सरकारी शाळेत किंवा कॉलेजमध्ये जातीचं कारण सांगून कोणासही प्रवेश नाकारण्यास बंदी करण्यात आली. हा कालखंड आपल्याला लक्षात घ्यायला हवा. स्त्रीला, अस्पृश्यांना, दलित, कुणबी, शूद्र यांना शिक्षणाची गरज नाही किंबहुना त्यांना त्याचा अधिकारच नाही असा तेव्हा समाजाचा विचार होता. गरिबी, अंधश्रद्धा आणि जातीव्यवस्था मानणाऱ्या लोकांचा हा काळ. स्वतंत्र नसलेला तेव्हाचा तो भारत. तिथे प्रकाशाची ज्योत जोतिबानी लावली. म्हणून त्यांचं कार्य इतर शिक्षणतज्ज्ञांच्या कार्याहून महान आहे.
बाकीच्यांनी शिक्षण घेणाऱ्यांसाठी आपले विचार मांडले. जोतिबांनी तळागाळापर्यंत शिक्षण नेलं. हजारो पिढ्या शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्यांना त्यामुळे शिक्षण मिळू लागलं. म्हणूनच जोतिबा नि सावित्रीबाई यांच्या शिक्षणकार्याची तुलना कोणाच्याही कार्याशी होऊ शकत नाही.

त्यांच्या कार्याने प्रेरित होऊन पुढे विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बरंच कार्य केलं आणि प्रगतीसाठी समानतेचं दार सर्वांसाठी उघडलं. जोतिबांच्या कार्यामुळे इंग्रज सरकार जोतिबांचे शैक्षणिक विचार अंमलात आणू लागलं. ब्रिटिशांनी जो 'हंटर शिक्षण आयोग' नेमला होता त्या आयोगाला जोतिबांनी मार्गदर्शन केलं. 'हंटर शिक्षण आयोगा'ला सांगितलं की शिक्षक प्रशिक्षित हवा. तो शेतकरी समाजातून आलेला असला तर अधिक उत्तम. शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये व्यवहारज्ञान निर्माण करता यायला हवं. सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचं हवं. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पासष्ट वर्षांनी शिक्षणाचा मोफत आणि सक्तीचा कायदा आला. जोतिबांनी त्या काळातच सरकारला सांगितलं होतं की प्राथमिक शिक्षण सक्तीचं करा.
त्या काळी सरकार उच्च शिक्षणाला अधिक महत्त्व देत असे; पण जोतिबांचं लक्ष प्राथमिक शिक्षणावर केंद्रित असे. आता जगातले बरेच नोबेल पारितोषिक विजेते, अर्थतज्ज्ञ सांगतात की गरिबीचं मूळ प्राथमिक शिक्षण न मिळण्यामध्ये आहे. जोतिबा हे उत्तम अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी त्याचा अभ्यास केला होता. जोतिबांनी बरीच ग्रंथनिर्मिती केली. बरंच अभ्यासपूर्ण लिखाण केलं. काव्य, नाट्य, निबंध, लेख लिहिले. 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्याचा आसूड' यांचे लिखाण केले.
शिवाजीमहाराजांवरचा पोवाडा लिहिला. सांगायचा मुद्दा हा की जोतिबांच्या सामाजिक कार्याला वैचारिक बैठक होती. मुळातून खोलात जाऊन प्रश्नांची उत्तरं शोधून अंमलबजावणी करणं हे त्यांचं वैशिष्ट्य होतं. ज्योतिराव फुले यांचा जन्म 11 एप्रिल1827 साली झाला. साधारण त्यांच्या जन्मापूर्वी म्हणजे शंभर वर्षापूर्वी भारतात ईस्ट इंडिया कंपनी याने त्याचं काम सुरू केलं आणि त्यांचा मृत्यू 28 नोव्हेंबर 1890 साली झाला. यांच्या 63 वर्षांच्या आयुष्यात चाळीस वर्ष त्यांनी समानता आणि शिक्षण यावर काम केलं आणि जन समूहाचे शिक्षण ही मानसिकता आणि कार्य महाराष्ट्रात रुजवलं.

आज पुणे विद्यापीठाला सावित्रीबाई फुले यांचं नाव देण्यात आलं आहे. त्यांच्या कार्याचा हा सन्मान आहे. आता स्त्री शिकू लागली म्हणून त्यांचं कार्य थांबलं असं होत नाही, तर अशा कामाची अधिक गरज निर्माण झाली आहे असं वाटतं. आता कायद्याने समानता आली आहे पण जागतिक स्तरावर ती समानता अस्तित्वात असणं गरजेचं आहे. अजूनही स्त्रीभ्रूणहत्या पूर्णपणे थांबलेली नाही. मुलींना न पाठवता मुलांना परदेशात शिकायला पाठवणारे पालक भेटतात तेव्हा वाटतं अजूनही परिस्थिती तशीच आहे. फक्त प्रश्नांचं स्वरूप बदललं.

ते बदललेलं स्वरूप काहीसं छुपं असल्यामुळे अधिक त्रासदायक आहे; आणि म्हणूनच मागे जात जोतिबांच्या वैचारिक बैठकीतच त्या प्रश्नाच्या उत्तराची नस शोधणं आवश्यक आहे. ती नस सापडली की खुल्या झालेल्या समानतेच्या उत्तराची अर्थपूर्ण आणि काटेकोर अंमलबजावणी करणं गरजेचं आहे. म्हणून या एकविसाव्या शतकात फुलेंचा विचार शिक्षणात अजून प्रखरतेने रुजवायला हवा.

लेखक
अनुज सुरेश मेंगे
बी फार्म द्वितीय वर्ष

महात्मा फुले यांचे सामाजिक सुधारणा कार्य

जोतीराव गोविंदराव फुले (११ एप्रिल १८२७ - २८ नोव्हेंबर १८९०), महात्मा फुले नावाने लोकप्रिय, हे महाराष्ट्रातील एक सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, जातिविरोधी समाजसुधारक आणि लेखक होते. सामाजिक प्रबोधन, अस्पृश्यता व जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन, आणि स्त्रियांना व मागास जातीच्या लोकांना शिक्षण देण्याचे कार्य त्यांनी केले. जोतीबा फुले, ज्यांना महात्मा या टोपणनावानेही ओळखले जाते, यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी कटगुण, सातारा येथे झाला आणि मृत्यू २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी पुण्यात झाला. सत्यशोधक समाज या संघटनेचे संस्थापक असलेल्या फुलेंनी समाजसुधारणेचा ध्यास घेतला होता. भिडे वाडा (गंज पेठ, पुणे) हे त्यांचे प्रमुख स्मारक आहे. त्यांच्यावर थॉमस पेन, लहुजी वस्ताद साळवे आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा प्रभाव होता, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांच्यापासून प्रभावित झाले. गोविंदराव आणि चिमणाबाई फुले हे त्यांचे आई-वडील होते. त्यांनी सावित्रीबाई फुलेंशी विवाह केला होता आणि यशवंत फुले या मुलास त्यांनी दत्तक घेतले होते. हिंदू धर्मातील अन्यायकारक रूढी-परंपरांचा विरोध करत त्यांनी समाज परिवर्तनाचे कार्य केले.

महात्मा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले हे दोघे भारतातील स्त्री शिक्षणाचे प्रणेते आहेत. जोतिरावांनी १८४८ मध्ये पुण्यात तात्यासाहेब भिडे यांच्या भिडेवाडा येथे मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातींमधील लोकांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आपल्या अनुयायांसह सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. शोषित वर्गाच्या उत्थानासाठी कार्य करणाऱ्या या संघटनेचे भाग सर्व धर्म आणि जातीचे लोक बनू शकत होते. महाराष्ट्रातीलसामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक महत्त्वाची व्यक्ती म्हणून फुले यांची ओळख आहे. त्यांना १८८८ मध्ये महाराष्ट्रीय सामाजिक कार्यकर्ते विठ्ठलराव कृष्णाजी वंडेकर यांनी सन्माननीय "महात्मा" (संस्कृत: "महान आत्मा", "पूज्य") पदवी प्रदान केली होती. महाराष्ट्राला तीन प्रमुख समाजसुधारकांचा वैचारिक वारसा लाभला असल्यामुळे या राज्यास "फुले-शाहू-आंबेडकरांचा महाराष्ट्र" असे म्हणतात.

१९७७च्या टपाल तिकीटावर महात्मा फुले

'शेतकऱ्यांचे आसूड' हा महात्मा फुले यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ होय. तत्कालीन समाजातील जातिभेद अनिष्ट प्रथा, तसेच समाजातील उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी याविरुद्धची प्रतिक्रिया महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून उमटलेली होती. त्याकाळच्या समाजाला प्रबोधनाची व सामाजिक परिवर्तनाची वाट दाखविण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ हे मार्गदर्शक व प्रेरणादायी ठरले. समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले यांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. त्यांचे कार्य समाजाला प्रेरणादायी असल्याचे सर्वमान्य आहे.

सामाजिक कार्य

मानवी हक्कावर इ.स.१७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांच्या वाचनात आले. त्याचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्यायाबाबतत्यांच्यामनात विचार येऊ लागले. त्यामुळेचविषमता दूर करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुलामुलींच्या शिक्षण यावर त्यांनी भर देण्याचे ठरवले. सामाजिक भेदभाव त्यामुळे कमी होईल असे त्यांचे निश्चित मत आणि अनुमान होते. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे' असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची (अस्तिक्यवादी) विचारसरणी होती. मानवाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी लिहिलेल्या शेतकऱ्याचा आसूड या पुस्तकातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक दुर्दशा आणि दारिद्र्याची वास्तवता विशद केली आहे. या पुस्तकाद्वारे विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक म्हणूनही जोतीरावांचे दर्शन होते. 'नीती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे' हा विचार मांडणारे जोतीराव एक तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्त्व होते. महात्मा फुलेंनी सामाजिक प्रबोधन करण्यासाठी शेतकऱ्यांचा आसूड इ. ग्रंथ लिहून सामाजिक प्रबोधन केले. मूलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावरून विश्वकुटुंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारचा वर्तनक्रम व वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे हे ज्योतीराव फुलेंनी आपल्या ' सार्वजनिक सत्यधर्म ' संहितेत अनेक वचनांच्या आधारे मांडली आहे.त्यातील काही महत्त्वाची वचने लिहिली.

संसाराविषयी फुले यांचा दृष्टिकोन अर्थातच आशावादी होता. कष्टपूर्वक चालणाऱ्या गृहस्थाश्रमाला ते फार मान देत. कौटुंबिक जीवनाची व समाजाची खरी प्रगती परिश्रमाची वाढ होऊनच होणार आहे. 'कष्टाने जगण्याची ज्यांना धमक नाही, असे लोक संन्यासी व भिक्षुक होतात व प्रपंच खरा नाही, व्यर्थ आहे असा भ्रम प्रपंचातील लोकांच्या बुद्धीत उत्पन्न करतात. असे करण्यात त्यांचा आळशी-धूर्तपणाच असतो', असे त्यांचे मत होते. सर्व गावाच्या, प्रांताच्या, देशाच्या, खंडाच्या संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतःच्या संबंधात, स्त्री आणि पुरुष या उभयतांनी अथवा सर्व स्त्रियांनी एकमेकात कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड (भेदभाव) न करता या भूखंडावर आपले एक कुटंब समजून एकमताने सत्यवर्तन करून राहावे. आपणां सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणिमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मतःच स्वतंत्र प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे आणि त्यास आपापसात साऱ्या हक्कांचा उपभोग घेण्यास समर्थ केले आहे.

आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने सर्व मानवी स्त्री - पुरुषांस धर्म व राजकीय स्वतंत्रता दिली आहे. जो आपल्यापासून दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीस कोणत्याही तऱ्हेचे नुकसान देत नाही, अथवा जो कोणी आपल्यावरून दुसऱ्या मानवांचे हक्क समजून इतरांना पीडा देत नाही त्याला 'सत्यवर्तन करणारा' म्हणावे.

आपल्या सर्वांच्या निर्मिकाने एकंदर सर्व स्त्री - पुरुषांस एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचे मुख्य धनी केले आहे. त्यातून एखादा मानव अथवा काही मानवांची टोळी एखाद्या व्यक्तिवर जबरी करू शकत नाही, त्याप्रमाणे जबरी न करणाऱ्या सत्यवर्तन करणारे म्हणावे. स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या कुटुंबासह, आपल्या भाऊबंदांस, आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यांस आणि आपल्या इष्टमित्र साथींना मोठ्या तोऱ्याने पिढीजात श्रेष्ठ मानून आपल्यास पवित्र मानीत नाहीत, आणि एकंदर सर्व मानवी प्राण्यास पिढीजात कपटाने अपवित्र मानून त्यास नीच मानीत नाहीत, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे. स्त्री अथवा पुरुष जे शेतकरी अथवा कलाकौशल्य करून पोटे भरण्यास श्रेष्ठ मानतात, परंतु शेतकरी वगैरे यांना मदत करणाऱ्यांचा आदरसत्कार करतात त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे.

महात्मा फुले यांनी मानवास सत्यधर्माचा जो बोध केला त्यातील ही काही वचने आपण वाचली की लक्षात येते , जोतीरावांचा आवाका किती मोठ्ठा होता . त्यांना अखिल विश्वाला कवेत घेणाऱ्या माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणारा धर्म साकार करायचा होता. त्यासाठी मानवी वर्तनात, म्हणजेच व्यवहारात काय आमूलाग्र बदल घडवून आणायला हवा यासाठी मानवी स्वभाव आणि मानसिकता यात काय बदल केले पाहिजेत, याबाबतही ज्योतीरावांनी विपुल लेखन केले आहे. 'अखंड' या काव्यप्रकारात त्यांनी 'मानवाचा धर्म', आत्मपरीक्षण, नीती, समाधान, सहिष्णुता, सदसदविवेक, उद्योग, स्वच्छता, गृहकार्यदक्षता, इत्यादी गोष्टींवरही भाष्य केले आहे.जोतिरावांनी वेगवेगळ्या अखंडातून जे विचार मांडले, मानवी जीवनाला दिशा देणारा जो उपदेश केला, त्यामुळे व त्यांच्या समतावादी दृष्टिकोनामुळे समाजाला एक नवी दिशा मिळाली. पुढे हा वारसा त्यांच्या अनुयायांनी चालू ठेवला; त्यामुळे सामाजिक समतेचा जागर कायम राहिला.

आधुनिक भारतामध्ये सामाजिक पुनर्घटनेसाठी चळवळ सुरू करणारी पहिली संस्था म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठवला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली. सत्यशोधक समाजाचा आवाज ही हिंदुस्थानात अनेक शतके दडपून टाकलेल्या कनिष्ठ समाजाची किंकाळी होय.

लेखक
रुत्वीक बाबाराव जाधव
बी फार्म द्वितीय वर्ष

शेतकरी आणि मजूर वर्गासाठी फुले यांचे विचार

ब्रिटीश सत्तेने राबविलेली सारी धोरणे ही अत्यल्प गुंतवणूक-जास्तीत जास्त मुनाफा वा सुत्रावर आधारीत होती. या विशाल देशाचे शोषण एक मौते आव्हान तर होतेच त्यातुनय ग्रामीण भागात शोषीतांचा मोठा वर्ग निर्माण झाला. या वनांच्या मावभावनाची नोंद घेणारे आणि समकालीन पास्तव जसेच्या तरी मांडणारे एक समाज क्रांतीकारक म्हणून म. फुल्यांरी नोंद करावी लागेल. शेती आणि शेतकरी हा कापल्या केवल अर्थव्यवस्थेचाच नाहे तर संपूर्ण समाज रचनेचा कणा असून जोपर्यंत लागी स्थिती सुधारत नाही तोपर्यंत कोणतेही मौलिक स्वरूपाचे सामाजिक परिवर्तन येथे घडून येण्याची शक्यता नाही. हे भाकीत जोतीराव फुल्यांनी एकशेवीस वर्षापुर्वी केले होते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातही त्याचा फारसा गंभीर निवार आम्ही केलेला दिसत नाही. म्हणूनच ऊत्तरोत्तर शेतक-यांची स्थिती अधिकच खालावत गेली. त्याया परिणाम म्हणून आजचा शेतकरी आत्महत्येसारख्या अघोरी मार्गाचा अवलंब करताना दिसत आहे. भारतीय शेती ही निसर्वाधीन असून तिला सातत्याने दुष्काळाचा सामना करावा लागतो.

19 व्या शतकामध्येच देशात आणि महाराष्ट्रातही प्रचंड मोठया प्रमाणात दुष्काळ पराले सन 1876 77 चा दुम्काळ 19 व्या शतकातील सर्वात मोठा भीषण दुष्काळ समजला जातो. एकटया मुंबई प्रांतात आठ साथ यही गैल्याणी नोंद पाहायला मिळते. या दुष्काळाची बाळ राय ग्रामीण भागाला पोचत असली तरी नेहमी प्रमाणेच त्याचा सर्वोत जास्त तडाणा भुनिहीन, शेतमजूर, गरीब व मध्यम शेतकरी जनतेला मसला जागतिक पातळीवर भारत एक कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. या देशातील बहुसंख्य लोकांचे जीवन जगण्याचे मुख्य साधन शेती हेच आहे. रगातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा ज्योतीबा फुल्यांनी भारतीय शेती न शेतकरी या बाबत मुलभूत चिंतन केल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजजीवनाच्या संदर्भात एकोणिसाव्या शतकाला पिशेष स्वरूपाचे महता यावे लागते. पारंपारिक, मध्ययुगीन समाजसंबंधांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे या शतकात धन्के बसत गेले. याच शतकात बसाहतवादी ब्रिटीश राजवट स्थापन झाली. या राजवटीने भारतीय शेती व शेतकन्यांत प्रवंत मोठे शोषण केले. त्यांची आर्थिक धोरणे, जमीन महसूलीस्या नग्या पध्दती, वसाहतयादी प्रशासन म म्यागदान पध्दत, हरतोद्योगांचा न्हास व त्यामुळे जमिनीवर पडणारा लोकांगा पाहता भार आदींमुळे शेती व्यवस्थेवर प्रतिकुल परिणाम घजून आला आणि शेतकरी अधिकाधिक दरीद्री होत गेला. निसर्ग निर्मित आपत्ती तर दुसरीकडे वसाहतवादी ब्रिटीशसता व मह-पुरोहितांच्याकडून इथल्या शेतक-यांचे प्रसंत मोठ्या प्रमाणावरती शोषण होत होते. शुद्र शेतक-यांच्या होणा-या दैन्ययाण्या परिस्थितीने गान्हाणे शेतकऱ्यांचा आसूड (883 साली लिहून म. फुल्यांनीग पहिल्यांदा वेशीवर टांगले. शेतकन्यांच्या दारीद्रयाचे मुळ त्यांच्या अज्ञानात आहे असे स्पष्ट करताना ते आपल्या संधारणा उपोदधतात माणतात.

म.फुले पुर्वकालीन हिंदुस्थानात सर्वसाधारण जनसामान्यांच्या अंगाने या प्रक्रियेलाच मुळी बांध घालण्यात आला. फुलण्याचे/ निकसीत होण्याचे मार्ग कुंतीत करण्यात आले. पुढे ते आपोआप मुजत गेले. त्यामुळे अनेक अनर्थांना आमंत्रण मिळाले. त्या कारणे शुद्रातिशुद्र तर खचलेच पण मोठा अनर्थ झाला तो शुद शेतकन्यांमानत अनिगोमुळे शुद्र शेतकरी मुख्यतः देन्यवाण्या स्थितीस येऊन पोहोचला. विशीर्ण धर्म, कालमाहग वर्मग्रंथ, जातीय विभाजन अधब्दायावर अधिष्ठित कसलेला समाजव्यवस्थेच्या जोडीला अगिया काली. सान्गांनी मिळून गळे मिती घातली आणि त्यातून ज्ञानासंबंधी अनास्था निर्माण झाली. शेतक-यांच्या अज्ञानासह शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेस कारणीभूत असल्याचे फुले सांगतात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला जोतीरावांनी हात घातला तो मोठ्या व्यापक भुमीकेतून. शेतक-यांची परिस्थिती फार केवीलवाणी आहे, त्यांच्यावर दया करा, अशी मिकेची किंकाळी त्यांनी मारली नाही. शेतकरी कष्ट करतो. राबतो पण त्याच्या कष्टाचे फळ लुटून नेले जाते. प्रथमतः भटशाहीकडुन उरले सूरले इंग्रजांकडुन हे शोषण फार पुराणे आहे. त्याची सुरुवात पेंढारी, कहीवाले, मागून सरदार, राजेरजवाडे यांच्या लुटीतून होते, बेठबिगार, धर्मव्यवस्था, कारभार, अपुऱ्या किंमती हे सर्व शेतीच्या लुटीचे प्रकार आहेत. ही जाणीव झाल्यानंतर त्यांनी शेतीच्या लुटीचा एक इतिहास आणि विचार पध्दती पुढे मांडली.

आजवरच्या कोणत्याही मांडणीत संपत्ती, उत्पादक शेतकऱ्याला स्थान नव्हते ते म. फुल्यांच्या मांडणीत आहे. म.जोतीबा फुल्यांनी त्यांच्या लिखाणतून मिथकांचा मोठ्या खुबीने वापर केला. त्यांचे विश्लेषण करीत असताना त्यांना संपूर्ण नवे रूप दिले आणि महाराष्ट्रातील शुद्रातीशुद्र समाजाच्या हातामध्ये नवे वैचारीक हत्यार दिले. प्रस्थापीत वैदिक व ब्राम्हणी संस्कृतीचे वैचारीक प्रभूत्व संपुष्टात आणण्यासाठी त्यांनी भारतीय परंपरेत बळीराजाचे मिथक होते त्यास नवा आशय प्रदान केला. बळीराजाला एक नवा ऐतिहासीक अर्थ, नवे राजकीय परिमाण त्यांनी प्राप्त करून दिले. बळी हा प्रल्हादाचा नातू त्याचे राज्य फार मोठे होते जोतीबा खंडोबा मल्हारी, म्हसोबा, मार्तंड, भैरोबा वगैरे क्षेत्रपती त्यांचे वेगवेगळे मंत्री आणि अधिकारी होते. बळीच्या प्रत्येक प्रांताचा प्रमुख हा खंडोबा होता. शत्रुला समोरा समोरच्या लढाईत चीत करणारा मार्तंड त्याचा सैन्याचा प्रमुख होता. म्हसोबा हा त्याचा न्यायाधिकारी होता. महात्मा फुले यांच्या मते बळीराजा आणि त्यांचे सर्व राज्याधिकारी स्वकार्य दक्ष होते. त्याच्या या न्यायी कारभारामुळे लोक अजुनही त्याची आठवण करताना दिसून येतात. म. फुले यांच्या मते बळीचे वाढते सामर्थ्य आणि दरारा आर्यांना सहन झाला नाही. म्हणून वामन नावाच्या सेनापतीच्या नेतृत्त्वाखाली त्यांनी बळीच्या राज्यावर हल्ला केला. वामनाने या लढाईत बळीचा पराभव केला. लढाईत बळी मृत्युमुखी पडला. त्याची पत्नी विध्यावली सती गेली. वामनाच्या सैन्याने ऐन दसऱ्याच्या दिवशी राजधानीत प्रवेश करून लूट केली.

शिवरायांना त्यांनी कुळवाडी भूषण म्हणून संबोधले

शिवाजी महाराजांची प्रजा म्हणजे सामान्य शेतकरी होता. कुणब्याचा राजा म्हणून जोतीबांनी शिवरायांचा गौरवकेला. जोतीबांचा त्याकाळच्या राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांवरही मुळीच विश्वास नव्हता. जो पर्यंत काँग्रेसचे नेते शेतकरीयांच्या हिताची कळवळ बाळगीत नाहीत तो पर्यंत राष्ट्रीय होऊच शकत नाही, असे त्यांचे मत होते. राष्ट्रीय सभाही तिच्या आरंभीच्या काळात मुठभर सुशिक्षित देशाभिमानी आणि प्रबुध्द लोकांची संस्था होती.

लेखक
जय संजय वायकर
बी फार्म द्वितीय वर्ष

महात्मा ज्योतिबा फुलेयांचे बालपण आणि शिक्षण

बालपण

ज्योतिबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुण्यात झाला. त्यांचे पूर्ण नाव ज्योतिराव गोविंदराव फुले असे होते. त्यांचे वडील गोविंदराव फुले हे एक शेतकरी होते, तर आईचा नाव लक्ष्मी होता. त्यांच्या कुटुंबातील आर्थिक परिस्थिती साधारण होती, पण त्यांना शिक्षणाची महत्त्वता लवकरच समजली. त्यांचे बालपण साध्या आणि ग्रामीण वातावरणात गेले.

ज्योतिबा लहानपणापासूनच विदयार्थी म्हणून चांगले होते. पण त्या काळात शिक्षणाची व्यवस्था आणि समाजातील जातिवादामुळे अनेकांना शिक्षण मिळणे कठीण होते. त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी खूप अडचणींचा सामना करावा लागला. त्यावेळी शिक्षण हे फक्त उच्च जातीय लोकांसाठी उपलब्ध होते. त्यामुळे ज्योतिबा यांना त्यांच्या शिक्षणाच्या प्रवासात अनेक अडथळे आले.

शिक्षण

ज्योतिबा फुले यांचे प्राथमिक शिक्षण पुण्यात झाले. त्यांनी प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेतला आणि तिथेच त्यांना इंग्रजी भाषेची गोडी लागली. मात्र, त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. त्या काळात जातिवादामुळे शूद्र आणि आदिवासी लोकांना शिक्षण मिळणे कठीण होते. ज्योतिबा यांचा विचार वेगळा होता. त्यांनी आपल्या समाजातील अन्याय आणि असमानतेचा अनुभव घेतला होता. त्यामुळे त्यांनी ठरवले की, त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील बदल घडवायचे आहेत. त्यांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत मिळून १८४८ मध्ये भारतातील पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली. हे एक ऐतिहासिक पाऊल होते, कारण त्या काळात मुलींचे शिक्षण हे एक वर्ज्य मानले जात होते. सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण घेण्यास ज्योतिबा यांचा मोठा हातभार लागला. ज्योतिबा फुले यांना विविध विषयांमध्ये रुची होती, विशेषतः समाजशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानात. त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करून समाजातील असमानतेविरोधात आवाज उठवला. त्यांनी "सर्व शिक्षा" चळवळ सुरू केली, ज्यामध्ये त्यांनी सर्व जातींच्या लोकांना शिक्षण मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिद्ध आहेत:

विद्येविना मती गेली ।
मतीविना नीती गेली ।
नीतीविना गती गेली ।
गतीविना वित्त गेले ।
वित्ताविना शूद्र खचले।
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून त्यांनी ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला. त्यांनी इ.स.१८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील मुलींची पहिली मराठी शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी पत्नी-सावित्रीबाईंवर सोपविली. आणि यानंतर जोतीबांनी अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केल्या. महात्मा फुलेंनी शिक्षणाची प्रेरणा अहिल्या नगर मिस फरार यांच्याकडून घेतली होती (मेजर कँडी फुलेंच्या शाळेला पुस्तके पुरवत असत). त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी अतोनात प्रयत्न केले. त्यांनी मुलींसाठी शाळा सुरू केल्याचं त्याच बरोबर अस्पृश्य मुलांसाठी देखील शाळा सुरू केलीत. महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची प्रेरणा मावस बहीण -सगुणाबाई क्षिरसागर यांच्याकडून मिळाली. जोतीराव जसे सार्वजनिक ठिकाणी उपदेशपर भाषणे करीत, तसेच ते शाळांतील शिक्षकांना आदर्श पाठ देऊन शिक्षकांनी मुलांच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य ती साधनेनी उपकरणे वापरावी म्हणून शिक्षकांनाही उत्तेजन देत असत. स्थापत्यशास्त्र महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांकडे सत्यशोधक समाजाने एक अर्ज केला. त्या महाविद्यालयामध्ये काही प्रमाणात गरीब ब्राह्मणेतर विद्यार्थांना निःशुल्क शिक्षण द्यावे, अशी त्यांनी प्रार्थना केली होती. त्या अर्जातील त्यांचा हेतू सफल झाला.

सामाजिक सुधारण

ज्योतिबा फुले यांचे कार्य केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते; त्यांनी सामाजिक सुधारणा सुद्धा केल्या. त्यांनी जातिवाद, स्त्री-पुरुष समानता आणि शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. त्यांनी "सत्यशोधक समाज" या संस्थेची स्थापना केली, ज्यामध्ये त्यांनी जातीभेद आणि असमानतेच्या विरोधात काम केले. त्यांच्या विचारधारेने अनेक लोकांना प्रेरित केले आणि त्यांनी समाजातील भेदभाव समाप्त करण्यासाठी लढा दिला. ज्योतिबा फुले यांचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत आणि त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात मोठे बदल घडले आहेत.

लेखक
जागृती संजय डवले
बी फार्म द्वितीय वर्ष

सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान

शिक्षणाच्या स्वर्गाचे,
जिने उघडले दार,
तीच सावित्री आज
जगाची शिलेदार!

स्त्री शिक्षणाच्या ज्यांनी रचला पाया बालिकांना जगण्याचा हक्क छाया,सदा दिला ज्योतिबांना साथ, केली अनंत अडचणीवर मात ज्यांनी पेटवली क्रांतीज्योती असे मोलाचे कार्य करणाऱ्या सावित्रीबाई.सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान. भारतातील महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले यांनी १८४८ मध्ये त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांच्यासोबत देशातील पहिल्या महिला शाळांपैकी एक सुरू केली. शिक्षणाव्यतिरिक्त, त्यांनी महिला हक्क, सामाजिक समानता आणि विधवा पुनर्विवाह आणि आंतरजातीय विवाह यासारख्या सुधारणांसाठी लढा दिला. सावित्रीबाई भारताच्या एक प्रसिद्ध कवयित्री आणि समाजसुधारक देखील होत्या. त्यांच्या योगदानाचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या भूमिकेवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे.

सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे ३ जानेवारी १८३१ रोजी जन्मलेल्या सावित्रीबाई या ९ वर्षांच्या असताना इस १८४०मध्ये त्यांचा विवाह १३वर्षे वयाच्या ज्योतिबा फुले यांच्याशी झाला. लहानपणापासून ज्योतिबांना जातीयतेचे चटके बसले होते. अस्पृश्याचे हाल पाहून ज्योतिबांचे काळीज पिळवटून निघत असे. अशा अमानुष रुढी-परंपरा व कर्मकांडाविरुद्ध ज्योतिबांचे मन पेटून उठले. ज्योतिबांच्या मनातील पेटत्या ज्योतिला प्रज्वलीत करण्याचे कार्य सावित्रीनेच केले व ती खऱ्या अर्थाने सामाजिक क्रांतीची प्रखर ज्योत झाली. सर्वांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचे कठीण कार्य ज्योतिराव व सावित्रीबाई यांनी केले.

१ जानेवारी १८४८ रोजी पुणे येथील बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा काढून या दाम्पत्याने प्रथम शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. काही धर्ममार्तंडांनी 'धर्म बुडाला' अशी ओरड केली व सावित्रीबाईंवर धर्मबुडवी म्हणून ते शेणमाती, दगड फेकू लागले. तरीसुद्धा त्या मागे हटल्या नाहीत. अस्पृश्यांना शिकविल्यामुळे सनातनी मंडळी जास्तच चिडली. त्यांनी ज्योतिरावांच्या वडिलांवर सामाजिक बहिष्कार टाकण्याची धमकी दिली. त्यामुळे ज्योतिरावांच्या वडिलांनी त्यांना घराबाहेर काढले. वयाच्या अवघ्या १९व्या वर्षी सावित्रीबाई फुले यांना घराबाहेर पडणे भाग पडले. अशाही परिस्थितीत सावित्री मुळीच डगमगली नाही. ज्योतिरावांच्या कार्यात त्यांनी पूर्णपणे साथ देण्याची तयारी केली होती. सावित्रीबाई फुले अशिक्षीत होत्या. त्यांना ज्योतिराव फुले यांनी घरी शिकविले व नंतर शाळेत शिक्षण देण्याचे कार्य सावित्रीबाईंनी केले. इस १८४८ ते १८५२पर्यंत त्यांनी एकूण १८ शाळा काढल्या. त्यांच्या शाळेची नोंद सरकारी दफ्तरात झाली तेव्हा १२ फेब्रुवारी १८५२ मध्ये मेजर कॅन्डी यांच्या हस्ते महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचा शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. तसेच शाळांना सरकारी अनुदान जाहीर केले. शिक्षणाची महती गाताना सावित्रीबाई म्हणतात...

विद्या हे धन आहे रे श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून
तिचा साठा ज्यापाशी, तो ज्ञानी मानिती जन

शिक्षणाबद्दल आवड

जातिभेद आणि लिंगभेदावर आधारित अन्यायकारक वागणूक नाहीशी करण्यासाठी काम केले.त्याकाळी बालविवाहामुळे अनेक मुली गरोदर असताना विधवा झाल्या. त्यांच्याकरिता या फुले दाम्पत्याने १८६३ रोजी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून

एक प्रसूतिगृहही सुरू केले. केशवपनाविरुद्ध नागरिकांना संघटीत करून नाभिकांचा संप घडवून आणण्याचा कल्पक उपक्रम कामगार नेते नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केला. त्यामागची प्रेरणा सावित्रीबाईंचीच होती. इतकेच नव्हे तर विधवा आईच्या पोटी जन्म घेणाऱ्या यशवंतला दत्तक घेऊन सावित्रीबाईंनी त्याला डॉक्टर केले.

सावित्रीबाई फुले सामाजिक सुधारणा

सावित्रीबाई फुले यांनी बालहत्येच्या व्यापक प्रथेला तोंड देण्यासाठी बालहत्येची प्रतिबंधक गृह (१८६३) स्थापन केली, ज्यामध्ये प्रामुख्याने ब्राह्मण विधवांना लक्ष्य केले जात असे. त्यांनी बालविवाह आणि सती प्रथेला सक्रियपणे विरोध केला, विधवांना पुनर्विवाह करण्याच्या आणि त्यांनी निवडल्यास स्वतंत्रपणे जगण्याच्या अधिकारांचे समर्थन केले.
सावित्रीबाईंनी शिक्षण आणि सामाजिक समतेवर भर दिला. त्यांनी स्त्रिया आणि उपेक्षित समुदायांना शिक्षित करण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले.

सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

भारतातील महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले यांनी १८४८ मध्ये त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांच्यासोबत देशातील पहिल्या महिला शाळांपैकी एक सुरू केली. शिक्षणाव्यतिरिक्त, त्यांनी महिला हक्क, सामाजिक समानता आणि विधवा पुनर्विवाह आणि आंतरजातीय विवाह यासारख्या सुधारणांसाठी लढा दिला. सावित्रीबाई भारताच्या एक प्रसिद्ध कवयित्री आणि समाजसुधारक देखील होत्या. त्यांच्या योगदानाचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या भूमिकेवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे , ज्याचा सारांश खालीलप्रमाणे देता येईल

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य

१) १ जानेवारी, इ.स. १८४८ रोजी पुण्यात बुधवार पेठेतील भिडेवाड्यात जोतीरावांनी मुलींची शाळा काढली. या शाळेत सावित्रीबाईंची शिक्षिका म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. यामुळे सावित्रीबाईंना पहिल्या भारतीय शिक्षिका म्हंटले जाते.
२) इ.स. १८४८ ते १८५२पर्यंत त्यांनी एकूण १८ शाळा काढल्या.
३) इ.स. १८५४ साली त्यांचा 'काव्यफुले' हा पहिला कवितासंग्रह प्रकाशित झाला.
४) २८ जानेवारी १८६३ साली स्वतःच्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून एक प्रसूतिगृहही सुरू केले. बालहत्या प्रतिबंधगृह जोतीरावांनी सुरु केले असले तरी त्याच्या देखरेखीची संपूर्ण जबाबदारी सावित्रीबाईंवर होती.
५) १८७६–७७ च्या दुष्काळात त्यांनी खूप कष्ट केले.
६) इ.स. १८९३ साली सासवड येथे झालेल्या 'सत्यशोधक परिषदे'चे अध्यक्षपद सावित्रीबाईंनी भूषविले.
७) इ.स. १८९६ सालातल्या दुष्काळात सावित्रीबाईंनी समाजाला सत्कार्याचा आदर्श घालून दिला. पोटासाठी शरीरविक्रय करणाऱ्या बाया-बापड्यांना दुष्टांच्या तावडीतून सोडवून त्यांनी त्यांना सत्यशोधक कुटुंबांत आश्रयास पाठविले. त्यांच्या कार्याला हातभार म्हणून पंडिता रमाबाई, गायकवाड सरकार अशा लोकांनी मदतीचा हात पुढे केला.

सावित्रीबाई फुले चरित्र

१९ व्या शतकातील समाजसुधारक आणि कवयित्री सावित्रीबाई फुले यांनी महिला आणि उपेक्षित समुदायांच्या सक्षमीकरणासाठी आपले जीवन समर्पित केले. ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा येथील नायगाव येथे जन्मलेल्या त्या लक्ष्मी आणि खंडोजी नेवेशे पाटील यांच्या मोठ्या कन्या होत्या. वयाच्या ९ व्या वर्षी त्यांनी १३ वर्षांच्या ज्योतिराव फुले यांच्याशी लग्न केले, जे महाराष्ट्रात एक प्रमुख सुधारक म्हणून उदयास आले. मूळ निरक्षर असलेल्या सावित्रीबाई फुले यांना त्यांचे पती ज्योतिराव फुले यांनी महिला शिक्षणाविरुद्धच्या सामाजिक नियमांना आव्हान देऊन लिहायला आणि वाचायला शिकवले. आव्हाने आणि अस्पृश्यतेचा सामना करूनही, त्या आपल्या कार्यासाठी वचनबद्ध राहिल्या. १० मार्च १८९७ रोजी ब्युबोनिक प्लेगच्या रुग्णाची काळजी घेत असताना सावित्रीबाईंचे निधन झाले, ज्यामुळे पिढ्यानपिढ्या प्रेरणा देणारा वारसा मागे राहिला....

सावित्रीबाई फुले सामाजिक सुधारणा

सावित्रीबाई फुले यांनी बालहत्येच्या व्यापक प्रथेला तोंड देण्यासाठी बालहत्येची प्रतिबंधक गृह (१८६३) स्थापन केली , ज्यामध्ये प्रामुख्याने ब्राह्मण विधवांना लक्ष्य केले जात असे. त्यांनी बालविवाह आणि सती प्रथेला सक्रियपणे विरोध केला, विधवांना पुनर्विवाह करण्याच्या आणि त्यांनी निवडल्यास स्वतंत्रपणे जगण्याच्या अधिकारांचे समर्थन केले.

महिला सेवा मंडळ

सावित्रीबाईंनी महिलांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, विशेषतः विधवांचे मुंडण करण्याच्या अमानुष प्रथेविरुद्ध लढण्यासाठी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाज (१८७३): सामाजिक समानतेला चालना देण्यासाठी, जाती-आधारित भेदभावाविरुद्ध लढण्यासाठी आणि दलित आणि महिलांसह उपेक्षित गटांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी त्यांनी त्यांचे

पती ज्योतिराव फुले यांच्यासोबत सत्यशोधक समाजाची सह-स्थापना केली . या संघटनेने आंतरजातीय विवाह, बालविवाह संपवणे आणि विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देणे यासारख्या सुधारणांचा पुरस्कार केले.

महिला शिक्षणाचे प्रणेते

१९ व्या शतकात महिलांसाठी शिक्षण दुर्मिळ होते. सावित्रीबाई आणि ज्योतिबा फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडे वाडा येथे भारतातील पहिली महिला शाळा सुरू करून सामाजिक रूढींना आव्हान दिले . विरोध असूनही, १८५१ पर्यंत त्यांनी १५० विद्यार्थिनी असलेल्या तीन शाळांमध्ये विस्तार केला, ज्यामध्ये सरकारी शाळांपेक्षा जास्त मुलींना आकर्षित केले गेले. तथापि, त्यांच्या प्रगतीशील प्रयत्नांना कुटुंबाच्या नापसंतीमुळे, सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिबा फुले यांना त्यांचे घर सोडावे लागले.
सावित्रीबाईंनी भारतातील पहिल्या मुस्लिम महिला शिक्षिका फातिमा बेगम शेख यांना नोकरीवर ठेवून त्यांची वचनबद्धता पुढे नेली. त्यांनी उपेक्षित समुदायांसाठी शैक्षणिक ट्रस्ट देखील स्थापन केले.

सावित्रीबाई फुले साहित्य

समाजसुधारक म्हणून केलेल्या प्रयत्नांव्यतिरिक्त, सावित्रीबाई फुले एक कुशल कवयित्री होत्या. त्यांनी १८५४ मध्ये काव्या फुले आणि १८९२ मध्ये बावन काशी सुबोध रत्नाकर हे पुस्तक प्रकाशित केले, तसेच " जा, शिक्षण मिळवा" ही एक उल्लेखनीय कविता देखील प्रकाशित केली. तिच्या कवितेतील कामातून शिक्षण आणि सक्षमीकरणाप्रती तिची वचनबद्धता दिसून येते. तिच्या एका प्रसिद्ध वाक्यातून शिक्षणाच्या महत्त्वावरील तिचा विश्वास व्यक्त होतो: "शिक्षणाशिवाय स्त्री ही मुळांशिवाय किंवा पानांशिवाय वडाच्या झाडासारखीअसते.

लेखक
राणी संजय तुमसरे
बी फार्म द्वितीय वर्ष

अस्पृश्यता आणि जातीभेदाविरुद्ध फुले यांचे कार्य

अस्पृश्यता आणि जातीभेदाविरुद्ध फुले यांचे कार्य

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून वर्णव्यवस्थाआणि जातीभेदाचे विष पसरले आहे. या व्यवस्थेमुळेशूद्र, अतिशूद्र आणि महिलांना शिक्षण, स्वातंत्र्य, आणि समान अधिकार नाकारले गेले. या अन्यायाच्याविरोधात ज्या काही थोर व्यक्तींनी आवाज उठवला, त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. त्यांनी सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षण, विचार आणि कृती या मार्गांचा अवलंब केला. महात्मा फुले यांना समजले होते की शिक्षणाशिवाय समाज बदलणार नाही. म्हणूनच त्यांनी 1848 मध्ये पुण्यात पहिली मुलींची आणि अस्पृश्य मुलांची शाळा सुरू केली. सावित्रीबाई फुले यांनीही त्यांना सक्रिय साथ दिली. शिक्षणाच्यामाध्यमातून त्यांनी दलित, गरीब आणि महिलांना आत्मभान दिले. त्यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन करून ब्राह्मणधर्मशास्त्रांचा विरोध केला आणि जातीअंतासाठी प्रयत्न केले.

फुले यांचे ग्रंथ जसे की गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड, त्रितीय रत्न इत्यादींमध्येत्यांनी जातीय विषमतेचा उगम, त्याचे दुष्परिणाम, आणि उपाय यांचा सखोल विचार मांडला आहे. त्यांनी अस्पृश्यांनासार्वजनिक विहिरीतून पाणी घेण्याचा अधिकार दिला, आणि समाजात समानतेची भावना रुजवली. त्यांनी ब्राह्मणरहितविवाह आणि उपनयनही सुरू केले.
महात्मा फुले यांचे कार्य आजच्या लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांशी सुसंगत आहे. त्यांनी जेव्हा जातीभेदाच्या विरोधात आवाज उठवला, तेव्हा त्यांच्यावरटीकाही झाली, पण त्यांनी खंबीरपणे आपले कार्य सुरू ठेवले. आज आपण जे काही सामाजिक अधिकार उपभोगत आहोत, त्यामागे फुले यांची दूरदृष्टी आणि सामाजिक समर्पण आहे. म्हणूनच फुले हे भारतीय समाजसुधारणेचे जनक मानले जातात.

महात्मा ज्योतिबा फुले हे अस्पृश्यता आणि जातीभेदाविरुद्धलढणारे महाराष्ट्रातील अग्रेसर आणि क्रांतिकारी समाजसुधारक होते. त्यांनी भारतीय समाजातील विषमतेच्या मुळाशी जाऊन तिचा निषेध केला आणि समानतेच्या मूल्यांवर आधारित समाज उभारण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कार्याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक क्रांती
- फुले यांना समजले की जातिभेद आणि अस्पृश्यतेचे निर्मूलन शिक्षणाशिवाय शक्य नाही.
- 1848 मध्ये त्यांनी पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्या मदतीने पहिली मुलींची शाळा पुण्यात सुरू केली.
- त्यांनी मागासवर्गीय आणि दलित मुलांसाठी शाळा सुरू करून शिक्षण सर्वांसाठी खुले केले.
- त्यावेळी शिक्षण केवळ उच्चवर्णीयांपुरते मर्यादित होते, हे बंधन त्यांनी तोडले.
-

२. सत्यशोधक समाजाची स्थापना (1873)
- जातीभेद, अंधश्रद्धा आणि ब्राह्मणवादाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी फुले यांनी सत्यशोधक समाज या संघटनेची स्थापना केली.
- या समाजाचा मुख्य उद्देश होता शूद्र-अतिशूद्रांना सामाजिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य मिळवून देणे.
- विवाह, उपनयन यासारख्या धार्मिक विधींमध्ये ब्राह्मण पुजाऱ्यांचा हस्तक्षेप नको, या विचारातून त्यांनी ब्राह्मणरहित विवाह सुरू केले.
-

३. ब्राह्मणवाद आणि वर्णव्यवस्थेचा विरोध
- फुले यांनी आपल्या लेखनातून ब्राह्मणधर्मशास्त्रांचा तीव्र विरोध केला.
- त्यांच्या मते, ब्राह्मणांनी मनुस्मृती आणि वेदांचा वापर करून शूद्रांना गुलाम केले.
- त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांतून –
  - गुलामगिरी (1873)
  - त्रितीया रत्न
  - शेतकऱ्याचा आसूड

यांसारख्या ग्रंथांतून त्यांनी जातिभेदाचे मूळ उघड केले आणि त्याचा प्रखर निषेध केला.

४. महिलांचे आणि दलितांचे सक्षमीकरण
- फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली केली.
- विधवांचे पुनर्विवाह, स्त्री-भ्रूणहत्या, सतीप्रथा यांचा त्यांनी विरोध केला.
- अस्पृश्य स्त्रियांना देखील शिक्षण दिले आणि त्यांचे मानवी हक्क जपले.

५. सार्वजनिक विहिरी आणि सामाजिक समावेश
- अस्पृश्यांना पाणी मिळत नव्हते म्हणून त्यांनी आपल्या शेतातील विहीर अस्पृश्यांसाठी खुली केली.
- ह्या कृतीने त्यांनी वास्तविक सामाजिक समतेचा आदर्श प्रस्थापित केला.

अस्पृशांच्या उध्दाराचे कार्य:-

इ.स. 1852 मध्ये अस्पृश्यांच्यासाठी वेताळ पेठेत स्वखर्चाने एक शाळा काढली. इ.स.1853 मध्ये काही मित्रांच्या सहाय्याने 'महार, मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकविण्याकरीता मंडळी' या नावाची संस्था काढली. त्यांनी सुरु केलेल्या या कार्यास सर्व शिक्षणप्रेमींनी सहकार्य केले. अशाप्रकारे त्यांनी इ.स.1868 पर्यंत पुण्यात तीन शाळा सुरु केल्या उच्च वर्णियाकडून या अस्पृश्यांना वाईट वागणूक मिळत होती. या अस्पृश्यांना कोणत्याही क्षेत्रात कसलेही अधिकार नव्हते त्यांना उपेक्षितच जीवन जगावे लागत होते. म्हणूनच महात्मा फुले यांनी या समाजाला अंधकारातून बाहेर काढण्याकरीता अनेक ग्रंथ व काव्यावर आधारित पुस्तके लिहिली. तसेच 'गुलामगिरी' या ग्रंथातून उच्च वर्णियावर कठोर टिका केली आहे. तसेच अस्पृश्यांनी आपले अज्ञान घालवावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असा ही संदेश दिला आहे.'

सत्यशोधक समाज:-

महात्मा फुले यांनी आपले विचार समाजापर्यंत पोहचावेत यासाठी सतत पंधरा वर्षे जाहीर सभा, पत्रके आणि पुस्तिका याद्वारा व्यक्त केले होते. कनिष्ठ वर्गाना शिक्षणाचे महत्व पटवून ते त्यांनी आपल्या मुलांना द्यावे. असा ते उपदेश करीत राहिले होते. देवाच्या आणि धर्माच्या नावाखाली भटभिक्षुकांनी व शास्त्री पंडितांनी धार्मिक ग्रंथाच्याद्वारा त्यांच्या मानेभोवती मानसिक गुलामगिरीचे पाश गुंडाळले होते. त्यांच्यावर लादलेली गुलामगिरी ब त्यांच्यात प्रस्तुत केलेल्या दुष्ट चालीरिती व धर्मभोळ्या वेडगळ समजुती झुगारुन स्वतःस मुक्त करावे असा त्यांनी सतत आक्रोश चालविला होता. महात्मा फुले यांनी कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या मनावर असे ठसविण्याचा प्रयत्न केला की, ब्राम्हणी शास्त्रांनी त्यांच्यावर लादलेली मानसिक गुलामगिरी ही काही ललाट लिखित नाही तसेच ती देवनिर्मित नाही. जन्मतःच ती गुलामगिरी त्याच्याबरोबर येते ही कल्पना अत्यंत चुकीची आहे. सर्वसामान्य वर्गामध्ये त्यांनी आत्मविश्वास आणि आत्मसम्मान या विषयीची जाणीव जागृती करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी समता, बंधुत्ता व स्वातंत्र्य हे विचार रुजविण्यासाठी सन 1873 मध्ये सत्यशोधक समाज स्थापन केला. हा समाज स्थापन करण्यामागचा त्यांचा हेतू सर्व जाती धर्माच्या लोकांना व्यासपीठ उपलब्ध व्हावे व समाजजागृतीचे कार्य व्हावे हा होता. अशाप्रकारे कनिष्ठ वर्गाला मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारी ती एक प्रकारची चळवळच महात्मा फुले यांनी सुरु केलेली होती.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होत्ती

सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहेत व देव त्यांचा आई-बाप आहे. त्याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यास पुरोहित किंवा गुरु यांची आवश्कता नाही. ही दोन्ही तत्वे मान्य झाल्यास सत्यशोधक समाजाचे सभासद होता येत होते या समाजामार्फत दारु बंदी, सक्तीचे शिक्षण, स्वदेशी वस्तू वापरण्यास प्रोत्साहन देणे, ब्राम्हणाची धार्मिक क्षेत्रातील पुरोहितगिरी जुगारुन देणे, कुटूंबियातील लग्ने अल्पखर्चात करण्याची व्यवस्था करणे, ज्योतिष, भूते स्पृश्य हिंदूंकडून मोठा त्रास सहन करावा लागला. अभंगात सांगितलेली विटाळाची कल्पना हिंदू समाजात पाळल्या जात होती. महाराष्ट्रातील ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम, सावता माळी, नरहरी, चोखा, बंका व एकनाथ इ. साधुसंतांच्या काळी हिंदू समाजात अस्पृश्यता प्रचलित होती. यातील काही संतांच्या प्रचार वाणीने थोड्याफार प्रमाणता का होईना हिन जातीतील भक्तांना ईश्वराची भक्ती करण्याची अनुमती मिळाली होती. केवळ भक्ती करता येत होती, पण ईश्वराच्या मंदिरात जाऊन दर्शन घेण्यास मज्जावच होता.

महात्मा फुले यांचे कार्य भारतातील जातीभेद आणि अस्पृश्यतेविरुद्धच्या लढ्याचे प्रतीक बनले आहे. त्यांनी आपल्या जीवनभर या अत्याचारांच्या विरोधात आवाज उठवला आणि समाजातील सर्व वर्गांसाठी समानतेचे व प्रगतीचे मार्ग दाखवले. त्यांचे कार्य आजही समाजातील विविध भेदभावांवर प्रकाश टाकते आणि त्यांच्या योगदानाचा प्रभाव आजही जिवंत आहे.

अस्पृशांच्या उध्दाराचे कार्य:-

इ.स. 1852 मध्ये अस्पृश्यांच्यासाठी वेताळ पेठेत स्वखर्चाने एक शाळा काढली. इ.स.1853 मध्ये काही मित्रांच्या सहाय्याने 'महार, मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकविण्याकरीता मंडळी' या नावाची संस्था काढली. त्यांनी सुरु केलेल्या या कार्यास सर्व शिक्षणप्रेमींनी सहकार्य केले. अशाप्रकारे त्यांनी इ.स.1868 पर्यंत पुण्यात तीन शाळा सुरु केल्या उच्च वर्णियाकडून या अस्पृश्यांना वाईट वागणूक मिळत होती. या अस्पृश्यांना कोणत्याही क्षेत्रात कसलेही अधिकार नव्हते त्यांना उपेक्षितच जीवन जगावे लागत होते. म्हणूनच महात्मा फुले यांनी या समाजाला अंधकारातून बाहेर काढण्याकरीता अनेक ग्रंथ व काव्यावर आधारित पुस्तके लिहिली. तसेच 'गुलामगिरी' या ग्रंथातून उच्च वर्णियावर कठोर टिका केली आहे. तसेच अस्पृश्यांनी आपले अज्ञान घालवावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असा ही संदेश दिला आहे.'

सत्यशोधक समाज:-

महात्मा फुले यांनी आपले विचार समाजापर्यंत पोहचावेत यासाठी सतत पंधरा वर्षे जाहीर सभा, पत्रके आणि पुस्तिका याद्वारा व्यक्त केले होते. कनिष्ठ वर्गाना शिक्षणाचे महत्व पटवून ते त्यांनी आपल्या मुलांना द्यावे. असा ते उपदेश करीत राहिले होते. देवाच्या आणि धर्माच्या नावाखाली भटभिक्षुकांनी व शास्त्री पंडितांनी धार्मिक ग्रंथाच्याद्वारा त्यांच्या मानेभोवती मानसिक गुलामगिरीचे पाश गुंडाळले होते. त्यांच्यावर लादलेली गुलामगिरी ब त्यांच्यात प्रस्तुत केलेल्या दुष्ट चालीरिती व धर्मभोळ्या वेडगळ समजुती झुगारुन स्वतःस मुक्त करावे असा त्यांनी सतत आक्रोश चालविला होता.

महात्मा फुले यांनी कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या मनावर असे ठसविण्याचा प्रयत्न केला की, ब्राम्हणी शास्त्रांनी त्यांच्यावर लादलेली मानसिक गुलामगिरी ही काही ललाट लिखित नाही तसेच ती देवनिर्मित नाही. जन्मतःच ती गुलामगिरी त्याच्याबरोबर येते ही कल्पना अत्यंत चुकीची आहे. सर्वसामान्य वर्गामध्ये त्यांनी आत्मविश्वास आणि आत्मसम्मान या विषयीची जाणीव जागृती करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी समता, बंधुत्ता व स्वातंत्र्य हे विचार रुजविण्यासाठी सन 1873 मध्ये सत्यशोधक समाज स्थापन केला. हा समाज स्थापन करण्यामागचा त्यांचा हेतू सर्व जाती धर्माच्या लोकांना व्यासपीठ उपलब्ध व्हावे व समाजजागृतीचे कार्य व्हावे हा होता. अशाप्रकारे कनिष्ठ वर्गाला मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारी ती एक प्रकारची चळवळच महात्मा फुले यांनी सुरु केलेली होती.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होत्ती

सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहेत व देव त्यांचा आई-बाप आहे. त्याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यास पुरोहित किंवा गुरु यांची आवश्कता नाही. ही दोन्ही तत्वे मान्य झाल्यास सत्यशोधक समाजाचे सभासद होता येत होते या समाजामार्फत दारु बंदी, सक्तीचे शिक्षण, स्वदेशी वस्तू वापरण्यास प्रोत्साहन देणे, ब्राम्हणाची धार्मिक क्षेत्रातील पुरोहितगिरी जुगारुन देणे, कुटूंबियातील लग्ने अल्पखर्चात करण्याची व्यवस्था करणे, ज्योतिष, भूते स्पृश्य हिंदूंकडून मोठा त्रास सहन करावा लागला. अभंगात सांगितलेली विटाळाची कल्पना हिंदू समाजात पाळल्या जात होती. महाराष्ट्रातील ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम, सावता माळी, नरहरी, चोखा, बंका व एकनाथ इ. साधुसंतांच्या काळी हिंदू समाजात अस्पृश्यता प्रचलित होती. यातील काही संतांच्या प्रचार वाणीने थोड्याफार प्रमाणता का होईना हिन जातीतील भक्तांना ईश्वराची भक्ती करण्याची अनुमती मिळाली होती. केवळ भक्ती करता येत होती, पण ईश्वराच्या मंदिरात जाऊन दर्शन घेण्यास मज्जावच होता. महात्मा फुले यांचे कार्य भारतातील जातीभेद आणि अस्पृश्यतेविरुद्धच्या लढ्याचे प्रतीक बनले आहे. त्यांनी आपल्या जीवनभर या अत्याचारांच्या विरोधात आवाज उठवला आणि समाजातील सर्व वर्गांसाठी समानतेचे व प्रगतीचे मार्ग दाखवले. त्यांचे कार्य आजही समाजातील विविध भेदभावांवर प्रकाश टाकते आणि त्यांच्या योगदानाचा प्रभाव आजही जिवंत आहे.

लेखक
साक्षी भास्कर जयभाये
बी फार्म द्वितीय वर्ष

महात्मा ज्योतिबा फुले: धार्मिक अंधश्रद्धा व रूढीविरुद्ध त्याचीं भूमिका

अंधश्रद्धांचा एक मोठा स्त्रोत म्हणून धर्माकडे पाहता येते बहुतांश अंधश्रद्धांचा धर्माशी संबंध दिसतो. धर्माचे व धार्मिक अंधश्रद्धा चे तीन भाग करता येतात प्रत्येक धर्माला मूलतत्त्व असते जे विविध पंथांमध्ये समान असते पण दोन धर्मात असमान असते एक ज्ञानी व पुरोहित वर्ग असतो आणि एक सामाजिक अस्तित्व असते यातील मूलतत्त्व हे व्यक्ती सामाजिक हे परंपरात्मक तर पुरोहित वर्ग हे संघटनात्मक अशी वर्गवारी करता येईल.

सर्वसाधारणपणे सुधारणा अंधश्रद्धा निर्मूलन या प्रथम सामाजिक व परंपरागत नंतर पुरोहित वर्ग विरोधी व शेवटी मूलभूत विरोधी असतात पहिले दोन टप्प्याचे हे चळवळीतून साधले जातात. तिसरा टप्पा वैयक्तिक असल्याने प्रत्येकाला तो आप आपला गाठावा लागतो सर्व धर्मात एक समान धागा असतो असे म्हणता येईल तो धागा म्हणजे मृत्यू नंतरची जीवन असणे असे मानणे आणि ते जीवन सुक्कर करण्यास हे ती एसिक जीवनात काहीतरी करता येत असे मानणे सध्याच्या जीवनावर चांगला परिणाम करणारे काहीतरी धार्मिक कृत्य असते असे मानणारे अजून एक समान धागा आहे असे मानता येईल धार्मिक तत्व त्यांनी मात्र याला गौण समाजात धर्माची,लोकप्रियता वाढवण्यास याच्यात मुख्य उपयोग असतो.

अंधश्रद्धा व श्रद्धा या तात्विक भेद करायचा झाल्यास हेही जीवनात बदल घडवून पाहणाऱ्या तथाकथित पारोलोकिक जीवनातील बदल घडून पाहणाऱ्या कृती समजुती या श्रद्धा प्रकारात मोडता येतील अर्थक हा श्रद्धा अंधश्रद्धाचा वाणत्य म्हणता येणार नाही धर्माचे विभाग करता आले तर दोन होतील एकाच ईश्वराला व्यक्तिमत्व दिलेले आहे व तो एकच आहे दुसऱ्यात असे काही नाही जीव ख्रिश्चन इस्लाम व काही हिंदू पंत हे पहिल्या प्रकारात मोडू शकतात अनेक विश्वरळे हिंदू अद्विती बौद्ध व जैन हे दुसऱ्या प्रकारात मोडतात यातील जीव ख्रिश्चन व इरलाग हे धर्म काही धार्मिक पुस्तके जुना करार विशिष्ट जगनिर्मितीच्या व अंताची कल्पना मानतात म्हणून त्यांना एक गट तयार होऊ शकतो या तिन्ही धर्मामध्ये संकटात्मक बाबी देखील इतर काही धर्मापेक्षा जास्त स्पष्ट आहे अकालीशीक व जैन हे देखील संघटनात्मक बाबतीत जास्त पुढे आहेत हिंदू धर्माची निश्चित घटना दिसत नाही. अर्थात ऐतिहासिक रित्या याबाबती नेहमी सारख्या राहिलेल्या नाहीत या संघटनामुळे विवेक वादी चळवळी समोर कधी आहार उभे राहते तर कधी या संघटना धार्मिक चळवळीच्या कमजोर भाग बनतात.

प्रथम धार्मिक चळवळ ही कोणा लोकोत्तर माणसापासून तयार झाली असते ही माणसे समाजात नेतृत्व देणारी आणि लोकप्रिय असणं असतात त्यांच्या नावावर चे चमत्कार विचारात घेतले नाहीत तरी त्यांच्या बुद्धीचा न्यायप्रियतेची दयाळू पणाची ज्ञानाची चुणूक आपल्या त्याच्या चरित्रातून दिसते बरेचदा त्यांना लढा प्रस्थापिता विरुद्ध दिसतो या दृष्टीने पाहिल्यास मानसिक दृष्टिकोनातून त्याचा क्रांतिकारी म्हणता येते मात्र याच्या विरोधात असा महापुरुषांनी यांनी ज्यांना हळूहळू पुरोहित वर्ग जाणता येते असे असतात. म्हणजे हा वर्ग व्यवस्थेच्या बाजूने असतो राज्यकर्त्यासोबत असतो राज्य कर्तरांना धार्मिक अधिष्ठान देतो तळागाळातल्यांना उपेक्षितो हे सर्व नेहमीच असे होते होत नसले तरी ते बहुतांशाने खरे आहे यांच्यावर यांच्याबरोबर काही चांगल्या गोष्टी घडतात म्हणजे हा वर्ग धार्मिक ज्ञानाचा एक साठा तयार करतो हा वर्गशिक्षित असल्याने इतर ज्ञानही त्यात जोडले जाते धार्मिक चळवळीच्या प्रकरणी त्याच्या वचनावर आधारित अशी एक नियम व्यवस्था बनवीतो बरेचदा त्या शिकविण्याला तत्वज्ञानाची जोड देऊन एक संघपणा आणतो.

धार्मिक चळवळ ही समाजातील चालीरीती सण इसवी सन फारशी फारकत घेत आहे प्रत्येक धार्मिक सण हे त्या धर्मकाला पूर्वीचे होते याची उदाहरणे म्हणजे ख्रिस्ताच्या अधिक ख्रिसमस व ईस्टर महमद्दा पूर्वीपासूनची चालू असलेली मक्का वारी अनेक हिंदू दैवत याच पद्धतीने धर्मात शिकलेली दिसतात यात अलीकडचे उदाहरण म्हणजे साईबाबा दिवाळी पोंगल हारगे सण बारसे बातिसमा मुंज यासारखे चालीरीती अधिक माहितीसाठी यांचे लोकदेवात विश्व लजूक गिरी इतर साहित्य वाचावे हिंदू धर्मात अशाच रीतीने आल्या असे जाणवत यातील कृतिकांनी सामाजिक गर ज असते पुरोहित वर्ग हा सर्वांना एक धार्मिक अधिष्ठान देत असतो या सर्वामुळे धर्माच्या कक्षेत सर्व प्रकारचे ज्ञान सामाजिक नियम व्यवस्था सण-उत्सवादी कृत्ये सामाजिक जालिंदी आणि शेवटी पाल रोखीक फायदा असे सर्व येऊन बसते म्हणून कृती धर्मपुरुष करते धर्माला एक जीवन व्यवस्था म्हणतात. अर्थात त्या सर्वात काहीसे कलानुरूप चांगले असते म्हणून सुधारणावादी चळवळीने विरोध होतो या सुधारणा जीवन व्यवस्था बदलवणाऱ्या असतात असे वाटते काही जण चांगल्या गोष्टीकडे पाहून वाईट गोष्टींमध्ये काहीतरी न समजलेला चांगला उद्देश आहे असे मानतात यातून सर्व त्यांचे विरुद्ध सर्व काही असा नाहक वाद घडतो अर्थात काळ बदलत असल्याने त्याचे परंपरा समाजातून दूर होतात असण्याची प्रक्रिया आपण चालूच असते परंपरागत अंधश्रद्धा शकुन अपशकुन भविष्य कथन नासवादी करणे आयुर्वेदायी परंगात औषध उपचारा पद्धती योगातील तरुण दुरुस्त राहण्याची शास्त्रीय मूलभूत उतरवणाऱ्या व्यक्ती मंत्री व ठिकाणे र्धा सारख्या संकटावर लागू पडणारे मंत्र वास्तुशास्त्र अशा बाबी यात मोडतात यातील बहुत अंगावर आज अंकात वेगळे लेख असल्याने यावर येथे सविस्तर लिहिण्याची गरज नाही या सर्व गोष्टी धार्मिकतेच्या उंबरवट्याच्या आहेत.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या चळवळी व संघटित धार्मिक नेतृत्व या दोघांमध्ये बरेचदा परंपरागक अंधश्रद्धावर वाद होत नाही अन एकदा त्याचे एकमत होते विज्ञानाच्या कसोटीवर उतरणाऱ्या पारंपारिक समजूतीच्या वैज्ञानिक सत्य म्हणून मान्यता मिळणे हे सामाजिक असते जसे आयुर्वेदातील काही आवश्यक त्याच्याबरोबर पारंपारिक अभिमानाला त्यातून पुष्टी मिळते मात्र ज्या विरुद्ध अजून निर्णायक पुरावा मिळाला नाही अशा गोष्टींना मान्यता कल धर्माच्या संकटात्मक बाबतीत धार्मिक विधी जशी विवाह अत्यविधी नमाज बाबतीत मुंज यज्ञ धार्मिक ठिकाणे व काही संकल्पना विश्व निर्मितीच्या सिद्धांत याचा समावेश होतो मूलतत्त्वापासून या बाबी आयुष्यात व ईश्वर अवतार निरीक्ष मूळ धर्मग्रंथ आणि मरणोत्तर जीवनाच्या मूळ काही कल्पना अशा गोष्टींच्या समावेश होतो संकटात्मक बाबतीत मुख्य घडणारी गोष्ट म्हणजे पुरोहित वर्गमुक्तदारी ही मुक्तेदारी हिंदू मध्ये जातीशी पीडित असल्याने अधिक जास्त खटकणारी असते पण तरीही इतर पुरुष पुरोहित वर्ग यामध्ये मागे नसतो एके काढली काही प्रमाणात आताही ख्रिश्चन मुस्लिम शिक धर्म गुरु हे राजकारणात नुसते सक्रिय नव्हते तर राज्यव्यवस्था चालवणाऱ्या होते हा पुरोहित वर्ग सामाजिक सदन वर्गातून येत आहे .

धार्मिक मूलतत्त्व राखून पुरोहित वर्गाचे वर्चस्व अमान्य करणे ही प्रत्येक धर्मातील नवीन पंतांची सुरुवात असते. संकटात्मक बाबीत पंथ हे एकमेकांपेक्षा भिन्न असतात म्हणून काही जण त्यांना विभिन्न धर्म म्हणतात. सहजा अशा विभिन्न पंथांमध्ये आपणास लग्न होत नाही म्हणून तसे म्हणणे फारसे चुकीचे ठरणार नाही. काही धार्मिक चळवळी उदाहरण वारकरी नाथपंथीय अशी संकटात्मक पायरी गाठत नाही मग त्यांना काय संबोधाची असा प्रश्न राहतो.

लेखक
वैभव रविंद पायघन
बी फार्म द्वितीय वर्ष

पहिल्या मुलींच्या शाळेची स्थापना – एक ऐतिहासिक झलक

भिडे वाडा, पुणे येथील पहिली शाळा

भारतातील सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात १९व्या शतकात मोठे बदल होत होते. ब्रिटिश राजवटीच्या आगमनानंतर शिक्षणाची गोडी वाढू लागली, परंतु ही संधी प्रामुख्याने मुलांपुरती मर्यादित होती. त्या काळात मुलींना शिक्षण देणे म्हणजे समाजाच्या रुढींना आव्हान देणे असे समजले जात होते. स्त्री शिक्षणाबाबत समाजात खूपच प्रतिकूल वातावरण होते. अशा परिस्थितीत, मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा स्थापन करणे हे धाडसाचे आणि क्रांतिकारक पाऊल होते. भारतामध्ये पहिली मुलींची शाळा स्थापन झाली १ जानेवारी १८४८ रोजी, पुणे शहरात. ही शाळा स्थापन केली समाजसुधारक ज्योतिबा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका ठरल्या. ही शाळा पुण्यातील भिडे वाडा या ठिकाणी सुरू झाली.

संघर्ष आणि धैर्य – सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

सावित्रीबाई फुले यांना या कार्यात अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. समाजातील ब्राह्मण वर्गासह अनेकांना हे स्त्री शिक्षण मान्य नव्हते. त्यांच्यावर दगडफेक झाली, शिवीगाळ झाली, परंतु त्यांनी आपल्या कार्यातून मागे हटले नाही. त्यांनी आपल्या अंगावर एक साडी जास्त ठेवली होती – जी अंगावर फेकलेले चिखल पुसण्यासाठी वापरली जायची.
या शाळेत सुरुवातीला फक्त काही मोजक्या मुलींचा सहभाग होता, परंतु हळूहळू पालकांचा विश्वास बसू लागला. सावित्रीबाई आणि ज्योतिबा फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणासोबतच विधवांविवाह, स्त्रीस्वातंत्र्य, अस्पृश्यता निवारण यांसारख्या विषयांवरही कार्य केले. त्यांच्या कार्यामुळे आज भारतात महिलांना शिक्षणाची समान संधी मिळते आहे.

पहिल्या शाळेचा वारसा आणि समाजावर परिणाम

भिडे वाडा येथील पहिली शाळा ही केवळ एक शैक्षणिक संस्था नव्हती – ती एक सामाजिक क्रांतीचे केंद्र होती. या शाळेने अनेक महिलांना शिक्षण देऊन सक्षम बनवले. सावित्रीबाईंच्या कार्याने प्रेरित होऊन पुढे भारतात अनेक महिला शिक्षिका तयार झाल्या. आजही भिडे वाडा हे ऐतिहासिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते. सरकार आणि अनेक सामाजिक संस्था तिथे स्मृतीस्थळे उभारून त्या कार्याचा गौरव करतात.

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारीला 'बालिका दिन' म्हणून साजरा केला जातो. या शाळेची स्थापना ही केवळ शिक्षणाची सुरुवात नव्हे, तर एका नव्या युगाची पायाभरणी होती. आज ज्या स्त्रिया विविध क्षेत्रांमध्ये यशस्वी होत आहेत, त्या मागे सावित्रीबाई फुले यांचे त्याग आणि योगदान आहे.

लेखक
श्रेया प्रफुल गुजर
बी फार्म द्वितीय वर्ष

फुले दंपत्यांची स्त्री शिक्षणाची लढाई

भारतातील 19 व्या शतकात, स्त्री शिक्षण आणि महिला सशक्तीकरण हे अत्यंत दुर्लक्षित आणि संघर्षपूर्ण विषय होते. त्या काळात भारतीय समाजातील पारंपरिक रूढी, जातीवाद आणि धर्मनिष्ठता यांच्यामुळे महिलांना शिक्षण घेणे हे एक असंभव कार्य मानले जात होते. पंढरपूर, पुणे आणि आसपासच्या भागांतील समाजात पुरुषप्रधान व्यवस्था मजबूत होती. अशा वेळी जोतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले या दोन समाजसुधारकांनी त्यांचे कार्य सुरू केले. त्यांच्या जीवनगाथेचा विस्तार, त्यांचे संघर्ष, त्यांचा आदर्श, आणि त्यांनी सुरु केलेल्या स्त्री शिक्षणाच्या लढाईचा सर्वांगीण प्रभाव समजून घेतल्यास त्यांचे कार्य केवळ त्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर आजही त्याचा प्रचंड प्रभाव आहे.

जोतिराव फुले यांचा प्रारंभ:

जोतिराव फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे शहरात झाला. त्यांच्या जीवनातील पहिले अनेक वर्षे एका सामान्य कुटुंबात व्यतीत झाली. त्यांचे शिक्षण त्यावेळी अत्यंत कठीण होते, कारण भारतीय समाजाच्या उच्च वर्गाने मुलांसाठीच शिक्षण घेणे योग्य ठरवले होते. तथापि, जोतिराव फुले यांनी या पद्धतीला नकार देत आपले शिक्षण सुरू ठेवले. त्यांना फार लहान वयातच शिक्षणाचे महत्त्व समजले होते.

जोतिराव फुले यांचे कार्य महात्मा गांधी, आंबेडकर, आणि इतर समाजसुधारकांच्या विचारांवर परिणाम करणारे ठरले. त्यांनी समाजाच्या अनेक अंधश्रद्धा, जातीभेद, आणि स्त्री विरोधी मानसिकतेविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्याच कार्यामुळे पुढे अनेक सामाजिक बदल घडले.

सावित्रीबाई फुले यांचा प्रारंभ:

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी पुणे जिल्ह्यातील निंबाळक गावात झाला. त्यांचा कुटुंब एक गरीब, पण शिक्षणाची महत्त्वता समजणारे होते. सावित्रीबाई फुले यांना शालेय शिक्षणाच्या सुरुवातीस अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. परंतु त्यांना आपल्या पती जोतिराव फुले यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन आपले शिक्षण सुरू ठेवले. सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी एक प्रगल्भ दृष्टिकोन विकसित केला. त्या केवळ शिक्षिका नव्हत्या, तर त्या एक कवी, लेखक, आणि समाजसुधारक होत्या. त्यांची लेखणी नेहमीच समाजातील असमानतेच्या विरोधात उभी राहिली.

स्त्री शिक्षणाची लढाई – एक ऐतिहासिक दृषटिकोन

स्त्री शिक्षणाची लढाई केवळ एक शालेय व्यावहारिक गोष्ट नव्हती. ती एक सामाजिक क्रांती होती, जी भारतीय समाजाच्या मूलभूत संरचनेला आव्हान देत होती. त्या काळी स्त्रीला घराच्या चौकटीतून बाहेर पडून शिक्षण घेण्याची कल्पनाही समाजाने नाकारली होती. अशा एका पारंपारिक आणि रूढीवादी समाजात जोतिराव आणि सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य प्रचंड धाडसाचे होते.

सामाजिक परिस्थिती:

१८व्या शतकात भारतीय समाज अनेक अंधश्रद्धा, रुढी, आणि जातीवर्गीय व्यवस्थेत अडकलेला होता. त्यावेळी मुलींसाठी शाळा आणि शिक्षण ही एक दुर्मीळ गोष्ट होती. पुरुष प्रधान समाजाच्या रुढी आणि मूल्यांनी स्त्रियांना शाळा आणि शिक्षण घेण्यापासून वंचित ठेवले होते. सावित्रीबाई फुले आणि जोतिराव फुले यांच्या दृषटिकोनानुसार, समाजात विविध सुधारणांची आवश्यकता होती.त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून बदल घडविण्याचा मार्ग स्वीकारला. त्यांना विश्वास होता की स्त्री शिक्षणामुळे समाजात महिला स्वतंत्र होऊ शकतील आणि त्यांचे स्थान त्यांच्याच कर्तृत्वावर ठरवले जाऊ शकेल. जोतिराव फुले यांचे कार्य विशेषतः सामाजिक विषमता, जातिवाद आणि स्त्रीविरोधी विचारधारेविरुद्ध संघर्ष होता.

सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान:

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य केवळ शालेय कार्यकर्तेपणात मर्यादित नव्हते. त्या एक कवी, समाजसुधारक, आणि स्त्रीवादी विचारधारा प्रचारक होत्या. त्यांनी एका लेखिका म्हणून महिलांना समान हक्क मिळवण्यास सांगितले. त्यांची काव्यकला आणि शालेय कार्ये समांतरपणे समाजाच्या असमानतेविरोधात कार्य करत होती.

सावित्रीबाई फुले यांचे शालेय कार्य:

सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींसाठी शालेय कार्यक्रम तयार केला. त्या शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला समानतेची महत्त्व दिली. त्यांचे कार्य हे केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते, परंतु त्या महिलांच्या हक्कांसाठी एक आदर्श ठरल्या. शाळेत दिले जाणारे शिक्षण, विद्यार्थ्यांच्या जीवनशैलीवर सकारात्मक प्रभाव टाकत होते. शालेय शिस्त आणि शिक्षणावर त्यांनी दिलेल्या भरामुळे शालेय सुधारणा घडल्या.

समाजातील विरोध आणि संघर्ष:

फुले दंपत्त्यांना समाजाच्या विरोधाला तोंड देऊन त्यांच्या कार्याची गती वाढवावी लागली. विशेषतः उच्चवर्गीय समाजाने त्यांना समजून घेतले नाही. जोतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यावर अनेक बाबींचा विरोध झाला – त्यात जातीवाद, धर्मनिष्ठता, आणि पारंपारिक रूढींचा समावेश होता. त्यांना चेष्टा आणि गोंधळाची अनेक वेळा समोर जावे लागले, परंतु त्यांनी त्याच विरोधाला तोंड देत शिक्षणाच्या कार्यात अडथळ्यांना कधीच थांबवले नाही.

फुले दंपत्त्यांचे साहित्य आणि विचार:

जोतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे लेखन आणि विचार हे समाजाच्या सुधारणा दिशेने महत्त्वाचे होते. जोतिराव फुले यांनी आपल्या ग्रंथांमध्ये जातीवर्गीय विषमतेला परास्त करण्याचा मार्ग दाखवला. त्यांचे "गुलामगिरी" हे पुस्तक आजही समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी महत्वाचे ठरते. सावित्रीबाई फुले यांचे कवितेसुद्धा समाजातील दुर्व्यवस्था आणि महिला सबलीकरणाच्या विचारांना प्रकट करतात. त्या ज्या अशा सामाजिक व्यवस्थेमध्ये जगत होत्या, त्यात स्त्रीला स्वावलंबी होण्यासाठी केवळ शिक्षण हेच साधन .

लेखक
श्रुती मारोती इंगोले
बी फार्म द्वितीय वर्ष

ज्योतिबा फुले, सत्यशोधक समाजाची स्थापना आणि उद्देश

महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले हे 19व्या शतकातील थोर समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि क्रांतिकारी विचारवंत होते. त्यांनी समाजातील शोषित, वंचित, दलित आणि महिलांच्या हक्कांसाठी आयुष्यभर कार्य केले. जातिभेद, अंधश्रद्धा, अज्ञान, आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात त्यांनी संघर्ष केला.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

महात्मा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाज या संघटनेची स्थापना केली. या संस्थेच्या स्थापनेमागे मुख्य उद्देश असा होता की समाजातील दुर्बल, शोषित वर्गाला सामाजिक आणि धार्मिक विषमतेपासून मुक्त करता यावे. ब्राह्मणशाहीच्या वर्चस्वाला आव्हान देत, त्यांनी समाजात समतेचा संदेश दिला. जमीनदार, शेटजी व पुरोहितांकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारापासून , गुलामगिरीतून शूद्रातिशूद्र समाजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. `निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे एक, भांडणे अनेक कशासाठी' हा विचार फुले यांनी मांडला. देवाविषयी किंवा निसर्गाविषयी निर्मिक हा शब्द वापरला, त्यावरून सत्यशोधक समाज व अर्थातच महात्मा जोतिबा फुले आस्तिक होते, हे स्पष्ट होते. महात्मा फुले यांनी कनिष्ठ वर्गातील लोकांसाठी गुलामगिरी हा उपदेशपर ग्रंथ लिहून झाल्यानंतर महाराष्ट्रात पंतोजी व शेटजींच्या मानसिक गुलामगिरीतून कनिष्ठ वर्गाला मुक्त करण्यासाठी चळवळ सुरू करण्याचा निर्धार केला. जोतिबा फुले हे क्रांतिकारी नेते असल्याने त्यांच्या वृत्तीशी सुसंगत व धोरणाला पोषक असे तत्त्वज्ञान व व्यासपीठ निर्माण करणे त्यांना अत्यंत गरजेचे वाटले. यातूनच सत्यशोधक समाजाची निर्मिती झाली.

सत्यशोधक समाजाचे तत्त्वज्ञान मानताना एकेश्वरवाद ईश्वर भक्ती, व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व, त्याचप्रमाणे ग्रंथप्रामाण्य त्याला विरोध, सत्य हेच परम मानवी सद्गुणांची जोपासना अशाप्रकारे वैचारिक आणि प्राथमिक भूमिका घेऊन सत्यशोधक समाजाने आपले तत्त्वज्ञान मांडले. ईश्वराची भक्ती ही निरपेक्ष भावनेने असावी, त्यामध्ये मध्यस्थाची अथवा भट भिक्षूची आवश्यकता नाही, याचं प्रतिपादन सत्यशोधक समाजाने केलं. त्याचप्रमाणे व्यक्ती ही जन्माने श्रेष्ठ नसून ती गुणकर्माने श्रेष्ठ ठरते, याचं स्पष्टीकरणही सत्यशोधक समाजाने दिलं. पाप-पुण्य स्वर्ग-नरक पुनर्जन्म या गोष्टीला त्यांनी थारा दिला नाही, तर सत्य हेच परब्रम्ह आहे, अशा प्रकारचा विचार सत्यशोधक समाजाने मांडला. मानवाच्या अंगी असलेल्या सद्गुणांची जोपासना व्हावी, हा विचार दृढ करण्याचा प्रयत्न सत्यशोधक समाजाने केला.

सार्वजनिक सत्यधर्म

हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथामध्ये महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या विचारांना प्रस्तूत केले आहे. मानवता धर्माची शिकवण सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून देण्याचा प्रयत्न केला गेला. सामाजिक परिवर्तनाची दिशा ठरवताना सत्यशोधक समाजाने समाजातील दीनदलित उपेक्षीत समाजाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. सत्यशोधक समाजातर्फे 'दीनबंधू' नावाचे एक साप्ताहिक मुखपत्र म्हणून चालविले जात असे. हे वृत्तपत्र संपादक 'कृष्णराव भालेकर यांनी इ.स 1 जानेवारी 1877 मध्ये पुणे येथे स्थापन केले. हे वृत्तपत्र मराठी भाषेत होते. लोकशिक्षण व लोकजागृती प्रभावी माध्यम म्हणून दिनबंधूचा उल्लेख करावा लागतो.

सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती ॥' हे या समाजाचे घोषवाक्य होते.

सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीच्या विरुद्ध आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली. सत्यशोधक समाजातर्फे पुरोहिताशिवाय विवाह लावण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी मराठीत मंगलाष्टके रचली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील

समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाजाचे मुंबई शाखेचे अध्यक्ष नारायण मेघाजी लोखंडे हे होते. इ.स 1890 मध्ये यांनी दिनबंधु या वृत्तपत्राचे संपादन आणि मुद्रण मुंबई येथून केले.

सत्यशोधक समाजाचे उद्देश

1. सामाजिक समता प्रस्थापित करणे:

सर्व जाती-जमातींना समान हक्क मिळावेत, ही त्यांची प्रमुख भूमिका होती.

2. शूद्र-अतिशूद्रांना प्रतिष्ठा मिळवून देणे:

दलित आणि मागासवर्गीयांना शिक्षण, नोकरी आणि समाजात मानाचं स्थान मिळवून देणं.

3. महिला सक्षमीकरण:

स्त्रियांनाही शिक्षण मिळावे, त्यांना परावलंबी न बनवता स्वावलंबी बनवावे.

4. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांचा विरोध:
धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या रूढी, परंपरा, आंधळा विश्वास यांचं खंडन करणे.
5. शिक्षणाचा प्रसार:
सर्वसामान्य लोकांसाठी शिक्षणाची दारे उघडणं, विशेषतः मुलींसाठी शाळा काढणं.

महात्मा फुले यांनी समाजाच्या सर्व स्तरांतील लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. सत्यशोधक समाज ही केवळ एक संघटना नसून, एक सामाजिक चळवळ होती जी आजही प्रेरणादायी आहे.

लेखक
प्रज्वल दत्तात्रय टेवरे
बी फार्म द्वितीय वर्ष

स्त्री शिक्षणासाठीचा संघर्ष

सावित्रीबाई फुले: परिचय आणि पार्श्वभूमी

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म 3 जानेवारी 1831 रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील नायगाव गावात झाला. त्यांचे पिता खंडोजी नेवासे पाटील होते, जे शेतकरी कुटुंबातून होते, आणि आईचे नाव लक्ष्मी होते. त्यांचा जन्म एका साधारण शेतकरी कुटुंबात झाला, जिथे शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा यांचे महत्त्व फारसे ओळखले जात नव्हते. सावित्रीबाई फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यातील भिडेवाडा येथे मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली, ज्यामध्ये सुरुवातीला फक्त 9 विद्यार्थिनी होत्या. त्यांच्या या पुढाकारामुळे मुलींच्या शिक्षणाला चालना मिळाली, जे त्या काळी समाजात दुर्मिळ होते. त्यांनी केवळ मुलींच्या शिक्षणावरच लक्ष केंद्रित केले नव्हे, तर त्यांनी निम्न जातीच्या मुलांसाठीही शाळा सुरू केल्या.

शिक्षण आणि शिक्षिका होण्याचा प्रवास

ज्या काळात महिलांना शिक्षण देणे तर दूरच, शिकणं सुद्धा पाप मानलं जात होतं. विवाहानंतर जोतीराव फुले यांनी त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित केलं आणि घरीच शिक्षणाची सुरुवात झाली. समाजाचा तीव्र विरोध सहन करत, सावित्रीबाईंनी शिक्षण पूर्ण केलं आणि अठराव्या वर्षी त्या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका बनल्या. १८४८ मध्ये पुण्यात त्यांनी पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. त्यांना अनेक वेळा समाजाच्या अपमानास, दगडधोंडे आणि शिव्यांना सामोरे जावे लागले, पण त्यांनी हार मानली नाही. त्यांनी केवळ स्त्रियांसाठीच नव्हे तर मागासवर्गीय मुलांसाठीही शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. शिक्षणाच्या माध्यमातून समता, स्वाभिमान आणि सशक्तीकरण यांचा संदेश त्यांनी दिला. सावित्रीबाईंच्या कार्यामुळे अनेक महिलांना शिकण्याची आणि स्वतःचं अस्तित्व सिद्ध करण्याची संधी मिळाली. आज त्या 'स्त्रीशिक्षणाच्या आद्य क्रांतीज्योती' म्हणून ओळखल्या जातात.

पहिली मुलींची शाळा: क्रांतिकारी पाऊल

शाळेत शिकवायला जाताना त्यांना समाजाच्या विरोधाचा सामना करावा लागायचा. लोक त्यांच्यावर दगडफेक, शेणफेक करायचे, पण त्यांनी हार मानली नाही. शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना स्वतंत्र विचार करण्याची संधी दिली. त्या केवळ शिक्षिका नव्हत्या तर एक कवयित्री, समाजसुधारक आणि स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीची अग्रणी होत्या.
त्यांच्या कामामुळे अनेक महिलांना शिक्षण मिळाले आणि समाजात हळूहळू बदल घडू लागला. त्यांनी विधवा महिलांसाठीही आश्रयस्थान आणि शिक्षणाची सोय केली. सावित्रीबाईंचे योगदान आजही प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या संघर्षातून आपल्याला समजते की शिक्षण ही केवळ पुस्तकी गोष्ट नाही, तर एक सामाजिक क्रांती घडवणारी शक्ती आहे.

ब्राह्मण समाजाचा विरोध:

सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींसाठी शिक्षणाचा पाया रचताना ब्राह्मण समाजाकडून प्रचंड विरोधाचा सामना करावा लागला. १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात भिडेवाडा येथे पहिली मुलींची शाळा सुरू केली, तेव्हा समाजात शिक्षण हे फक्त उच्चवर्णीय पुरुषांचा विशेषाधिकार मानलं जात होतं. सावित्रीबाईंचं हे पाऊल ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाला आव्हान देणारं होतं, कारण त्यांना मुली आणि खालच्या जातींना शिक्षण देणं हे आपल्या सामाजिक सत्तेला धोका वाटत होतं. शाळेत जाताना लोक त्यांच्यावर रस्त्यात दगड आणि शेण फेकत, शाब्दिक शिवीगाळ करत आणि काही वेळा शारीरिक हल्लेही करत. या विरोधामुळे त्यांना नेहमी एक अतिरिक्त साडी सोबत ठेवावी लागत असे, कारण शेण आणि दगडांनी त्यांचे कपडे खराब होत. समाजातील काही लोकांनी त्यांना धमक्या दिल्या आणि त्यांचं काम बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. तरीही सावित्रीबाईंनी हार मानली नाही. त्यांनी या विरोधाला धैर्यानं तोंड दिलं आणि म्हणाल्या, "तुम्ही फेकलेले दगड आणि शेण मला फुलांसारखे वाटतात, कारण मी माझ्या बहीणांसाठी लढत आहे." त्यांचा हा दृढनिश्चय आणि निर्भयता आजही प्रेरणादायी आहे. या संघर्षातून त्यांनी दाखवून दिलं की, शिक्षणाचा अधिकार सर्वांसाठी आहे, मग तो कोणत्याही जातीचा असो वा लिंगाचा. ब्राह्मण समाजाच्या या तीव्र विरोधानं त्यांच्या कार्याला अधिकच बळ दिलं आणि त्यांचा लढा ऐतिहासिक ठरला.

त्यांचा प्रतिसाद: निर्भयता आणि दृढनिश्चय

सावित्रीबाई फुले यांना समाजाकडून आलेल्या तीव्र विरोधाला सामोरे जाताना त्यांनी अपार निर्भयता आणि दृढनिश्चय दाखवला. रस्त्यात दगड आणि शेण फेकले गेले,शिवीगाळ झाली, तरीही त्या आपल्या ध्येयापासून ढळल्या नाहीत. त्यांनी एकदा थेट असे म्हटले, "तुम्ही फेकलेले दगड आणि शेण मला फुलांसारखे वाटतात, कारण मी माझ्या बहीणांना शिक्षण देत आहे." हे उद्गार त्यांच्या मनातील आत्मविश्वास आणि समाजाप्रती असलेल्या कळकळीचे द्योतक आहेत. प्रत्येक हल्ला आणि अपमान त्यांच्यासाठी प्रेरणेचा स्रोत बनला. त्या रोज शाळेत जायच्या, मुलींना शिकवायच्या आणि आपल्या कार्यात अडथळा येऊ देत नव्हत्या. अतिरिक्त साडी सोबत ठेवून त्या शाळेत पोहोचायच्या आणि स्वतःला स्वच्छ करून शिक्षणाचे काम सुरू ठेवायच्या. त्यांचा हा दृष्टिकोन केवळ वैयक्तिक धैर्याचा नव्हता, तर समाजाला एक संदेश होता की शिक्षणाचा अधिकार सर्वांचा आहे.

या विरोधामुळे त्यांचा संकल्प अधिक बळकट झाला आणि त्यांनी आपले जीवन पूर्णपणे समाजसुधारणेसाठी समर्पित केले. त्यांच्या या निर्भयतेमुळे त्यांचे नाव इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले. त्यांनी दाखवलेली ही जिद्द आणि निष्ठा पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरली. ब्राह्मण समाजाच्या दडपशाहीला न जुमानता त्यांनी आपले कार्य पुढे नेले. त्यांचा हा प्रतिसाद त्यांच्या क्रांतिकारी स्वभावाचे आणि सामाजिक समानतेसाठीच्या लढ्याचे प्रतीक आहे. सावित्रीबाईंची ही निर्भयता आजही प्रत्येकाला शिक्षण आणि हक्कांसाठी लढण्याची शक्ती देते. त्यांचा हा दृढनिश्चय म्हणजे त्यांच्या जीवनातील सर्वात मोठी शिकवण आहे.

वारसा आणि प्रभाव:

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य आणि संघर्ष त्यांचा वारसा आजही जिवंत ठेवतात. त्यांनी मुलींसाठी शिक्षणाचा पाया रचला, ज्यामुळे पुढील पिढ्यांना शिक्षणाचा मार्ग खुला झाला. 1848 मध्ये सुरू केलेली पहिली शाळा ही स्त्री शिक्षणाच्या इतिहासातील मैलाचा दगड ठरली. ब्राह्मण समाजाच्या विरोधाला न घाबरता त्यांनी सामाजिक समानतेचा लढा दिला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे अनेक शाळा स्थापन झाल्या आणि मुलींना शिक्षणाची संधी मिळाली . गरोदर विधवांसाठी आश्रयगृह सुरू करून त्यांनी मानवतेची सेवा केली. सत्यशोधक समाजात त्यांचा सक्रिय सहभाग सामाजिक सुधारणांना चालना देणारा ठरला. त्यांचे कार्य केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते जाती आणि लिंगभेद नष्ट करण्यासाठी होते. 2014 मध्ये पुणे विद्यापीठाचे नाव सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ असे बदलले गेले, हे त्यांच्या योगदानाचे स्मरण आहे. त्यांनी लिहिलेली कविता आणि पत्रे आजही प्रेरणादायी आहेत. त्यांचा प्रभाव समाजात खोलवर रुजला आणि स्त्रियांच्या हक्कांचा पाया मजबूत झाला. त्यांच्या निर्भयतेने अनेकांना अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे बळ दिले. त्यांचा हा वारसा शिक्षण आणि समतेसाठी लढणाऱ्यांना दिशा दाखवतो. सावित्रीबाईंचे जीवन हे सामाजिक क्रांतीचे प्रतीक बनले. त्यांचे नाव भारताच्या इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी दाखवलेला मार्ग आजही लाखो लोकांना प्रेरणा देतो. त्यांचा प्रभाव पुढील अनेक शतकांसाठी कायम राहील.

इतर सामाजिक कार्ये

सावित्रीबाई फुले यांनी केवळ शिक्षणासाठीच नाही, तर विधवा महिलांच्या हक्कांसाठी आणि बालविवाह, सतीप्रथा, अस्पृश्यता यांसारख्या समाजातील वाईट प्रथा बंद करण्यासाठीही अनेक सामाजिक कार्ये केली. त्यांनी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' सुरू करून विधवा महिलांना आधार दिला आणि त्यांच्या अपत्यांना संरक्षण दिलं. त्या स्त्रियांना आत्मसन्मानाने जगायला शिकवणाऱ्या पहिल्या महिलांपैकी एक होत्या. त्यांनी लिहिलेली कविताही सामाजिक जागृतीसाठी प्रभावी ठरली. "काव्यफुले" आणि "बावन्नकशी सुबोध रत्नावली" हे त्यांचे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. सावित्रीबाईंचे कार्य आजही अनेक स्त्रियांना प्रेरणा देतं. त्यांनी केवळ शाळा सुरू केल्या नाहीत, तर शिक्षणाचा प्रकाश घराघरात पोहोचवण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कार्यामुळे आज आपण स्त्री शिक्षण, स्त्री सन्मान आणि समतेबाबत बोलू शकतो. सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्याची प्रेरणा आजच्या काळातही अत्यंत महत्त्वाची आणि दिशादर्शक आहे.

लेखक
रोहित रवींद्र प्रधान
बी. फार्म तृतीय वर्ष

सावित्रीबाईंचे कविता आणि लेखन

सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका, कवी आणि समाजसुधारक होत्या. त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्रियांवरील अन्याय, अस्पृश्यता, जातीभेद आणि शिक्षणाविषयी आपली मते निर्भीडपणे मांडली. त्यांनी १८५४ मध्ये काव्यफुले आणि १८९२ मध्ये बावनकाशी सुबोध रत्नाकर प्रकाशित केले आणि “जा, शिक्षण मिळवा” नावाची कविता देखील प्रकाशित केली, ज्यामध्ये त्यांनी वंचित लोकांना शिक्षण घेऊन स्वतःला मुक्त करण्यासाठी प्रोत्साहित केले. खाली सावित्रीबाई फुले यांच्या कविता आणि लेखनकार्याविषयी माहिती दिली आहे.

परिचय आणि लेखनकार्याची सुरुवात
सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील नायगाव या गावात झाला. बालवयातच त्यांचे लग्न जोतीराव फुले यांच्याशी झाले. जोतीरावांनी त्यांना शिक्षण दिले आणि स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यात भाग घेण्यास प्रवृत्त केले.
सावित्रीबाईंचे लेखन हे सामाजिक परिवर्तन घडवण्यासाठीचे एक प्रभावी साधन होते. त्या स्वतः कवयित्री होत्या आणि त्यांनी आपल्या कविता आणि लेखनातून समाजातील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला आणि अनेक काव्यरचना त्या विषयावर आधारित आहेत.

कविता – आशय आणि वैशिष्ट्ये
सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितांमध्ये समानता, शिक्षण, स्वातंत्र्य, स्त्रीशक्ती आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांचा ठळकपणे उल्लेख होतो. त्यांची कविता सहज, ओघवती आणि प्रभावी भाषेत लिहिलेली आहे.

प्रमुख कविता:
1. "गो, विद्यार्थी, गो" – या कवितेत त्यांनी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन केले आहे. ही कविता प्रेरणादायी असून स्त्रीशिक्षणाच्या गरजेवर भर देते.
2. "एकतेचे महत्व" – यात त्यांनी जात-पात न मानता सर्वांना एकत्र राहण्याचा संदेश दिला आहे.
3. "अज्ञानी असू नकोस" – ही कविता अज्ञान दूर करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्व पटवून देते.
त्यांच्या कविता फक्त साहित्य नव्हे तर त्या एक सामाजिक चळवळ होती. त्यांनी कविता माध्यमातून समाजजागृती केली आणि लोकांमध्ये परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न केला.

लेखन, समाजसुधारणा आणि ठसा
सावित्रीबाईंच्या लेखनात केवळ कविता नव्हे तर भाषणे, पत्रे आणि निबंध यांचाही समावेश होता. त्यांनी स्त्रियांची परिस्थिती सुधारावी, त्यांना हक्क मिळावेत यासाठी लेखन केले. त्यांनी "काव्यफुले" आणि "बावन्न खोलं" हे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले.

सामाजिक कार्य आणि लेखन
स्त्री शिक्षण: त्यांनी मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या आणि शाळांमधूनच आपल्या विचारांचा प्रचार केला.
विधवा पुनर्विवाह: सावित्रीबाईंनी विधवांसाठी पुनर्विवाहाची चळवळ उभारली आणि त्यांच्यासाठी आसरा केंद्रही चालवले.
दलित आणि बहुजन हित: त्यांच्या लेखनातून दलित आणि बहुजन समाजाला प्रेरणा मिळाली.

ठसा
त्यांचे लेखन आजही प्रेरणादायी मानले जाते. सावित्रीबाईंच्या लेखनामुळे अनेक महिलांनी शिक्षणाचा मार्ग स्वीकारला. त्यांचे विचार आजही स्त्री-समानतेच्या चळवळीत मार्गदर्शक ठरतात.

लेखक
श्रेया अरविंद चौधरी
बी. फार्म तृतीय वर्ष

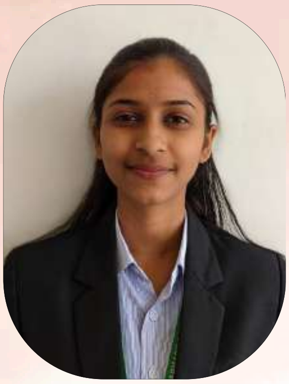

पहिल्या भारतीय महिला शिक्षिकेचा प्रवास

सावित्रीबाई फुले यांनी भारतातील महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये क्रांती घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. सामाजिक प्रतिकारांवर मात करून, त्यांनी शाळा स्थापन केल्या, भेदभावाविरुद्ध लढा दिला आणि विधवा आणि उपेक्षित समुदायांना पाठिंबा दिला.

भारताच्या पहिल्या महिला शिक्षिका

भारताच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुल यांनी सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात कायमस्वरूपी प्रभाव पाडला आहे. ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे जन्मलेल्या सावित्रीबाईंना पूर्वनियोजित साचा तोडून महिलांच्या पिढ्यांना त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवण्यासाठी मार्ग मोकळा करण्याचे ठरले होते. त्यांना भारताच्या पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून सर्वत्र स्वीकारले जाते.सावित्रीबाईंचे जीवन हे दृढनिश्चयाच्या बळाचे आणि समान विचारसरणीच्या जोडीदाराचे उदाहरण होते. वयाच्या ९-१० व्या वर्षी ज्योतिराव फुले यांच्याशी लग्न झाल्यानंतर, त्यांना त्यांच्यामध्ये केवळ पतीच नाही तर सामाजिक सुधारणांच्या लढाईत एक आजीवन साथीदार सापडला. महिलांना शिक्षण घेण्यास नकार देणाऱ्या समाजात, ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईंना घरीच शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. हा एक अपारंपरिक निर्णय होता, ज्यामुळे पुढे काय घडणार आहे याची पायाभरणी झाली.१८४७ पर्यंत, सावित्रीबाई प्रशिक्षित झाल्या होत्या आणि त्या एक प्रशिक्षित शिक्षिका होत्या, त्यांनी अहमदनगर आणि पुणे येथे प्रशिक्षण घेतले होते. त्या काळाच्या आणि त्या ज्या काळात आणि ठिकाणी राहत होत्या त्या संदर्भात ही एक क्रांतिकारी कामगिरी होती. सावित्रीबाईंसाठी अध्यापन हे केवळ ज्ञान प्रसारित करण्याबद्दल नव्हते; तर ते महिला आणि वंचित समुदायांना शिक्षणाच्या संधी नाकारणाऱ्या प्रचलित सामाजिक अडथळ्यांविरुद्धचा संघर्ष होता.सावित्रीबाईंना शिक्षणाची आवड मुलांपर्यंत पोहोचली. त्यांनी प्रौढांसाठी शाळा उघडल्या आणि विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण घेण्यासाठी स्टायपेंड दिले. शिक्षणाचा हा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन केवळ व्यक्तींनाच नव्हे तर समुदायांना सक्षम बनवण्यासाठी होता.

सुरुवातीचे जीवन

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील नायगाव या गावात झाला. त्यांचे जन्मस्थान शिरवळपासून सुमारे १५ किमी (९.३ मैल) आणि पुण्यापासून ५० किमी (३१ मैल) अंतरावर आहे. लक्ष्मी आणि पाटील या दोघीही माळी समुदायातील होत्या. सावित्रीबाईंनी त्यांचे पती ज्योतिराव फुले यांच्याशी ९ किंवा १० वर्षांच्या वयात लग्न केले, तर ते १३ वर्षांचे होते.

शिक्षण

सावित्रीबाई फुले लग्नाच्या वेळी निरक्षर होत्या, परंतु त्यांच्या पती जोतीराव फुले यांनी त्यांना शिक्षित करण्याचा संकल्प केला. त्यांनी सावित्रीबाईंचे आणि त्यांची चुलतबहीण सगुणाबाई क्षीरसागर यांचे शिक्षण त्यांच्या घरीच सुरू केले. जोतीरावांकडून प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर सावित्रीबाईंनी सखाराम यशवंत परांजपे आणि केशव शिवराम भावळकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली पुढील शिक्षण घेतले. त्यांनी अहमदनगरमधील सिंथिया फरार यांच्या अमेरिकन मिशनरी संस्थेत आणि पुण्यातील नॉर्मल स्कूलमध्ये शिक्षक प्रशिक्षण घेतले. त्यामुळे त्या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका आणि मुख्याध्यापिका ठरल्या. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी पुण्यात सगुणाबाईंसोबत मुलींना शिकवण्यास सुरुवात केली आणि काही काळात भिडेवाडा येथे स्वतःची शाळा सुरू केली. भिडेवाडा येथील अभ्यासक्रमात गणित, विज्ञान आणि सामाजिक अभ्यास यांचा समावेश होता. १८५१ पर्यंत फुले दाम्पत्य पुण्यात तीन मुलींच्या शाळा चालवत होते, ज्यात सुमारे दीडशे विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. त्यांच्या शाळांमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या पद्धती सरकारी शाळांपेक्षा वेगळ्या व अधिक प्रभावी होत्या, म्हणूनच त्यांच्या शाळांत विद्यार्थिनींची संख्या अधिक होती.

दुर्दैवाने, सावित्रीबाई आणि ज्योतिराव फुले यांच्या यशाला स्थानिक रूढीवादी विचारसरणीच्या समुदायाकडून बराच विरोध झाला. कंदुकुरी सांगतात की, सावित्रीबाई अनेकदा त्यांच्या शाळेत जाण्यासाठी एक अतिरिक्त साडी घेऊन जात असत कारण त्यांच्या रूढीवादी विरोधामुळे दगड, शेण आणि शिवीगाळ होत असे. सावित्रीबाई आणि ज्योतिराव फुले ज्योतिरावांच्या वडिलांच्या घरी राहत होते. तथापि, १८४९ मध्ये, ज्योतिरावांच्या वडिलांनी या जोडप्याला त्यांचे घर सोडण्यास सांगितले कारण मनुस्मृती आणि त्यातून निघालेल्या ब्राह्मणी ग्रंथांनुसार त्यांचे काम पाप मानले जात होते. ज्योतिरावांच्या वडिलांचे घर सोडल्यानंतर, फुले कुटुंब ज्योतिरावांच्या एका मित्र उस्मान शेखच्या कुटुंबात राहायला गेले. तिथेच सावित्रीबाईंची लवकरच होणारी जवळची मैत्रीण आणि सहकारी फातिमा बेगम शेख हिला भेट झाली. शेख यांच्यावरील एक आघाडीचे विद्वान नसरीन सय्यद यांच्या मते, "फातिमा शेख यांना आधीच लिहिता-वाचता येत होते, म्हणून त्यांचा भाऊ उस्मान जो ज्योतिबांचा मित्र होता, त्याने फातिमा यांना शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम घेण्यास प्रोत्साहित केले होते.

ती सावित्रीबाईंसोबत नॉर्मल स्कूलमध्ये गेली आणि त्या दोघीही एकत्र पदवीधर झाल्या. त्या भारतातील पहिल्या मुस्लिम महिला शिक्षिका होत्या". फातिमा, सावित्रीबाई यांनी १८४९ मध्ये शेख यांच्या घरी एक शाळा उघडली. १८५० च्या दशकात, सावित्रीबाई आणि ज्योतिराव फुले यांनी दोन शैक्षणिक ट्रस्ट स्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांना हक्क होते: पुण्यातील नेटिव्ह मेल स्कूल आणि महार, मांग इत्यादींच्या शिक्षणासाठी सोसायटी. या दोन्ही ट्रस्टमध्ये सावित्रीबाई फुले आणि नंतर फातिमा शेख यांच्या नेतृत्वाखालील अनेक शाळा समाविष्ट झाल्या.१५ सप्टेंबर १८५३ रोजी ख्रिश्चन मिशनरी नियतकालिक ज्ञानोदयला दिलेल्या मुलाखतीत ज्योतिराव सावित्रीबाई आणि त्यांच्या कार्याचा सारांश देतात, ते म्हणतात, मला असे वाटले की आईमुळे मुलामध्ये होणारी सुधारणा खूप महत्वाची आणि चांगली आहे. म्हणून ज्यांना या देशाच्या सुख आणि कल्याणाची काळजी आहे त्यांनी महिलांच्या स्थितीकडे नक्कीच लक्ष दिले पाहिजे आणि देशाची प्रगती हवी असेल तर त्यांना ज्ञान देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजेत. या विचाराने मी प्रथम मुलींसाठी शाळा सुरू केली. पण माझ्या जातीच्या बांधवांना मी मुलींना शिक्षण देत आहे हे आवडले नाही आणि माझ्या स्वतःच्या वडिलांनी आम्हाला घराबाहेर काढले. कोणीही शाळेसाठी जागा देण्यास तयार नव्हते आणि आमच्याकडे ती बांधण्यासाठी पैसेही नव्हते. लोक त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवण्यास तयार नव्हते परंतु लहुजी राघ राऊत मांग आणि रणबा महार यांनी त्यांच्या जातीच्या बांधवांना शिक्षणाचे फायदे पटवून दिले. तिच्या पतीसोबत, तिने वेगवेगळ्या जातीतील मुलांना शिकवले आणि एकूण १८ शाळा उघडल्या. १८५२ मध्ये, सावित्रीबाई फुले यांचा वारसा सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणाबद्दलच्या त्यांच्या सततच्या उत्कटतेचे दर्शन घडवतो. अपमानास्पद भाषा आणि हल्ल्यासारख्या प्रतिकूल सामाजिक दबावांच्या असंख्य घटनांमधूनही, त्या त्यांच्या ध्येयावर ठाम राहिल्या. १८७३ च्या सत्यशोधक समाजात ज्योतिरावांसोबत काम करणे, इतर गोष्टींसह, जातींचे वर्चस्व उलथवून टाकणे आणि समानता वाढवणे यासाठी प्रयत्न केले. सावित्रीबाई फुले यांना आज महिला सक्षमीकरणाचे प्रतीक आणि भारतातील स्त्रीवादी चळवळीतील एक अग्रणी म्हणून सन्मानित केले जाते.

लेखक
खुशाल हिंमतराव भगत
बी. फार्म तृतीय वर्ष

पहिल्या मुलींच्या शाळेची स्थापना

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी महाराष्ट्रात मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि मागासवर्गीय मुलांच्या शिक्षणासाठी 19 व्या शतकाच्या मध्यात खूप मोठा लढा दिला. त्यावेळी समाजात खूप मोठी दरी होती. पुण्यात तर सनातनी लोकांचे प्राबल्य होते. पतीचे निधन झाल्यानंतर स्त्रियांचे केशवपन करण्याची अनिष्ट प्रथा होती. विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार नव्हता. मुलींच्या आणि मागास वर्गीय मुलांच्या शिक्षणास बंदी होती. सनातन्यांनी अनेक अनिष्ट प्रथांनी बहुजन समाजाला जखडून ठेवले होते. अशा वेळी महात्मा फुले यांनी इंग्रजांचे अंतर्गत सहकार्य घेऊन मुलींची पहिली शाळा [The first school of Girls] सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. महात्मा जोतिबा फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यात भिडेवाडा येथे मुलींची पहिली शाळा स्थापन केली.महात्मा जोतिराव फुले यांना शिक्षण घेताना खूप अडचणी आल्या. पावलोपावली सनातन्यांचा अपमान सहन करत त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. सावित्री ही त्यांची पत्नी . तिला शाळेत जाता आले नसल्यामुळे सावित्रीबाईंना फुल्यांनी घरीच शिकवले आणि मुलींना शिकवण्यास प्रवृत्त केले. 1 जानेवारी 1848 रोजी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींची पहिली शाळा काढली. महात्मा फुल्यांनी आपल्या पत्नीला म्हणजे सावित्री बाई फुले यांना ही शाळा चालवण्यास सांगितले. भिडे नावाचे गृहस्थ हे ज्योतिराव फुले यांचे चांगले मित्र होते. त्यांनी सनातन्यांना न जुमानता मुलींची शाळा चालवण्यासाठी आपला वाडा फुल्यांना दिला . त्यामुळे हा वाडा भिडेवाडा या नावाने ओळखला जातो. पुढे काही दिवसांतच फतिमा शेख या मुलींच्या शाळेत शिक्षिका म्हणून शिकवायला तयार झाल्या. फतिमा शेख या सुद्धा भिडे वाड्यात मुलींना शिकवायला येऊ लागल्या. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका ठरल्या, तर फतिमा शेख या भारतातील दुसऱ्या स्त्री शिक्षिका ठरल्या. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी भारतातील पहिली मुलींची शाळा पुण्यातील भिडेवाड्यात 1 जानेवारी 1848 रोजी सुरु केली. सावित्रीबाई फुले आणि फतिमा शेख या दोघींनी मुलींना शिकवण्याचे काम केले. बहुजन समाज अनिष्ट प्रथा, परंपरा यांतून मुक्त व्हावा. या समाजातील स्त्रिया शिकाव्या, शहाण्या व्हाव्यात, त्यांनी अंधश्रद्धेची बंधने झुगारुन द्यावीत. या उद्देशांनी फुले दाम्पत्यांनी मुलींची पहिली शाळा काढली. पुढे त्यांनी मागासवर्गीय मुलांसाठी शाळा सुरु केली.

पुण्यातील भिडेवाडा.:

महात्मा ज्योतिराव फुले यांना त्यांचा मित्र भिडे यांनी मुलींच्या शाळेसाठी आपला वाडा दिला. तो भिडेवाडा या नावाने प्रसिद्ध आहे. पुण्यातील बुधवार पेठेत असलेला हा ऐतिहासिक भिडेवाडा न्यायालयीन प्रक्रियेमुळे चांगलाच गाजला होता. अनेक वर्षांपासून भिडेवाडा या ठिकाणी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे स्मारक व्हावे अशी महाराष्ट्रातील जनतेची मागणी होती; पण या वाड्यात घुसलेल्या भाडेकरूंनी वाडा सोडण्यास नकार दिल्याने ही बाब न्यायप्रविष्ट झाली होती. अखेर न्यायालयाच्या आदेशाने भिडेवाडा महानगरपालिकेच्या ताब्यात मिळाला.भाडेकरूंनी या जागेचा ताबा सोडल्यानंतर रीतसर पुणे महानगरपालिकेने 5 डिसेंबर 2023 रोजी एका रात्रीत वाडा जमीनदोस्त केला. याच ठिकाणी आता महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे भव्य स्मारक उभारण्याचे काम पुणे महानगरपालिकेच्या वतीने आणि महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने सुरु होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने काही रक्कम महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले स्मारकासाठी मंजूर केली आहे. लवकरच महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनासारखे स्मारक उभा राहील आणि ते लोकांना पाहायला मिळेल अशी आशा आहे.

महात्मा फुल्यांचा मुलींच्या शिक्षणासाठी संघर्ष:

महात्मा फुल्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा, स्त्रियांची पिळवणूक जवळून पाहिली होती. त्यांना स्वतःलाही खूप कटू अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी कुटुंबातील स्त्री शहाणी झाली, चांगली शिकली तर कुटुंब सुधारेल असे वाटत होते. हळूहळू समाज सुधारेल म्हणूनच त्यांनी इंग्रजांच्या सहकार्यातून मुलींची शाळा आणि नंतर मागासवर्गीय मुलांसाठी शाळा सुरु केल्या . या शाळा चालू करताना त्यांना सनातन्यांचा प्रचंड विरोध झाला. कुटुंबाने घराबाहेर काढले. सासू- सासऱ्याने संबंध तोडले; पण फुले दाम्पत्य मागे हटले नाही, त्यांनी आपले कार्य नेटाने पुढे चालू ठेवले, फुल्यांवर हल्ला झाला. त्यांच्यावर मारेकरी पाठवले.सावित्री बाईंनाही तसेच अनुभव आले. शाळेकडे जाताना यांच्यावर दगडफेक झाली. चिखलफेक झाली. शेणफेक झाली. सावित्रीबाई सुद्धा मागे हटल्या नाहीत. त्या नियमित शाळेला जाऊ लागल्या. त्यांच्या जोडीला फतिमा शेख होत्या त्यांनाही विरोध झाला, पण फतिमा शेख सुद्धा मागे हटल्या नाहीत पुढे फुल्यांनी अनाथालय काढले. अनेक विधवा स्त्रियांना आश्रय दिला. त्या विधवा असूनही गरोदर होत्या. समाजाचेच ते पाप; पण ते पाप निस्तरण्याची जबाबदारी फुले दाम्पत्यांनी घेतली. अनेक स्त्रियांची बाळंतपणे सुखरुप पार पाडली. त्याच अनाथालयातील एका विधवेपोटी जन्मलेल्या मुलाला फुले दाम्पत्याने दत्तक घेतले आणि त्याचे नाव यशवंत ठेवले .

हंटर कमिशन आणि फुले :

हंटर कमिशन हे हंटर शिक्षण कमिशन या नावाने ओळखले जाते. भारतातील शिक्षण पद्धतीत कोणता बदल करावा किंवा भारतातील शिक्षण सुधारण्यासाठी काय केले पाहिजे ? याबद्दल 1882 साली हंटर कमिशनची निर्मिती केली होती. महात्मा फुल्यांनी हंटर कमिशनला आपण सुरु केलेल्या शाळांचा अहवाल तयार करून पाठवला होता.

विधवा पुनर्विवाहासाठीचा लढा

परिचय

विकसनशील देशांतील विधवांचे आकडे फारच कमी आहेत आणि गेल्या पंचवीस वर्षांतील महिलांच्या गरिबी, विकास, आरोग्य किंवा मानवाधिकार यावर प्रकाशित झालेल्या दस्तऐवजांमध्ये त्यांचा क्वचितच उल्लेख आढळतो. या गटातील महिलांबद्दल असलेल्या अनेक पूर्वग्रहांना सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक स्वरूपातील नव्या पुराव्यांमुळे प्रश्नचिन्ह लागले आहे, जे त्यांची असुरक्षितता स्पष्ट करतात. अनेक विकसनशील देशांमध्ये विधवा महिलांची अचूक संख्या, त्यांचे वय, सामाजिक आणि आर्थिक पैलू अज्ञात आहेत. जवळजवळ सर्वत्र, विधवा महिलांचे प्रमाण प्रौढ महिलांमध्ये ७% ते १६% दरम्यान आहे. काही देशांमध्ये किंवा भागांमध्ये हे प्रमाण अत्यंत जास्त आहे.

विकसित देशांमध्ये विधवा होणे ही गोष्ट प्रामुख्याने वृद्ध महिलांमध्ये दिसून येते, तर विकसनशील देशांमध्ये ही समस्या तरुण महिलांनाही भेडसावते, ज्या अजूनही आपल्या मुलांचे संगोपन करत असतात. काही भागांमध्ये तर मुली प्रौढ होण्याआधीच विधवा होतात (Women 2000, 2001).

जरी सामाजिक नियम वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये बदलत असले तरी प्रत्येक संस्कृतीत विधवांच्या जीवनावर परिणाम करणारे काही नियम असतात. वारसाहक्कांमध्ये भेदभावासह, विविध संस्कृतींमध्ये विधवा महिलांना पितृसत्ताक प्रथा आणि धार्मिक कायद्यांच्या अधीन राहावे लागते. अशा अनेक विधवांचा कुटुंबीयांकडून, विशेषतः संपत्तीच्या वादांमध्ये, शोषण व अत्याचार केला जातो. काही गुन्हे दुर्लक्षित राहतात, तर काही केसेस मध्ये दोषींना कोणतीही शिक्षा मिळत नाही. जरी काही देशांमध्ये कायदेशीर संरक्षण समावेशक असले तरी, विधवांना सामाजिक प्रतिष्ठा गमवावी लागते आणि त्यांना समाजाबाहेर टाकले जाते.

मानवाधिकार कार्यकर्ते, महिला चळवळीतील नेते आणि समाजशास्त्रज्ञ यांनीही या समस्येकडे दुर्लक्ष केले आहे, त्यामुळे सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायही निष्क्रिय राहिले. या सर्व पार्श्वभूमीवर, विधवांच्या कायदेशीर, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थितीला गांभीर्याने हाताळण्याची गरज आहे (Women 2000, 2001).

हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, १८५६

न्यायालयांमध्ये प्रचलित कायद्यानुसार, काही अपवाद वगळता, हिंदू विधवा महिलांना दुसरे वैध लग्न करण्यास असमर्थ मानले जात होते आणि अशा विवाहातून जन्मलेल्या मुलांना बेकायदेशीर समजले जाई. अनेक हिंदूंना वाटते की हा कायदा प्रचलित रूढीशी सुसंगत असला तरी त्यांच्या धर्माच्या शिकवणींशी सुसंगत नाही. त्यामुळे, हे कायदे बदलून विधवांना त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणे कृती करण्यास कायदेशीर परवानगी देण्याची गरज आहे.

या कायद्याचे मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे:

1. कोणत्याही हिंदू विवाहाला केवळ स्त्रीने पूर्वी विवाह केलेला होता म्हणून बेकायदेशीर ठरवले जाणार नाही आणि अशा विवाहातील मुलांना बेकायदेशीर मानले जाणार नाही.
2. विधवा महिलेस तिच्या पतीच्या संपत्तीत असलेल्या कोणत्याही हक्कांवर तिच्या पुनर्विवाहामुळे प्रभाव पडणार नाही. मात्र, तिला केवळ सीमित मालकीचा अधिकार असतो, आणि पुनर्विवाह झाल्यास ती मालकी संपते व तिच्या मृत पतीचे वारस हक्क मिळवतात.
3. जर विधवा महिलेला आणि मृत पतीच्या इच्छापत्रात अन्य कोणालाही पालक म्हणून नेमले गेले नसेल, तर पतीच्या कुटुंबातील पुरुष नातेवाईक न्यायालयाकडे मुलांच्या पालकत्वासाठी अर्ज करू शकतो. न्यायालय त्यांच्या पालनपोषणासाठी योग्य व्यक्तीची नेमणूक करू शकते.
4. जर विधवा महिला पतीच्या मृत्यूस वेळी अपत्यहीन असेल, तर तिच्या हक्कात कोणताही अडथळा येणार नाही. ती संपत्तीचे वारसाहक्क मिळवू शकते.
5. पुनर्विवाहामुळे विधवा महिलेस तिचे हक्क गमवावे लागणार नाहीत. तिला पूर्वीच्या प्रमाणेच संपत्ती व वारसाहक्क मिळतील.
6. जे विधी, शब्द किंवा समारंभ एखाद्या अविवाहित हिंदू स्त्रीच्या लग्नासाठी लागू होतात, तेच विधवेसाठीसुद्धा लागू होतील. विधवांचे विवाह केवळ समारंभ अप्रस्तुत असल्यामुळे अमान्य ठरवले जाणार नाहीत.
7. जर पुनर्विवाह करणारी विधवा अल्पवयीन असेल आणि तिचा विवाह अद्याप पूर्ण झाला नसेल, तर तिला वडिलांची परवानगी आवश्यक आहे. जर वडील अथवा इतर कुटुंबातील वरिष्ठ पुरुष नसेल, तर तिची आई, भाऊ अथवा पुढील पुरुष नातेवाईक निर्णय घेईल.

पुण्यातील भिडेवाडा.:

महात्मा ज्योतिराव फुले यांना त्यांचा मित्र भिडे यांनी मुलींच्या शाळेसाठी आपला वाडा दिला. तो भिडेवाडा या नावाने प्रसिद्ध आहे. पुण्यातील बुधवार पेठेत असलेला हा ऐतिहासिक भिडेवाडा न्यायालयीन प्रक्रियेमुळे चांगलाच गाजला होता. अनेक वर्षांपासून भिडेवाडा या ठिकाणी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे स्मारक व्हावे अशी महाराष्ट्रातील जनतेची मागणी होती; पण या

वाड्यात घुसलेल्या भाडेकरूंनी वाडा सोडण्यास नकार दिल्याने ही बाब न्यायप्रविष्ट झाली होती. अखेर न्यायालयाच्या आदेशाने भिडेवाडा महानगरपालिकेच्या ताब्यात मिळाला.भाडेकरूंनी या जागेचा ताबा सोडल्यानंतर रीतसर पुणे महानगरपालिकेने 5 डिसेंबर 2023 रोजी एका रात्रीत वाडा जमीनदोस्त केला. याच ठिकाणी आता महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे भव्य स्मारक उभारण्याचे काम पुणे महानगरपालिकेच्या वतीने आणि महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने सुरु होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने काही रक्कम महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले स्मारकासाठी मंजूर केली आहे. लवकरच महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनासारखे स्मारक उभा राहील आणि ते लोकांना पाहायला मिळेल अशी आशा आहे.

महात्मा फुल्यांचा मुलींच्या शिक्षणासाठी संघर्षः
महात्मा फुल्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा, स्त्रियांची पिळवणूक जवळून पाहिली होती. त्यांना स्वतःलाही खूप कटू अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी कुटुंबातील स्त्री शहाणी झाली, चांगली शिकली तर कुटुंब सुधारेल असे वाटत होते. हळूहळू समाज सुधारेल म्हणूनच त्यांनी इंग्रजांच्या सहकार्यातून मुलींची शाळा आणि नंतर मागासवर्गीय मुलांसाठी शाळा सुरु केल्या . या शाळा चालू करताना त्यांना सनातन्यांचा प्रचंड विरोध झाला. कुटुंबाने घराबाहेर काढले. सासू- सासऱ्याने संबंध तोडले; पण फुले दाम्पत्य मागे हटले नाही, त्यांनी आपले कार्य नेटाने पुढे चालू ठेवले, फुल्यांवर हल्ला झाला. त्यांच्यावर मारेकरी पाठवले.सावित्री बाईंनाही तसेच अनुभव आले. शाळेकडे जाताना यांच्यावर दगडफेक झाली. चिखलफेक झाली. शेणफेक झाली. सावित्रीबाई सुद्धा मागे हटल्या नाहीत. त्या नियमित शाळेला जाऊ लागल्या. त्यांच्या जोडीला फतिमा शेख होत्या त्यांनाही विरोध झाला, पण फतिमा शेख सुद्धा मागे हटल्या माहीत पुढे फुल्यांनी अनाथालय काढले. अनेक विधवा स्त्रियांना आश्रय दिला. त्या विधवा असूनही गरोदर होत्या. समाजाचेच ते पाप; पण ते पाप निस्तरण्याची जबाबदारी फुले दाम्पत्यांनी घेतली. अनेक स्त्रियांची बाळंतपणे सुखरुप पार पाडली. त्याच अनाथालयातील एका विधवेपोटी जन्मलेल्या मुलाला फुले दाम्पत्याने दत्तक घेतले आणि त्याचे नाव यशवंत ठेवले .

हंटर कमिशन आणि फुले :
हंटर कमिशन हे हंटर शिक्षण कमिशन या नावाने ओळखले जाते. भारतातील शिक्षण पद्धतीत कोणता बदल करावा किंवा भारतातील शिक्षण सुधारण्यासाठी काय केले पाहिजे ? याबद्दल 1882 साली हंटर कमिशनची निर्मिती केली होती. महात्मा फुल्यांनी हंटर कमिशनला आपण सुरु केलेल्या शाळांचा अहवाल तयार करून पाठवला होता.

कायद्याचे महत्त्व
१८५६ सालचा हा कायदा विधवा पुनर्विवाहास आळा घालणाऱ्या अडथळ्यांना दूर करणारा महत्त्वाचा कायदा आहे. या कायद्यामुळे हिंदू समाजातील विधवांना विवाह करण्याचा अधिकार मिळाला आणि त्यांना अनेक सामाजिक त्रासांपासून मुक्ती मिळाली. विवाह वैध ठरले व अशा विवाहातील अपत्येही कायदेशीर मानली गेली (Law Commission of India, 1979).
१९५५ च्या हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम ५(१) नुसार, विधवा महिलेला पुनर्विवाह करण्याचा पूर्ण हक्क आहे, जोपर्यंत तिचा पती जिवंत नाही. यामुळे, फक्त पती जिवंत नसावा, एवढी अट असताना, विधवा विवाहास कोणताही कायदेशीर अडथळा उरत नाही.
इतिहासात समाजशास्त्रज्ञ व मानववंशशास्त्रज्ञ विवाह संस्थेचा अभ्यास करत आले आहेत. विवाहाच्या माध्यमातून वंशपरंपरा, जनुकवहन, स्थलांतर, सामाजिक रचना, आणि इतर अनेक गोष्टींचा अभ्यास केला जातो.

विधवा स्त्रीचे चित्रण
भारतातील विधवा स्त्रिया अनेक प्रकारच्या सामाजिक समजुतींचा सामना करतात, ज्या अनेकदा परस्परविरोधी असतात. वेगवेगळ्या धर्माधारित वैयक्तिक नियम, प्रादेशिक आणि जातिनिहाय प्रथांपासून ते कुटुंब आणि शासकीय कायद्यांपर्यंत त्यांची स्थिती ठरते. वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमधील, शैक्षणिक स्तरांमधील आणि वर्गांमधील विधवा स्त्रियांचे जीवन खूप वेगळे असते. विधवापणाचे प्रतिनिधित्व आणि वास्तव जीवनात येणारे परिणाम लक्षात घेता, विधवा स्त्रियांचे जीवन हे वृद्धत्व, आजारपण, मृत्यू, रोजगार, गरिबी आणि सार्वजनिक हितसंबंध यासारख्या मूलभूत प्रश्नांची चिकित्सा करते (Chen, 1998). भारतातील विधवा स्त्रियांचे जीवन अत्यंत हालअपेष्टांचे आहे, आणि त्यांना स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी करावे लागणारे काम आवडत नाही. घरातील सर्व कामे, मुलांचे पालनपोषण, कुटुंबातील इतर सदस्यांची काळजी घेणे, आणि समाजाशी संवाद ठेवणे या सर्व गोष्टींमध्ये त्यांना अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्या सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास संकोच करतात.
जगभरातील विधवा स्त्रियांमध्ये दोन सामान्य अनुभव आढळतात: एक म्हणजे सामाजिक स्थान गमावणे आणि दुसरे म्हणजे आर्थिक दयनीयता. विकसित देशांमध्येही, ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या विधवा स्त्रियांना सामाजिक स्थानात लक्षणीय पण शांत स्वरूपाचा बदल जाणवतो. त्यांचे आर्थिक जीवन निवृत्तिवेतनावर अवलंबून असते, परंतु या वेतनाचे प्रमाण महागाई किंवा निवृत्तीनंतरच्या अपेक्षांसह जुळत नाही (Women 2000, 2001). ग्रामीण भागांतील विधवा महिलांना विशेषतः दुर्व्यवहार सहन करावा लागतो, आणि त्यांची सामाजिक ओळख कमी केली जाते. त्या समाजातून अलिप्त केल्या जातात.

ग्रामीण व शहरी भागांतील विधवा स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

भारतीय समाजात महिलांना अद्यापही समान अधिकार आणि संधी मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. पारंपरिक प्रथा आणि सामाजिक मान्यतांमुळे विधवा स्त्रियांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. पतीवर आधारित समाजात स्त्रियांना पतीपासूनच सामाजिक ओळख मिळते, त्यामुळे पतीच्या मृत्यूनंतर त्या अपशकुन समजल्या जातात. सामाजिक कार्यक्रमांतून त्यांना वगळले जाते आणि कठोर शिस्त लादली जाते. औपनिवेशिक काळात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न झाले तरीही, भारतात स्त्रियांवर भेदभाव कायम राहिला आहे (Anji & Velumani, 2013). विधवांवर होणारा भेदभाव हा जगभरातील समस्या आहे. विशेषतः एकट्या राहणाऱ्या किंवा अविवाहित मुलांसोबत राहणाऱ्या विधवा स्त्रिया अत्यंत असुरक्षित असतात. त्यांना मुलांची जबाबदारी, एकटेपणा, मानसिक तणाव, पुनर्विवाहास अडथळे, लैंगिक शोषण, कौटुंबिक व सामाजिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. लाखो विधवा आणि त्यांची मुले तणाव व दु:खद परिस्थितीत राहतात. भारतात विधवा स्त्रियांना त्यांच्या मूलभूत मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते. त्यांना अन्न, कपडे, निवारा यासारख्या गरजांपासूनही वंचित ठेवले जाते. काही वेळा सासरच्यांकडून लैंगिक छळही केला जातो. भारतीय संविधान समानतेची हमी देते, तरीही विधवांवर भेदभाव होत असतो. पुरुष विधवांपेक्षा महिला विधवा संख्या तिप्पट आहे. बालविवाह, बहुपत्नीत्व, पती-पत्नीतील वयानुसार तफावत, युद्ध व एड्समुळे तरुण विधवांची संख्या वाढली आहे.

विधवापणाचे प्रतिबिंब व वास्तव

Chen (2008) नुसार विधवापणाचे पाच महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

1. पितृसत्ताक वसाहतीचा प्रघात (Patrilocality): विवाहानंतर महिला पतीच्या घरी जातात, आणि आईवडिलांपासून दूर राहतात. यामुळे पतीच्या मृत्यूनंतर त्या एकट्या पडतात. ७५% विधवा पतीच्या गावातच राहतात आणि त्यांना सासरकडून सहसा मदत मिळत नाही.
2. पितृसत्ताक वारसा: ग्रामीण भारतात अजूनही विधवा स्त्रियांना वारसा हक्क मिळत नाही. त्यांना फक्त वापराचा किंवा देखभाल खर्चाचा हक्क मिळतो.
3. रोजगारावरील बंधने: विधवा स्त्रिया बहुतेक वेळा असंघटित क्षेत्रात काम करत असतात. त्यांना चांगले रोजगार मिळत नाहीत, व त्या बहुतेक वेळा अपारंपरिक, असुरक्षित कामे करतात.
4. सामाजिक उपेक्षा: त्यांना कोणत्याही सण-समारंभात सहभागी होऊ दिले जात नाही. समाज त्यांना वाईट नजरेने पाहतो. सासरकडून मदतही मिळत नाही.
5. सामाजिक अलगाव: विधवा स्त्रियांना आत्म-सन्मान, आत्मविश्वास आणि सामाजिक सहभागाची गरज असते. पण त्यांना अनेकदा मानसिक त्रास, सामाजिक वागणुकीमुळे वेगळं ठेवलं जातं.

विधवा महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या

1. विवाद: विधवांना अनेक सामाजिक व कौटुंबिक संघर्षांचा सामना करावा लागतो. त्यांना नोकरी, मुलांचे शिक्षण, मालमत्तेचा हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.
2. हक्कांचे उल्लंघन: त्यांना समानतेचा हक्क, मालकीचा हक्क, मुलांशी संपर्क ठेवण्याचा हक्क नाकारला जातो.
3. हुंडा व अवलंबित्व: पुनर्विवाहात हुंडा व अवलंबित्वाच्या अटी घातल्या जातात, जे विधवांच्या विवाहाला अडथळा निर्माण करतात.
4. वारसा हक्काचा अभाव: विधवांना पतीच्या मालमत्तेवर हक्क दिला जात नाही, पुरुष नातेवाईक त्यावर अधिकार घेतात.
5. गरिबी: विधवा महिलांमध्ये गरिबी मोठ्या प्रमाणात आहे. त्या आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित आहेत.
6. शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव: त्यांना शिक्षण किंवा कौशल्य प्रशिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे त्या स्वावलंबी होऊ शकत नाहीत.
7. अस्वास्थ्य: गरिबी, उपेक्षा, पोषणाचा अभाव यामुळे त्यांचे व त्यांच्या मुलांचे आरोग्य बिघडते.
8. हिंसा व आर्थिक वगळणे: त्यांना हिंसेचा आणि आर्थिक व सामाजिक वगळण्याचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या शिक्षण, संपत्ती व सामाजिक सहभागावर निर्बंध असतात.

पुनर्विवाह प्रक्रियेसंबंधी माहिती

आजही भारतात विधवांच्या पुनर्विवाहाबाबत दोन गैरसमज आहेत. पहिला गैरसमज असा आहे की हिंदू समाज विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी देत नाही. दुसरा गैरसमज असा आहे की अनेक लोक विधवांशी पुनर्विवाह करतात. प्रत्यक्ष वास्तव या दोन टोकांच्या मध्ये आहे. वरील जातांचा अनुकरण करणाऱ्या काही जाती वगळता बहुतेक जातींमध्ये विधवांचा पुनर्विवाह मान्य केला जातो. काही विशिष्ट भागांतील जातींमध्ये लेविराटिक युनियन (लेविराट विवाह) म्हणजेच मयत पतीच्या भावाशी पुनर्विवाह करण्याची प्रथा आहे; मात्र लेविराट विवाहाबाहेर पुनर्विवाह केवळ अपवादात्मक परिस्थितीतच मान्य केला जातो. बहुतेक समुदायांमध्ये साधा नमुना असा असतो की अपत्य नसलेल्या विधवा पुनर्विवाह करतात, तर अपत्य असलेल्या विधवा पुनर्विवाह करत नाहीत.

Chen नमुन्यातील 562 कधीही विधवा झालेल्या स्त्रियांपैकी फक्त 6% स्त्रियांनी पुनर्विवाह केला होता, तर उत्तर भारतातील 13% स्त्रिया पुन्हा विवाह करतात. हे आकडे पूर्वीच्या संशोधनाच्या निष्कर्षांशी सुसंगत आहेत (Chen & Dreze, 1995). उत्तर भारतातील लेविराट प्रथेमुळे दक्षिण भारतात पुनर्विवाहाचे प्रमाण तुलनेत कमी आहे. उत्तर प्रदेशातील गढवाल पर्वतातील गावे ही Chen यांच्या अभ्यासातील एकमेव जागा होती जिथे लेविराट प्रथा प्रचलित होती. Chen नमुन्यातील 52 पुनर्विवाहित विधवांपैकी 24 अनुसूचित जातींमधील, 22 मागासवर्गीय जातीतील आणि केवळ 6 उच्चवर्णीय होत्या. त्यापैकी 35 विधवांनी दुसरा पती गमावला होता, यामध्ये फक्त 6 उच्चवर्णीय होत्या. या सर्व 6 जणी गढवाल पर्वतातील ब्राह्मण किंवा राजपूत होत्या, जिथे विधवांचे पुनर्विवाह सर्रासपणे होतात.

Chen नमुन्यातील बहुतेक विधवा आणि बेंगळुरू कार्यशाळेत सहभागी झालेल्या विधवांनी पुन्हा लग्न करण्याची इच्छा नाही असे सांगितले. त्यांनी पुन्हा लग्न न करण्याची सामूहिक कारणे पुढीलप्रमाणे दिली: नवीन मुले नकोत, पहिल्या नवऱ्याची मुले दुसरा नवरा नीट सांभाळणार नाही या भीतीने, आणि मयत नवऱ्याच्या जमिनीवरील हक्क गमावण्याची चिंता (पुनर्विवाहाने तो हक्क गमावला जातो) (Chen & Dreze, 1995). सर्वसाधारणपणे विधवांना पुनर्विवाहात रस कमी असतो. हे मत समजून घेणे महत्त्वाचे आहे कारण समाजातील विधवांच्या पुनर्विवाहाबाबत नकारात्मक दृष्टिकोन असतो आणि दुसऱ्या विवाहात सुखी वैवाहिक जीवन मिळण्याची शक्यता कमी असते. खरं तर, समाजाच्या प्रबळ दृष्टिकोनामुळे विधवेशी विवाह करणाऱ्या पुरुषामध्ये अपील नसलेली वैशिष्ट्ये असतात – जसे की वयस्क, अपंग, आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल, किंवा दुसरे लग्न करणारे. Chen & Dreze (1995) नुसार, भारतात विधवांच्या पुनर्विवाहाचा मुद्दा केवळ विवाहाच्या संख्येशी संबंधित नसून त्यात त्या विवाहांची गुणवत्ता आणि विधवांना अनुकूल परिस्थितीत पुनर्विवाह करण्याचे स्वातंत्र्य देखील महत्त्वाचे आहे.

अनेक समाजसुधारकांनी विधवांच्या समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला. राजा राममोहन रॉय यांनी 1820 च्या दशकात विधवांच्या पुनर्विवाहासाठी चळवळ सुरू केली. डेरोजिओ आणि यंग बंगाल गटाने 1830 मध्ये हाच मुद्दा मांडला. 1837 मध्ये भारतीय कायदा आयोगाने हे गंभीरपणे विचारात घेतले आणि असा निष्कर्ष काढला की जर विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता दिली गेली, तर बालहत्येवर नियंत्रण मिळवता येईल. तरीही त्या वेळी सरकारने असा निष्कर्ष काढला की ही बाब सामाजिकदृष्ट्या गरजेची असली तरी हिंदू धर्मातील वारसहक्क कायद्यांनुसार (दायभाग) हे अशक्य होते. 1840 च्या दशकात विधवांच्या पुनर्विवाहाचे कायदेशीरकरण करण्याचे काही विखुरलेले प्रयत्न झाले. 1850 च्या दशकात ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहाचा मुद्दा उपस्थित केला. विधवा पुनर्विवाह कायदा 26 जुलै 1856 रोजी मंजूर करण्यात आला, जो पहिल्या विवाहासारखाच विधवांचा पुनर्विवाह आयोजित करण्यास परवानगी देतो (Dasgupta & Mukherjee, n.d.), जरी याला मोठा विरोध होता.

भारतातील विधवा आत्मनिर्भर होण्याच्या आणि काहीतरी साध्य करण्याच्या इच्छेने कार्य करतात. संशोधन दर्शवते की विधवा त्यांच्या विधवापणामुळे आलेल्या परिस्थितीबाबत जागरूक असतात. त्या शेती, व्यवसाय, मुलांचे शिक्षण, जमिनीवर हक्क, स्वयंपूर्ण घर, कुटुंबाची काळजी, आणि महिला संघटनांच्या सदस्यत्वाद्वारे त्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधतात. यामुळे त्यांच्यात जागरूकता वाढते आणि त्या सामाजिकदृष्ट्या सबल होतात. विधवा पुनर्विवाहाचे प्रमाण कमी राहण्यामागे अनेक कारणे आहेत. म्हणूनच, त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी आणि आत्म-सन्मान वाढवण्यासाठी रोजगार, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि सामाजिक संवादासाठी अधिक संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. समाज, शासक आणि धोरण-निर्मात्यांनीही विधवांच्या समस्या ऐकून त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

लेखक
सर्वेश विलास सदार
बी. फार्म तृतीय वर्ष

बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना

सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिराव फुले यांनी 28 जानेवारी 1853 रोजी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' (Infanticide Prevention Home) स्थापन केले, जेणेकरून समाजात बालहत्यासारख्या वाईट प्रवृत्तींना प्रतिबंध करता येईल. हे गृह गर्भवती विधवा आणि बलात्कृत महिलांना आश्रय देण्यासाठी होते. सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिराव फुले यांनी 28 जानेवारी 1853 रोजी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' स्थापन केले.आजच्या समाजात स्त्रियांच्या आणि मुलींच्या सुरक्षेचा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो आहे. बलहत्या किंवा लैंगिक अत्याचाराची प्रकरणे वाढत चालली आहेत, आणि पीडितांना योग्य उपचार, आधार व न्याय मिळवून देण्यासाठी विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत "बलहत्या प्रतिबंधक गृह" (Anti-Rape Crisis Center) यांची स्थापना एक अत्यावश्यक आणि सकारात्मक पाऊल ठरते.या केंद्राच्या स्थापनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे बलात्कारासारख्या गुन्ह्यांपासून बचाव करण्यासाठी जनजागृती, तसेच पीडितांना तातडीने वैद्यकीय, मानसिक व कायदेशीर मदत उपलब्ध करून देणे. या गृहामध्ये पीडित महिलांना सुरक्षित आसरा, समुपदेशन सेवा, पोलिस व न्यायालयीन सहाय्य, तसेच पुनर्वसनाची सुविधा दिली जाते.या गृहाची आवश्यकता ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये आहे कारण अनेक वेळा पीडित महिलांना मदतीची माहिती नसते किंवा भीतीमुळे त्या पुढे येत नाहीत. त्यामुळे अशा केंद्रांची स्थापना हा एक सामाजिक जबाबदारीचा भाग आहे, जो महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी आणि सुरक्षिततेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापन

बालहत्या म्हणजे गर्भात असलेल्या किंवा नुकत्याच जन्मलेल्या मुलीचा हत्या करणे. ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे जी आपल्या देशात आजही काही ठिकाणी अस्तित्वात आहे. समाजातील स्त्री-पुरुष विषमतेमुळे, मुलगा हवा या मानसिकतेमुळे आणि अज्ञानामुळे अनेक माता-पित्यांना मुलगी नकोशी वाटते. अशावेळी मुलींची भ्रूणहत्येपासून ते जन्मानंतर हत्या होणे हे दुर्दैवी वास्तव आहे. ही समस्या रोखण्यासाठी शासन आणि अनेक सामाजिक संस्था प्रयत्नशील आहेत. यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना. या गृहांची स्थापना म्हणजे अशा मुलींच्या जीवाचे रक्षण करण्याचा एक सशक्त आणि संवेदनशील उपाय.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह

बालहत्या प्रतिबंधक गृह ही अशी संस्था आहे जिथे माता आपल्या नवजात मुलीला कोणतीही अडचण न येता सोपवू शकते. हे गृह पूर्णतः सुरक्षित, गोपनीय आणि कायदेशीर असतात. इथे मुलींची योग्य काळजी घेतली जाते, त्यांचे संगोपन आणि शिक्षण केले जाते.

ही घरे त्या मातांसाठी आशेचा किरण ठरतात ज्या कोणत्या कारणामुळे मुलीला स्वीकारू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत ती बालिका मारली जाण्याऐवजी या गृहात वाढू शकते आणि चांगले आयुष्य जगू शकते.

या उपक्रमाची गरज का भासली?

भारतात लिंगानुपात हा दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे. मुलांपेक्षा मुलींची संख्या सतत घटते आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार 1000 मुलांमागे केवळ 919 मुली होत्या. हे चित्र चिंताजनक होते. बालहत्या रोखण्यासाठी कायदे असूनही अनेक वेळा अंमलबजावणी अक्षम ठरते. त्यामुळे मातांना एक पर्याय उपलब्ध करून देणे गरजेचे होते. अशा गृहांच्या स्थापनेमुळे अनेक निष्पाप बालिकांचे प्राण वाचवले गेले आहेत.

गृहांमागील प्रेरणा आणि कार्यकर्ते

या गृहांच्या स्थापनेमागे अनेक संवेदनशील व्यक्ती आणि संस्था कार्यरत आहेत. काही संत, समाजसेवक, डॉक्टर आणि अधिकारी यांनी स्वतः पुढाकार घेऊन ही घरे स्थापन केली. काही राज्य सरकारांनीही असे उपक्रम राबवले.उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात काही जिल्ह्यांमध्ये असे गुप्त बाळकूप (Baby Cradle) ठेवण्यात आले आहेत जिथे माता नवजात बालिकेला ठेवून जाऊ शकते. यानंतर त्या मुलीची जबाबदारी संस्था उचलते.

बालिकेच्या हक्कांचे रक्षण

या गृहांमुळे केवळ बालिकेचे प्राण वाचतात असे नाही, तर तिच्या सर्वाधिकारांचे संरक्षणही होते. शिक्षण, आरोग्य, पालनपोषण आणि प्रेम लाभते. ती एक जबाबदार नागरिक म्हणून मोठी होते.

ही घरे समाजाला एक संदेश देतात – "मुलगी म्हणजे ओझे नाही, ती एक जबाबदारी आणि अभिमान आहे."

बालहत्या प्रतिबंधक गृहांची स्थापना ही काळाची गरज आहे. हे केवळ एक सामाजिक उपक्रम नाही, तर मानवतेचे प्रतीक आहे. प्रत्येक वाचवलेली बालिका हा समाजासाठी एक अमूल्ठेवाआहे. आपण सर्वांनी या उपक्रमांना पाठिंबा द्यावा, जनजागृती करावी आणि एक नवा, समतावादी आणि स्त्रीला सन्मान देणारा समाज निर्माण करावा.

लेखक
प्रणाली विलास खाडे
बी. फार्म तृतीय वर्ष

अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा एक क्रांतिकारी पाऊल

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा प्राचीन काळापासून जातीव्यवस्थेवर आधारित आहे. या व्यवस्थेमुळे अस्पृश्यता, भेदभाव आणि अन्याय यासारख्या गोष्टी रूजल्या होत्या. विशेषतः दलित समाजातील महिलांना दुहेरी अन्याय सहन करावा लागला – एकतर जातीमुळे आणि दुसरं लिंगभेदामुळे. अशा काळात अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा सुरू करणे हे अत्यंत क्रांतिकारी पाऊल होते.

इतिहास आणि सामाजिक पार्श्वभूमी

ब्रिटिश राजवटीपूर्वी आणि नंतरही अस्पृश्य लोकांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यांना मंदिरात जाण्याचा, विहिरीतून पाणी घेण्याचा, सार्वजनिक ठिकाणी फिरण्याचाही हक्क नव्हता. अशा परिस्थितीत त्यांच्यासाठी शिक्षणाची दारे उघडणे ही एक सामाजिक क्रांती होती. विशेषतः मुलींना शिक्षण मिळावे, यासाठी फार थोडे लोक पुढे आले.

महात्मा फुले यांचा प्रयत्न

महात्मा ज्योतिबा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा सुरू करून समाजाला जागृत केलं. 1848 साली पुण्यात त्यांनी पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. ही शाळा केवळ ब्राह्मण किंवा उच्चवर्णीय मुलींसाठी नव्हती, तर त्यात दलित, मागासवर्गीय, आणि गरीब घरातील मुलीही शिकू शकत होत्या. सावित्रीबाई फुले स्वतः त्या शाळेत शिकवायच्या. त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले, पण त्यांनी हार मानली नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार

डॉ. आंबेडकरांनी देखील शिक्षण हे शोषितांच्या उत्थानाचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे, असे म्हटले होते. त्यांनी अस्पृश्य मुला-मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित केलं. त्यांनी स्वतः आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक अडथळा पार करत उच्च शिक्षण घेतले. त्यांच्या प्रेरणेने अनेक शाळा, वसतिगृहे, आणि शैक्षणिक योजना अस्तित्वात आल्या. या पावलाचे महत्त्व :अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा सुरू करणे हे एक सामाजिक समतेकडे टाकलेलं महत्त्वाचं पाऊल होतं. या शाळांमुळे मुलींना केवळ शिक्षणमिळालं नाही, तर त्यांनी आत्मविश्वास, स्वतंत्रता आणि हक्कांची जाणही मिळवली. शिक्षणामुळेच त्या समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होऊ शकल्या.

नवीन पिढीची जबाबदारी

आज आपल्याकडे अनेक शाळा, योजना आणि संधी उपलब्ध आहेत. मात्र अजूनही काही भागांत मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. समाजातील प्रत्येकाने शिक्षणाचा प्रचार करावा, विशेषतः मागासवर्गीय व गरीब कुटुंबातील मुलींना प्रोत्साहन द्यावं.

लेखक
शरयू दिलीप जीरापुरे
बी. फार्म तृतीय वर्ष

सावित्रीबाई फुले यांचे बालपण व शिक्षण

भारताच्या स्त्री शिक्षणाची गंगोत्री म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारतातील पहिल्या मुख्याध्यापिका सावित्रीबाई जोतीराव फुले यांच्याविषयी आज आपण जाणून घेणार आहोत. त्यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथे ३ जानेवारी, इ.स. १८३१ रोजी झाला. आईचं नाव लक्ष्मीबाई तर वडिलांचं नाव खंडोजी नेवसे पाटील होते. त्यांचे वडील गावाचे पाटील होते. स्त्री स्वातंत्र्य औषधालाही नसलेल्या समाजात व काळात सावित्रीबाईंचा जन्म झाला. सावित्रीबाई या ९ वर्षांच्या असताना इस १८४० मध्ये त्यांचा विवाह १३वर्षे वयाच्या महात्मा जोतिबा फुले यांच्याशी झाला.

लहानपणापासून ज्योतिबांना जातीयतेचे चटके बसले होते. अस्पृश्याचे हाल पाहून ज्योतिबांचे काळीज पिळवटून निघत असे. अशा अमानुष रुढी-परंपरा व कर्मकांडाविरुद्ध ज्योतिबांचे मन पेटून उठले. ज्योतिबांच्या मनातील पेटत्या ज्योतिला प्रज्वलीत करण्याचे कार्य सावित्रीनेच केले व ती खऱ्या अर्थाने सामाजिक क्रांतीची प्रखर ज्योत झाली. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी अन्य सामाजिक क्षेत्रांतही काम करणे गरजेचे आहे, स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढवणे गरजेचे आहे हे सावित्रीबाईंनी ओळखले. त्यानंतर महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाच्या आरंभिक टप्प्यात त्यांचे पती जोतिबा फुले यांच्यासह त्यांनी मोठी कामगिरी बजावली. जुलै १८८७मध्ये ज्योतिराव फुले यांना पक्षाघाताचा आजार झाला. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी ज्योतिरावांचे त्या आजारात निधन झाले. अत्यंयात्रेच्यावेळी जो टिटवे धरतो त्याला वारसा हक्क मिळत असल्याने ज्योतिरावाचे पुतणे आडवे आले आणि ज्योतिरावांचा दत्तक पुत्र यशवंतरावांना विरोध करू लागले. त्यावेळेस सावित्रीबाई धैर्याने पुढे आल्या व स्वत: टिटवे धरले. अंत्ययात्रेच्या अग्रभागी चालल्या आणि स्वत:च्या हाताने ज्योतिरावांच्या पार्थिवाला अग्नी दिला.

यशवंतराव हा विधवेचा मुलगा असल्याने त्याला कुणीही मुलगी द्यायला तयार नव्हते. तेव्हा कार्यकर्ता ज्ञानोबा कृष्णाजी ससाणे यांच्या राधा नावाच्या मुलीशी ४ फेब्रुवारी १८८९ रोजी विवाह यशवंतचा करून दिला. हाच महाराष्ट्रातील पहिला आंतरजातीय विवाह होय. सर्वांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचे कठीण कार्य ज्योतिराव व सावित्रीबाई यांनी केले. १ जानेवारी १८४८ रोजी पुणे येथील बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा काढून या दाम्पत्याने प्रथम शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. काही धर्ममार्तंडांनी 'धर्म बुडाला' अशी ओरड केली व सावित्रीबाईंवर धर्मबुडवी म्हणून ते शेणमाती, दगड फेकू लागले. तरीसुद्धा त्या मागे हटल्या नाहीत.

अस्पृश्यांना शिकविल्यामुळे सनातनी मंडळी जास्तच चिडली. त्यांनी ज्योतिरावांच्या वडिलांवर सामाजिक बहिष्कार टाकण्याची धमकी दिली. त्यामुळे ज्योतिरावांच्या वडिलांनी त्यांना घराबाहेर काढले. वयाच्या अवघ्या १९व्या वर्षी सावित्रीबाई फुले यांना घराबाहेर पडणे भाग पडले. अशाही परिस्थितीत सावित्री मुळीच डगमगली नाही. ज्योतिरावांच्या कार्यात त्यांनी पूर्णपणे साथ देण्याची तयारी केली होती. सावित्रीबाई फुले अशिक्षीत होत्या. त्यांना ज्योतिराव फुले यांनी घरी शिकविले व नंतर शाळेत शिक्षण देण्याचे कार्य सावित्रीबाईंनी केले. इस १८४८ ते १८५२पर्यंत त्यांनी एकूण १८ शाळा काढल्या. त्यांच्या शाळेची नोंद सरकारी दफ्तरात झाली तेव्हा १२ फेब्रुवारी १८५२ मध्ये मेजर कॅन्डी यांच्या हस्ते महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचा शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. तसेच शाळांना सरकारी अनुदान जाहीर केले. शिक्षणाची महती गाताना सावित्रीबाई म्हणतात.

लेखक
साक्षी सुरेश धनभर
बी. फार्म तृतीय वर्ष

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मृत्यूनंतरचे सन्मान आणि पुरस्कार

प्रस्तावना

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (बाबासाहेब आंबेडकर) यांनी भारतीय समाजव्यवस्था, राज्यघटना, दलितउत्थान आणि सामाजिक न्याय याक्षेत्रांतअमूल्य योगदान दिले. त्यांचे निधन ६डिसेंबर १९५६ रोजीझाले, परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांच्या कार्याचा गौरवसतत वाढत राहिला. यालेखात त्यांना मिळालेले मृत्यूनंतरचे सन्मान आणिभारतरत्न पुरस्कार यांचा तपशीलवार विचार केलाआहे.

मृत्यूनंतरचे सन्मान (Posthumous Recognitions)

(अ) राष्ट्रीय स्तरावरील सन्मान

१. संविधान दिन (२६ नोव्हेंबर)

- भारतीय संविधानाचे मुख्य शिल्पकार म्हणून, २०१५पासून २६ नोव्हेंबर हादिवस "संविधान दिन" म्हणून साजरा केलाजातो.
- हादिवस संविधानाच्या मूल्यांना आणिआंबेडकर यांच्या विचारधारेला श्रद्धांजली अर्पण करण्यासाठी समर्पित आहे.

२. आंबेडकर जयंती (१४ एप्रिल – भीम जयंती)

- डॉ. आंबेडकर यांचा जन्मदिवस १४एप्रिल हा "आंबेडकर जयंती" किंवा "भीमजयंती" म्हणून भारतभर साजरा केलाजातो.
- यादिवशी राष्ट्रीय सुट्टी असून, दिल्ली, मुंबई, नागपूर येथेमोठ्या प्रमाणात सामाजिक वसांस्कृतिककार्यक्रमआयोजित केले जातात.

३. डॉ. आंबेडकर स्मारके आणि स्थळे

- दिल्लीतील २६, अलीपूर रोड – हे त्यांचे निवासस्थान होते, जे आता "डॉ. आंबेडकर नॅशनल मेमोरियल" म्हणून ओळखले जाते.
- महापरिनिर्वाण स्थळ (दिल्ली) – जेथे त्यांचे अंत्यसंस्कार करण्यात आले, तेथे एक भव्यस्तूप उभारण्यात आलेआहे.
- चैत्यभूमी (मुंबई) – हेएक प्रमुख तीर्थस्थान मानले जाते, जेथे दरवर्षी लाखोभाविक आंबेडकर यांना श्रद्धांजली अर्पण करतात.

(आ) शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक सन्मान

१. विद्यापीठे आणि संस्था

- डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (औरंगाबाद)
- डॉ. बी.आर. आंबेडकर राष्ट्रीय तंत्रज्ञान संस्था (जालंधर)
- बाबासाहेब आंबेडकर युनिव्हर्सिटी (लखनौ)

२. चित्रपट, साहित्य आणि दस्तऐवजीकरण

- "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर" (२०००) – हा चित्रपट जबरदस्त प्रभाव टाकणारा दस्तऐवजी चित्रपट आहे.
- "Annihilation of Caste" – हे पुस्तक जागतिक स्तरावर गाजले.
- युनेस्कोने २०२१मध्ये आंबेडकर यांच्या कार्याला जागतिक वारसा म्हणून मान्यता दिली.

भारतरत्नपुरस्कार (Bharat Ratna Award)

(अ) भारतरत्न मिळाल्याची पार्श्वभूमी

- डॉ. आंबेडकर यांना ३१मार्च १९९० रोजीमृत्यूनंतरभारतरत्न देण्यात आले.
- हापुरस्कार देण्याचे मुख्य कारणम्हणजे भारतीय संविधानाचे निर्माण, दलितांचे हक्क, समाजसुधारणाआणि शिक्षणक्षेत्रातील योगदान.
- तत्कालीन राष्ट्रपती आर. वेंकटरामनयांनी हा सन्मान प्रदान केला.

(आ) पुरस्कार स्वीकृती आणि प्रतिक्रिया

- डॉ. आंबेडकर यांच्या पत्नी सविता आंबेडकर (माईसाहेब) यांनी हापुरस्कार स्वीकारला.
- हासन्मान मिळाल्यानंतर दलितसमुदाय आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीला नवीनचालना मिळाली.
- भारतरत्न मिळाल्याने आंबेडकर यांच्या विचारांचे राष्ट्रीय आणिआंतरराष्ट्रीयस्तरावर पुनर्मूल्यांकन झाले.

(इ) ऐतिहासिक महत्त्व
- आंबेडकर हेपहिले दलित व्यक्ती आहेत, ज्यांना भारतरत्न मिळाले.
- त्यांच्या मृत्यूनंतर ३४वर्षांनी हा सन्मान देण्यात आला, जो काही कारणांमुळे विलंबित झाला.
- हा पुरस्कार मिळाल्याने भारतीय राजकीय आणिसामाजिक चर्चेत आंबेडकर यांचे योगदान पुन्हा उजेडात आले.

डॉ. आंबेडकर यांचा शाश्वत वारसा (Everlasting Legacy)
- संविधानाचे अनुच्छेद १४-१७, मूलभूत हक्क, राखीव व्यवस्था यांसारख्या संकल्पना त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब आहेत.
- आंबेडकरवाद हीएक स्वतंत्र विचारधारा म्हणून विकसित झालीआहे.
- दलित-बहुजन चळवळी, राजकीय पक्ष (BSP, RPI) आणि सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनांवर त्यांचा प्रभाव आहे.

लेखक
जानवी दिनेश कटोरे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अंत्यसंस्कार आणि राष्ट्रव्यापी शोक

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (बाबासाहेब आंबेडकर) यांचा ६डिसेंबर१९५६ रोजीदिल्ली येथे निधनझाले. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितबहुजन समाजाचे मसीहा आणिबौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक अशाविविध भूमिका बजावणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांच्यानिधनाने संपूर्ण देशगंभीर शोकात बुडाला. त्यांच्या अंत्यसंस्काराच्या कार्यक्रमाला लाखोलोकांची उपस्थिती होती, आणि ते भारतातील एकमहत्त्वपूर्णऐतिहासिक घटना म्हणून नोंदवले गेले.

डॉ. आंबेडकर यांचे अंतिम दिवस आणि निधन

- डॉ.आंबेडकर यांना दीर्घकाळापासून मधुमेह, उच्चरक्तदाब आणि न्यूरोपॅथी सारख्या आजारांनी ग्रासले होते.
- १९५६च्या ऑक्टोबरमध्ये त्यांनी नागपूर येथेबौद्ध धर्म स्वीकारला, आणिलाखो अनुयायांसह धम्मचक्र प्रवर्तन केले.
- ६डिसेंबर १९५६ रोजीदिल्लीतीलत्यांच्यानिवासस्थानी (२६, अलीपूर रोड) रात्री झोपेत असताना हृदयविकाराच्या झटक्याने त्यांचे निधनझाले.
- त्यांच्या पार्थिव शरीराला दिल्लीहून मुंबईला विमानाने आणण्यात आले, जेथे त्यांच्या शेकडो हजारो अनुयायांनी अंतिम दर्शन घेतले.

अंत्ययात्राआणिअंत्यसंस्कार (७ डिसेंबर१९५६)

(अ) अंत्ययात्रेचे स्वरूप

- मार्ग: मुंबईतील राजाबाई टॉवरपासून दादर (चैत्यभूमी) पर्यंत.
- लोकसंख्येचा समुद्र: अंदाजे ५ते १० लाखलोक उपस्थित होते. त्यात दलित, बौद्ध, श्रमिक, महिला, विद्यार्थी आणिराजकीय नेते यांचा समावेश होता.
- शिस्तबद्ध मिरवणूक: यात्रेत कोणतीही गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झालीनाही, कारण बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी शांततेचे पालनकेले.

(आ) राजकीय आणि सामाजिक नेत्यांची उपस्थिती

- पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री वाई. बी. चव्हाण, राज्यपाल सरदार हरिसिंह गौरयांनी श्रद्धांजली अर्पण केली.
- डॉ. आंबेडकरांच्यापत्नी सविताबाई आंबेडकर आणिमुलगे यशवंत आंबेडकर यांनी अंत्यसंस्काराच्या विधीमध्ये सहभाग घेतला.
- बौद्ध भिक्खूंनी प्रार्थना केलीआणि "बुद्धं शरणंगच्छामि, धम्मं शरणंगच्छामि" हे मंत्र सामूहिकरित्या उच्चारले गेले.

(इ) बौद्ध पद्धतीने अंत्यसंस्कार

- चितेवर बाबासाहेबांचे पार्थिव शरीरकुशीच्या पाट्यावर ठेवण्यात आले.
- भिक्खूंनी पंचशीलाचे सूत्र म्हटले आणितीन वेळा परिक्रमा केल्या.
- शेवटी, सविताबाई आंबेडकर यांनी मुखाग्नी दिली.

राष्ट्रव्यापी शोकाची लाट

(अ) सरकारी आदेश आणि सन्मान- केंद्र आणिराज्य सरकारने ७डिसेंबर रोजी सार्वजनिक सुट्टी जाहीर केली.

- संसदआणि राज्य विधानसभांमध्ये शोकप्रस्तव मांडण्यात आले.
- रेडिओ आणिवर्तमानपत्रांनीविशेष कार्यक्रम प्रसारित केले.

(आ) जनतेची प्रतिक्रिया- देशभरातील दलितवस्त्यांमध्येसामूहिक शोकसभा भरविण्यात आल्या.

- महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश,पंजाब,मध्यप्रदेश येथे हाटके निघाले.
- बाबासाहेबांच्या फोटोना काळ्या फितीने सजवण्यात आले.

लेखक

श्रीहरी दादाराव वानखडे

बी. फार्म अंतिम वर्ष

(इ) आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद

- युनायटेड नेशन्सने त्यांच्या निधनावर शोकव्यक्त केला.
- श्रीलंका, बर्मा, येथील बौद्ध संघटनांनी स्मरणसभा आयोजित केल्या.

चैत्यभूमी: एक राष्ट्रीय तीर्थक्षेत्र - डॉ. आंबेडकरांच्यासमाधीस्थळी१९७१ मध्ये एकभव्य स्तूप उभारण्यात आला.

- हेठिकाण आता "भारतीय लोकशाहीचे मंदिर" म्हणून ओळखले जाते.
- दरवर्षी ६डिसेंबर (महापरिनिर्वाण दिन) ला १० लाखाहून अधिकलोक चैत्यभूमीला भेटदेतात.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना

स्थापना:
पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी (People's Education Society – PES) ची स्थापना १९४५ साली भारताचे पहिले कायदे मंत्री आणि संविधान निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केली.
स्थापनेचा उद्देश:
या सोसायटीची स्थापना शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक बदल घडवण्यासाठी करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्पष्ट मत होते की, "शिक्षण हेच शस्त्र आहे ज्याच्या साहाय्याने समाजात परिवर्तन घडवता येते." त्यांनी दलित, वंचित आणि मागासवर्गीय समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी ही संस्था स्थापन केली.
मुख्य उद्दिष्टे:
1.सर्व जाती-धर्मातील, विशेषतः मागासवर्गातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार आणि सुलभ शिक्षण उपलब्ध करून देणे.
2.शैक्षणिक संस्था स्थापन करून शिक्षणाचा प्रसार करणे.
3.आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना शिष्यवृत्ती, वसतिगृहे आणि अन्य शैक्षणिक सुविधा देणे.

प्रमुख संस्था:
पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी अंतर्गत अनेक महाविद्यालये आणि शाळा कार्यरत आहेत. त्यांपैकी काही प्रसिद्ध संस्था पुढीलप्रमाणे:

- सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, मुंबई
- सिद्धार्थ लॉ कॉलेज, मुंबई
- मिलिंद कॉलेज, औरंगाबाद
- नवयान महाविद्यालय, पुणे

मुख्य वैशिष्ट्ये:
PES च्या सर्व संस्था गुणवत्तेच्या निकषांवर उच्च स्थानावर आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसरणीवर आधारित शिक्षण आणि सामाजिक समता यावर भर. गरीब आणि वंचित विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सवलती आणि सुविधा.

निष्कर्ष:
पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी ही केवळ शैक्षणिक संस्था नसून ती एक सामाजिक क्रांतीचा वसा घेऊन पुढे जाणारी चळवळ आहे. डॉ. आंबेडकरांनी दिलेले शिक्षणाचे व्रत आजही PES च्या संस्थांद्वारे प्रभावीपणे पुढे नेले जात आहे.

लेखक
प्रशिक मनवर
बी. फार्म अंतिम वर्ष

बी. आर. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि औद्योगिकीकरणाची गरज

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय पुनर्रचनेचे शिल्पकार होते. त्यांनी केवळ सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढा दिला नाही, तर भारताच्या आर्थिक पुनर्रचनेबद्दलही मूलगामी विचार मांडले. त्यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान जागतिक स्तरावर मान्यताप्राप्त आहे. विशेषतः, औद्योगिकीकरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या आधुनिकीकरणासंदर्भातील त्यांचे विचार आजही महत्त्वाचे मानले जातात. त्यांनी कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादा ओळखून भारताने औद्योगिकीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करावी, असे ठाम मत मांडले.

आंबेडकरांचेआर्थिकविचारआणित्यांचीपार्श्वभूमी

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार त्यांच्या उच्च शिक्षणामुळे आणि त्यांचा स्वतःचा अनुभव यामुळे अधिक सखोल व वैज्ञानिक होते. त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रात उच्च शिक्षण घेतले. त्यांच्या आर्थिक विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे होती:

राज्याचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व: आंबेडकर हे पूर्णपणे भांडवलशाहीवादी नव्हते, तर त्यांनी राज्याने अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी, असे प्रतिपादन केले.

सामाजिक न्याय आणि अर्थव्यवस्था: समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना समाविष्ट करणारी अर्थव्यवस्था आवश्यक असल्याचे ते मानत.

कृषी आणि औद्योगिकीकरण: कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था ही भारतीय समाजाच्या प्रगतीस अडथळा ठरत आहे, त्यामुळे औद्योगिकीकरणाची गरज आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील चिकित्सक दृष्टिकोन

डॉ. आंबेडकरांनी ब्रिटिश राजवटीतील भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सखोल विश्लेषण केले. त्यांच्या मते, पारंपरिक शेती आणि जमिनदारी व्यवस्थेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था कमकुवत झाली होती. त्यांनी "Small Holdings in India and Their Remedies" (१९१८) या ग्रंथात शेतीच्या समस्यांचा ऊहापोह केला आहे.

त्यांनी खालील गोष्टींवर भर दिला:

1. कृषीवरीलअवलंबनकमीकरणे:

भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान असल्याने रोजगारनिर्मिती मर्यादित होती. त्यामुळे पर्यायी उद्योग निर्माण करणे आवश्यक होते.

2. कृषीऔद्योगिकीकरण:

पारंपरिक शेतीव्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे महत्त्वाचे आहे.

3. जमिनदारीव्यवस्थासंपवणे:

शेतकऱ्यांना जमीन मालकी हक्क मिळावा, जेणेकरून त्यांना आर्थिक स्थैर्य लाभेल.

औद्योगिकीकरणाचीगरजआणित्याचेफायदे

डॉ. आंबेडकरांनी औद्योगिकीकरणाकडे फक्त आर्थिक विकासाच्या साधनाच्या दृष्टीने पाहिले नाही, तर सामाजिक परिवर्तनाचा एक भाग म्हणून त्याचा विचार केला.

औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व

1. रोजगारनिर्मिती: भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मुख्य समस्या म्हणजे बेरोजगारी. उद्योगधंद्यांच्या वाढीमुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होऊ शकते.

2. शेतीवरीलताणकमीकरणे: बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असल्याने, त्यावर मोठा ताण होता. औद्योगिकीकरणामुळे शेतीवर अवलंबित्व कमी होईल.

3. राष्ट्रीयउत्पन्नातवाढ: उद्योगधंद्यांच्या वाढीमुळे देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन अर्थव्यवस्था मजबूत बनेल.

4. समाजातीलविषमताकमीकरणे: आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजघटकांना उद्योग क्षेत्रात संधी मिळेल, त्यामुळे आर्थिक विषमता कमी होईल.

औद्योगिकीकरणामुळेसामाजिकबदल

डॉ. आंबेडकरांचा औद्योगिकीकरणावर विशेष भर होता, कारण त्याद्वारे समाजात समानता निर्माण करता येईल. भारतातील जातीय व्यवस्थेमुळे दलित आणि मागासवर्गीय समाज शेती व पारंपरिक उद्योगांवर अवलंबून होता. औद्योगिकीकरणामुळे या समाजघटकांना नवीन रोजगाराच्या संधी मिळू शकतात.

डॉ. आंबेडकर आणि राज्य समाजवाद

आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांमध्ये राज्य समाजवाद (State Socialism) हे एक महत्त्वाचे तत्त्व होते. त्यांनी औद्योगिकीकरणासाठी खालील धोरणे सुचवली:

1.महत्वाच्या उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण: मोठे उद्योग सरकारच्या ताब्यात असावेत, जेणेकरून आर्थिक शोषण टाळता येईल.
2. सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार:औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून सरकारने सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास करावा.
3. कामगार हक्क आणि संरक्षण:कामगारांना योग्य वेतन, सामाजिक सुरक्षा आणि कामाचे चांगले वातावरण मिळावे.
4. तांत्रिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास: उद्योगांसाठी तज्ज्ञ आणि कुशल कामगार तयार करणे आवश्यक.
5. औद्योगिकीकरणासंदर्भात आंबेडकरांचे धोरणात्मक उपाय:

सार्वजनिक उद्योगांची स्थापना
छोट्याआणि मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन
शिक्षणआणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी
विज्ञानआणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार

आंबेडकरांचेऔद्योगिकीकरणासंदर्भातीलठोसप्रस्ताव

डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र भारताच्या आर्थिक धोरणांसाठी काही ठोस प्रस्ताव सुचवले:

1.पाण्याचे राष्ट्रीयकरण:त्यांनी 'The Problem of Rupee' (1923) याग्रंथात धरणे आणि जलसंपत्तीच्या नियोजनावर भर दिला.
2. समान संधी धोरण: औद्योगिकीकरणामुळे दलित आणि मागासवर्गीयांना समान संधी उपलब्ध होऊ शकतात.
3. किमान वेतन आणि कामगार कायदे: औद्योगिकीकरणामुळे कामगारांचे शोषण होऊ नये म्हणून त्यांनी किमान वेतन आणि कामगार संरक्षण कायद्यांची आवश्यकता मांडली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी औद्योगिकीकरणाला सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचे साधन मानले. भारताच्या समृद्धीसाठी त्यांनी सुचवलेले औद्योगिकीकरणाचे धोरण आजही महत्त्वाचे आहे. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून बाहेर पडून उद्योगधंद्यांकडे वाटचाल केल्याशिवाय भारत जागतिक स्तरावर आपली अर्थव्यवस्था मजबूत करू शकणार नाही. त्यामुळे आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि औद्योगिकीकरणाच्या संकल्पना आजच्या युगातही तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत. त्यांचा दृष्टिकोन केवळ आर्थिक समृद्धीसाठी नव्हता, तर सामाजिक समतेसाठीही होता. म्हणूनच, आंबेडकरांचे औद्योगिकीकरणाबाबतचे विचार आजही आपल्या आर्थिक धोरणांसाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

लेखक
तेजस संतोष कुकडकर
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बी. आर. आंबेडकर :शिक्षण आणि प्रारंभिक शिक्षण संघर्ष

डॉ. आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी महाराष्ट्रातील महू या ठिकाणी एका गरीब वंचित कुटुंबात झाला. ते एक जातिभेदग्रस्त वातावरणात वाढले, जिथे शिक्षणाच्या संधी मर्यादित होत्या. तरीही, त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठा ठसा उमटवला. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण आपल्या गावात घेतले आणि नंतर मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. यावेळी त्यांनी इंग्रजी शिकण्याचा प्रयत्न केला, जे त्या काळात दलित वर्गासाठी मोठे आव्हान होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील महान समाज सुधारक, विचारवंत, अर्थशास्त्रज्ञ आणि भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार होते. त्यांच्या जीवनातील शिक्षण आणि प्रारंभिक शिक्षण संघर्षाने भारतात
सामाजिक बदल घडवून आणण्यास मोठे योगदान दिले. डॉ. आंबेडकर यांचे मत होते की शिक्षण हे सामाजिक न्याय, समानता आणि स्वाभिमानाचे साधन आहे. त्यांनी सांगितले, "शिक्षण हे केवळ ज्ञान मिळवण्याचे साधन नाही, तर ते आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मानाचे प्रतीक आहे." ते मानत होते की वंचित वर्गातील लोकांना शिक्षण मिळाले तरच ते समाजात आपले स्थान निर्माण करू शकतात. त्यामुळे त्यांनी वंचित वर्गासाठी शैक्षणिक संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या जीवनातील प्रारंभिक शिक्षण संघर्ष हा केवळ त्यांच्या वैयक्तिक यशाचा मार्ग नव्हता, तर वंचित वर्गाच्या हक्कांसाठीचाएक प्रेरणादायीप्रवास होता.

प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षणाची सुरुवात :

डॉ. आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी महू, मध्यप्रदेश येथे एका महार जातीत झाला, जी त्या काळातील जातीय व्यवस्थेत "अस्पृश्य" मानली जात होती. त्यांचे वडील रामजी मलोजी सकपाल हे ब्रिटिश भारतीय सेनेतील सुभेदार होते. जरी त्यांचे वडील एक प्रतिष्ठित पदावर होते तरीही, त्यांचे कुटुंब जातीय भेदभावामुळे सामाजिक बहिष्कार, अपमान आणि आर्थिक अडचणींना सामोरे गेले.त्यांचे प्रारंभिक शिक्षण महू आणि नंतर नागपूर येथे झाले. लहानपणीच आंबेडकर यांना शिक्षणाची तीव्र इच्छा होती. ते अभ्यासात अग्रेसर होते, पण त्यांच्या जातीय ओळखीमुळे शाळेत त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. डॉ. आंबेडकर यांना त्यांच्या बालपणी शालेय जीवनात असंख्य भेदभावांचा सामना करावा लागला. ते अस्पृश्य म्हणून गणले जात होते, आणि यामुळे त्यांना शाळेतील इतर विद्यार्थ्यांशी संवाद साधता येत नव्हता. आंबेडकरांना शाळेत इतर विद्यार्थ्यांसोबत बसण्याची परवानगी नव्हती. त्यांना वर्गात जमिनीवर बसावे लागे आणि सर्वसाधारण सुविधांपासून वंचित राहावे लागत होते. पाणी पिण्यासाठी साधनांची प्रवेशिता देखील त्यांना नाकारली जात होती, कारण त्यांना "अस्पृश्य" मानले जात होते. या भेदभावामुळे आंबेडकर यांना मानसिक वेदना आणि अपमान सहन करावा लागला, पण याच भेदभावाने त्यांना समाजात समानता आणण्याच्या हेतूने शिक्षण घेण्याची प्रेरणा दिली.

शिक्षणासाठी संघर्ष :

डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेज मध्ये दाखल होऊन बी.ए. (बॅचलर ऑफ आर्ट्स) प्राप्त केली. त्यावेळी उच्च शिक्षण घेणारे दलित विद्यार्थी फार कमी होते, त्यामुळे ते एक प्रचंड धाडसी पाऊल होते. त्यांनी केवळ आपल्या अध्ययनातील आवडच नाही, तर जातिवादाच्या पाशाला तोडण्याची प्रेरणा देखील मिळवली. आंबेडकर यांनी परदेशी शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये दाखल झाले. तेथे त्यांनी आर्थिक शास्त्र या विषयात डॉक्टरेट (D.Sc.) पदवी प्राप्त केली. याशिवाय, त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठ, न्यूयॉर्क येथून पीएच.डी. देखील केली. त्यांचे विषय "इंडियन रुपीचे प्रश्न" आणि "आर्थिक सिध्दांत" होते. आंबेडकर यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण शोधनिबंध आणि प्रबंध लिहिले, ज्यामुळे त्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सन्मान मिळाला. त्यांचे शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक यशाचे प्रतीक नव्हे, तर त्यांनी ज्या समाजात जन्म घेतला, त्याला न्याय मिळवून देण्याचा एक महत्वाचा मार्ग बनले.

डॉ. आंबेडकर यांचे विचार अत्यंत दूरदर्शी आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रेरणादायक होते. त्यांचे ठाम मत होते की शिक्षण हे केवळ ज्ञान मिळवण्यासाठी नाही, तर ते समाजातील भेदभाव आणि आत्मसन्मान मिळवण्याचे मुख्य साधन आहे. ते म्हणाले होते: "शिक्षण हे जीवन बदलण्याचे साधन आहे. जर समाजातील एक व्यक्ती शिक्षित झाला, तर ती एक संपूर्ण समाज बदलू शकते." त्यांनी शिक्षणाची महत्ता अत्यंत खंबीरपणे मांडली आणि आपल्या समाजातील वंचित वर्ग व दलित लोकांमध्ये शिक्षणाची कास धरण्याचे आवाहन केले.

डॉ. आंबेडकर यांचे जीवन हे शिक्षणासाठीच्या संघर्षाचे आदर्श उदाहरण आहे. त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक अडथळ्यांचा सामना केला.

जातीय भेदभाव:

शाळेत इतर विद्यार्थ्यांबरोबर बसण्याची परवानगी त्यांना नव्हती.त्यांना जमिनीवर वेगळे बसावे लागत असे, जे त्यांच्या सामाजिक स्थानाचे स्पष्ट प्रतीक होते. सार्वजनिक विहिरीतून पाणी पिण्यास सुद्धा त्यांना मनाई होती.

आर्थिक अडचणी:
त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती अत्यंत खराब होती, पण त्यांच्या वडिलांनी शिक्षणाला मोठे महत्त्व दिल आर्थिक अडचणी असूनही, त्यांनी शिष्यवृत्ती मिळवून शिक्षण चालू ठेवले.

उच्च शिक्षणाची वाटचाल:
मुंबईतीलएल्फिन्स्टनकॉलेज:येथे त्यांनीबी.ए. (बॅचलर ऑफ आर्ट्स) पदवी मिळवली.
लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स: अर्थशास्त्रातडॉक्टरेट (D.Sc.) पदवी प्राप्त केली.
कोलंबियाविद्यापीठ, अमेरिका: येथे त्यांनी पीएच.डी. (Ph.D.) मिळवली.

शिक्षणाचा उपयोग सामाजिक सुधारण्यासाठी :
डॉ. आंबेडकर यांनी शिक्षण घेतले फक्त वैयक्तिक यशासाठी नाही, तर समाजातील वंचित वर्गाच्या हक्कांसाठी एक साधन म्हणून वापरले.
· "शिक्षण हे आत्मसन्मानाचे शस्त्र आहे."
· त्यांनी दलित वर्गाला शिक्षणाची संधी मिळावी म्हणून "मुंबईमध्येस्वतःचेमहाविद्यालय" स्थापन केले.
· भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून त्यांनी समानतेचे तत्त्व स्वीकारले.
सामाजिक योगदान आणि कार्य :
डॉ. आंबेडकर यांनी शिक्षण क्षेत्रातच नव्हे तर सामाजिक सुधारण्यातही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
· दलित अधिकारांसाठी लढा दिला.
· अस्पृश्यतेचाविरोध केला.
· भारतीय संविधानाची रचना केली.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन हे शिक्षण आणि संघर्षाचे प्रतीक आहे. त्यांनी दाखवले की, जर आपल्यामध्ये आत्मविश्वास आणि निर्धार असेल, तर कोणत्याही अडचणींवर मात करता येते. त्यांच्या कार्यामुळे आज भारतातसमानता, न्याय, आणि स्वाभिमानया मूल्यांना महत्त्व दिले जाते.
"शिक्षण हे जीवन बदलण्याचे शस्त्र आहे” हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अधोरीखित केले.

लेखक
स्वराज दत्तात्रय खुपसे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतात पुनरागमन आणि प्रारंभीच्या अडचणी

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे भारतीय समाजातील एक महान विचारवंत, समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ आणि भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांनी विदेशात उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर भारतात परतल्यानंतर सामाजिक सुधारणेसाठी मोठे प्रयत्न केले. मात्र, या वाटचालीत त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले.

भारतामध्ये पुनरागमन
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठ आणि ब्रिटनमधील लंडन स्कूल ऑफ इकॉ नॉमिक्समध्ये उच्च शिक्षण घेतले. त्यांनी कायदा, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या विषयांमध्ये गाढा अभ्यास केला. १९२३ मध्ये त्यांनी 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी' या संशोधन प्रबंधासह डॉक्टरट पदवी मिळवली आणि भारतात परतण्याचा निर्णय घेतला. उच्च शिक्षणाने सुसज्ज होऊन परतल्यानंतर त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले.
प्रारंभीच्या अडचणी

१. सामाजिक भेदभाव आणि अस्पृश्यता
बाबासाहेबांनी आपल्या शिक्षणाच्या जोरावर समाजसेवेसाठी आणि दलित उद्धारासाठी काम करण्याचा संकल्प केला, परंतु तत्कालीन भारतीय समाज अस्पृश्यतेच्या गर्तेत अडकलेला होता. अस्पृश्य समाजातील लोकांना सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी नाकारल्या जात होत्या. बाबासाहेबांनी हे अन्यायकारक वास्तव बदलण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांना समाजातील उच्चवर्णीय गटांकडून मोठा विरोध सहन करावा लागला.
२. आर्थिक अडचणी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण घेऊन परतल्यानंतर त्यांना तातडीने स्थिर आर्थिक स्रोत नव्हता. उच्च शिक्षण असूनही त्यांना त्यांच्या व्यवसायात अनेक अडथळे आले.

1. त्यांनी मुंबईच्या सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणून नोकरीस्वीकारली, परंतुत्यांच्याअस्पृश्यअसण्यामुळेत्यांनाअनेक सहकाऱ्यांचा विरोध सहन करावा लागला.
2. वकिलीव्यवसायसुरूकरतानाअडचणीआल्या, कारण उच्चवर्णीय लोक त्यांच्या कडून केस लढवण्यास तयार नव्हते.
3. त्यांनाचांगल्याघराचीसोयमिळण्यातअडचणआली, कारण अनेक घरमालकांनी त्यांना जातिवाचक कारणांमुळे घर भाड्याने देण्यास नकार दिला.
4.

३. राजकीय आणि सामाजिक संघर्ष
भारतात परतल्यानंतर बाबासाहेबांनी अस्पृश्य समाजाच्या न्यायासाठी संघर्ष करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी विविध चळवळींचे नेतृत्व केले आणि दलितांना समान अधिकार मिळावेत यासाठी लढा दिला.

चवदार तळे सत्याग्रह (१९२७)
महाडच्या नगरपालिकेने घोषणा केली होती की चवदार तळ्याचे पाणी सर्वांसाठी खुले आहे. तथापि, दलितांना अद्याप तेथे जाण्याची परवानगी नव्हती. या अन्यायाविरुद्ध २० मार्च १९२७ रोजी बाबासाहेबांनी चवदार तळे सत्याग्रहआयोजितकेला. हजारो दलितांनी या तळ्यावर जाऊन पाणी पिऊन आपला हक्क सांगितला. यावरून मोठा वाद निर्माण झाला आणि उच्चवर्णीय समाजाने हिंसक प्रतिक्रिया दिली.

मनुस्मृती दहन (१९२७)
बाबासाहेबांना असे वाटत होते की हिंदू धर्मातील जातीय विषमता ही धार्मिक ग्रंथांमधून पोसली जात आहे. म्हणूनच, त्यांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे मनुस्मृतीदहन करून या ग्रंथातील जातीयतेला विरोध दर्शवला. यामुळे उच्चवर्णीय समाजात असंतोष निर्माण झाला.

मंदिर प्रवेश आंदोलन (१९३०)
डॉ. आंबेडकर यांनी नाशिकच्या कालाराम मंदिर प्रवेश आंदोलनाचे नेतृत्वकेले. अस्पृश्यांना हिंदू मंदिरात प्रवेश मिळू नये, अशी परंपरा होती. याला बाबासाहेबांनी प्रखर विरोध केला आणि सत्याग्रह आयोजित केला. मात्र, याला कट्टरपंथीय हिंदूंनी तीव्र विरोध दर्शवला.

परंपरावादी विरोध

बाबासाहेबांच्या सुधारणावादी विचारांमुळे परंपरावादी उच्चवर्णीय समाज त्यांच्यावर सतत टीका करत होता. त्यांना विविध माध्यमांतून विरोध सहन करावा लागला:

- त्यांच्या लेखनावर आणि भाषणांवर बंदी घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- समाजव्यवस्थेच्या समर्थकांनी त्यांना हिंदू विरोधी म्हणून घोषित करण्याचा प्रयत्न केला.
- त्यांच्या चळवळींना बदनाम करण्यासाठी अफवा आणि अपप्रचार केला गेला.

५. राजकीय आणि घटनात्मक संघर्ष
डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. ब्रिटिश सरकारने ही मागणी मान्य केली आणि १९३२ मध्ये अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ जाहीर केला. परंतु, महात्मा गांधी यांनी या निर्णयाला विरोध केला आणि त्यांनी उपोषण सुरू केले. यामुळे बाबासाहेबांना पुणे करार (१९३२) करावा लागला, ज्यामुळे दलितांना स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी राखीव जागा मिळाल्या.

६. संविधान निर्मिती आणि विरोध
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संविधान समितीचे अध्यक्ष झाल्यावर, त्यांनी भारतीय संविधानात सर्व नागरिकांसाठी समान हक्क, सामाजिक न्याय आणि स्वतंत्रता यांची ग्वाही दिली. परंतु, परंपरावाद्यांनी त्यांच्यावर आरोप केले की ते हिंदू धर्म विरोधी आहेत आणि भारताच्या संस्कृतीला नष्ट करू पाहत आहेत.

संघर्षावर मात करून यशस्वी वाटचाल
या सर्व अडचणींवर मात करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय, समता आणि मानवतेच्या तत्त्वांवर आधारित संविधान तयार केले. त्यांनी १९५६ मध्ये बौद्धधम्मस्वीकारला आणि लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्मात प्रवेश केला.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भारतात परतल्यानंतरच्या प्रवासात त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. सामाजिक भेदभाव, आर्थिक संघर्ष, ब्राह्मणशाहीचा विरोध आणि राजकीय संकटे असूनही त्यांनी दलित समाजाच्या उत्थानासाठी अथक परिश्रम घेतले. त्यांच्या कार्यामुळेच भारतात सामाजिक समतेची चळवळ वेगाने पुढे गेली आणि आजही त्यांचे विचार लोकांसाठी प्रेरणादायी ठरत आहेत.

लेखक
मृणाली अनिल मोरे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : जातीचे उच्चाटन

परिचय

जातीचे उच्चाटन हे डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या सर्वात शक्तिशाली आणि मूलगामी कामांपैकी एक आहे. ते मूळतः १९३६ मध्ये लाहोरमधील हिंदू सुधारणावादी गट, जात-पात तोडक मंडळासाठी भाषण म्हणून लिहिले गेले होते. तथापि, आयोजकांना त्यातील मजकूर खूप वादग्रस्त वाटला आणि त्यांनी ते देण्यास नकार दिला. त्यानंतर आंबेडकरांनी भाषण स्वतः प्रकाशित केले, जे भारतातील जातीच्या दडपशाहीविरुद्धच्या संघर्षात एक महत्त्वाचा मजकूर बनले.
हे काम जाती व्यवस्था, हिंदू धार्मिक ग्रंथ आणि सामाजिक पदानुक्रमाची तीव्र टीका आहे. त्यात जाती व्यवस्था आणि तिला समर्थन देणाऱ्या सामाजिक संरचना पूर्णपणे नष्ट करण्याचे आवाहन केले आहे.

विषय आणि युक्तिवाद

१. हिंदू जाती व्यवस्था आणि तिचा अन्याय

आंबेडकर जातीचे समर्थन करणारे युक्तिवाद पद्धतशीरपणे मोडून काढतात. ते नमूद करतात की जाती ही केवळ एक सामाजिक विभागणी नाही तर एक अन्याय्य आणि अत्याचारी व्यवस्था आहे जी खालच्या जातींना मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेपासून वंचित ठेवते. ते असा दावा करतात की जाती धर्म हिंदू धार्मिक ग्रंथ आणि पद्धतींमध्ये खोलवर रुजलेला आहे, त्यामुळे त्या पायांना नाकारल्याशिवाय सुधारणा करणे अशक्य आहे.

२. हिंदू धर्मग्रंथांची टीका

आंबेडकर हिंदू धर्मग्रंथांवर, विशेषतः मनुस्मृतीवर टीका करतात, ज्याला ते जाती-आधारित भेदभावाचे स्रोत मानतात. ते असा युक्तिवाद करतात की हिंदू धर्म, संरचित असल्याने, मूळतः असमानतेचे समर्थन करतो आणि सामाजिक गतिशीलतेला प्रतिबंधित करतो. ते या कल्पनेला आव्हान देतात की जात ही दैवीरित्या निर्धारित आहे आणि त्याऐवजी ती उच्च जातींच्या फायद्यासाठी निर्माण केलेली सामाजिक रचना आहे असे म्हणतात.

३. 'चातुर्वर्ण्य' व्यवस्थेचा नकार

गांधी आणि इतर हिंदू सुधारकांनी आज अस्तित्वात असलेल्या हजारो जातींऐवजी मूळ चार-स्तरीय वर्ण व्यवस्थेकडे (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र) परत जाण्याचा सल्ला दिला. आंबेडकर या कल्पनेला जोरदारपणे नाकारतात, असा युक्तिवाद करतात की वर्ण देखील श्रेणीबद्ध आणि भेदभावपूर्ण आहे. ते असा दावा करतात की वर्णासह कोणत्याही प्रकारची जात अस्वीकार्य आहे.

४. सामाजिक क्रांतीची गरज

आंबेडकर यावर भर देतात की केवळ राजकीय आणि आर्थिक सुधारणा अपुर्या आहेत; समाजाच्या रचनेत मूलभूत बदल आवश्यक आहे. ते असा युक्तिवाद करतात की जाती-आधारित भेदभाव केवळ खालच्या जातींना शिक्षण किंवा आर्थिक संधी देऊन नष्ट करता येणार नाही - समाजाने स्वतःच बदलले पाहिजे.

५. जाती टिकवून ठेवण्यात धर्माची भूमिका

ते स्पष्ट करतात की हिंदू धर्म हा एकमेवाद्वितीय आहे कारण तो जातीभेदाला संस्थात्मक स्वरूप देतो. इतर धर्मांपेक्षा वेगळे, ज्यामध्ये कालांतराने बदलणारे वर्गविभाजन आहेत, हिंदू धर्म धार्मिक सिद्धांताद्वारे जातीची अंमलबजावणी करतो. म्हणून, ते हिंदू धर्माची संपूर्ण पुनर्रचना करण्याचे किंवा त्याचा पूर्णपणे त्याग करण्याचे आवाहन करतात.

६. आंतरजातीय विवाह हा एक उपाय म्हणून

आंबेडकर सुचवतात की आंतरजातीय विवाह हा जातीच्या अडथळ्यांना तोडण्यासाठी सर्वात प्रभावी मार्गांपैकी एक आहे. तथापि, ते कबूल करतात की ते पुरेसे नाही आणि सामाजिक मूल्यांचे व्यापक परिवर्तन आवश्यक आहे.

७. गांधींची टीका

आंबेडकर महात्मा गांधींच्या जातीवरील भूमिकेवर उघडपणे टीका करतात. गांधींनी दलितांच्या (हरिजन) उत्थानाचा पुरस्कार केला असला तरी, त्यांनी वर्णव्यवस्थेचे समर्थन केले. आंबेडकरांचा असा युक्तिवाद आहे की गांधींचा दृष्टिकोन अपुरा आहे कारण तो जाती नष्ट करण्याऐवजी ती सुधारण्याचा प्रयत्न करतो.

परिणाम आणि वारसा

- जातीचे उच्चाटन हा भारतातील जातविरोधी चळवळींसाठी एक पायाभूत मजकूर आहे.
- यामुळे जात, हिंदू धर्म आणि सामाजिक न्याय यावर देशभरात चर्चा सुरू झाली.
- या कामामुळे अनेक दलित नेते आणि विचारवंत प्रभावित झाले, ज्यात कांशीराम आणि बहुजन चळवळीचे नेते यांचा समावेश होता.
- या कामामुळे आंबेडकरांना १९५६ मध्ये हिंदू धर्म पूर्णपणे नाकारून बौद्ध धर्म स्वीकारण्याची प्रेरणा मिळाली.
- हा मजकूर शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय चर्चांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाचला आणि अभ्यासला जात आहे.

डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे 'जातीचे उच्चाटन' हे केवळ जातीची टीका नाही तर सामाजिक न्यायासाठी एक क्रांतिकारी आवाहन आहे. आजही ते प्रासंगिक आहे, कारण जातीभेद विविध स्वरूपात सुरू आहे. त्यांचे युक्तिवाद हिंदू सनातनी आणि उदारमतवादी सुधारणावादी दोघांनाही आव्हान देतात, समानता सुनिश्चित करण्यासाठी भारतीय समाजाची संपूर्ण पुनर्रचना करण्याचे आवाहन करतात.

लेखक
वैभव राजेंद्र पतिंगे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दलित मंदिर प्रवेश चळवळ

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ज्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून ओळखले जाते, हे भारतीय इतिहासातील सर्वात प्रमुख सामाजिक सुधारणकार, नेते आणि विचारवंत होते. त्यांनी आधुनिक भारताच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली, विशेषतः दलित (पूर्वी "अस्पृश्य" म्हणून ओळखले जात होते) आणि इतर वंचित समुदायांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवण्यात. त्यांचे विचार, लेखन आणि अथक प्रयत्न सामाजिक न्याय, राजकीय सुधारणा आणि भारतीय समाजाच्या एकूण बदलांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांचा ठसा सर्वत्र उमठलेला आहे, आणि त्यांचे जीवन हे संघर्ष, बुद्धिमत्ता आणि समानतेच्या लढ्याचे प्रतीक आहे. खाली त्यांच्या जीवन, कार्य आणि भारतीय समाजावर त्यांचे कायमस्वरूपी प्रभाव याचा तपशीलवार परिचय दिला आहे.

मंदिर प्रवेश चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील मंदिर प्रवेश चळवळ भारताच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या सामाजिक-राजकीय चळवळींपैकी एक होती, जी दलितांना मंदिरांमध्ये प्रवेश मिळवण्याचा आणि त्यांना भेदभाव न करता आपला धर्म पाळण्याचा हक्क मिळवून देण्यावर लक्ष केंद्रित करत होती. या चळवळीने फक्त दडपणाखाली असलेल्या जातिव्यवस्थेला आव्हान दिलेच नाही, तर सर्व क्षेत्रांमध्ये दलितांच्या प्रतिष्ठा आणि समानतेसाठीही लढा दिला, विशेषतः धार्मिक स्थळांमध्ये.
या चळवळीचा ऐतिहासिक संदर्भ भारतात असलेल्या प्राचीन आणि घट्ट जमलेल्या जातिव्यवस्थेत आहे, जी विशेषतः हिंदू सामाजिक व्यवस्थेच्या अंतर्गत प्रचलित होती. दलित (जे बहुधा अस्पृश्य म्हणून ओळखले जात होते) पारंपारिकपणे मुख्य प्रवाहातील समाजापासून विभक्त केले गेले होते आणि त्यांना अनेक सार्वजनिक आणि धार्मिक स्थळांमध्ये प्रवेश मिळवला जात नव्हता, त्यामध्ये मंदिरांनाही समाविष्ट होते. या विभाजनाचे कारण हे होते की, दलितांना अशुद्ध मानले जात होते आणि त्यांच्या उपस्थितीमुळे धार्मिक विधींच्या पवित्रतेला हानी पोहचेल असा समज होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एक प्रमुख नेता, सामाजिक सुधारक आणि भारतीय घटनेचे शिल्पकार, यांनी या अन्यायांविरोधात लढा दिला आणि या चळवळीत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली.

मंदिर प्रवेश समस्येचा संदर्भ आणि पार्श्वभूमी

दलितांना मंदिरांपासून वगळण्याचा प्रश्न हा एक दीर्घकालीन मुद्दा होता. हिंदू धार्मिक पद्धतींमध्ये केंद्रस्थानी असलेली मंदिरे उच्च जातीय वर्चस्व आणि वगळणाऱ्या पद्धतींचे प्रतीक बनली होती. भारताच्या अनेक भागांमध्ये दलितांना मंदिरांमध्ये प्रवेश करण्यास मनाई केली जात होती आणि त्यांच्या धार्मिक विधींत भाग घेण्यास नाकारले जात होते. त्यांना समाजाच्या कडेकडेवर ढकलले गेले होते आणि जीवनाच्या प्रत्येक अंगात, शिक्षणापासून ते सामाजिक संवादांपर्यंत, तीव्र भेदभावाचा सामना करावा लागला होता.

अनेक ठिकाणी, मंदिर प्रवेशाचा मुद्दा दलितांच्या संघर्षांचा एक महत्त्वाचा ठिकाण बनला. दलितांचा मंदिर प्रवेशाची मागणी हे त्यांचा समानता, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्यायासाठीच्या व्यापक लढ्याचे प्रतीक बनले होते. 19व्या आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात वाढलेली ही चळवळ फक्त मंदिरांमध्ये प्रवेश मिळवण्याबाबतची नव्हती, तर ती जातिवादी भेदभावाची संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेला आव्हान देण्याबद्दल होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा रोल

डॉ. बी.आर. आंबेडकर, जे स्वतः दलित कुटुंबातील होते, हे भारतातील दलित हक्कांसाठीच्या संघर्षाचे प्रतीक बनले. आंबेडकरांच्या अस्पृश्यतेसंबंधीच्या वैयक्तिक अनुभवांनी दलितांच्या हक्कांसाठी लढण्याचा त्यांचा निर्धार प्रकट केला. आयुष्यात भेदभावाचा सामना करणाऱ्या आंबेडकरांना दलित समाजाच्या उन्नतीसाठी सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक समानतेचे महत्त्व पूर्णपणे समजले होते. आंबेडकर यांनी मंदिर प्रवेश आंदोलनाला जातिवादी भेदभाव नष्ट करण्याच्या त्यांच्या व्यापक मिशनचा एक महत्त्वाचा भाग मानले. तथापि, त्यांचा दृष्टिकोन इतर सुधारणाकारांपेक्षा वेगळा होता. गांधीसह अनेक नेत्यांनी मंदिर प्रवेशाच्या समस्येला एक धार्मिक प्रश्न मानले आणि संवाद व समुपदेशनाद्वारे तो सोडवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आंबेडकरांचा विश्वास होता की दलितांचा मंदिर प्रवेशासाठीचा संघर्ष हे केवळ जातिवाद व सामाजिक व्यवस्थेच्या पूर्ण पुनर्रचनेशी संबंधित आहे.
आंबेडकरांचा मंदिर प्रवेश आंदोलनाबद्दलचा दृष्टिकोन हा त्यांच्या विश्वासावर आधारित होता की मंदिरात प्रवेश मिळवण्याने अस्पृश्यतेच्या मोठ्या समस्येचे समाधान होणार नाही. आंबेडकरांसाठी संघर्ष हे फक्त धार्मिक स्थळांमध्ये प्रवेश मिळवण्याबद्दल नव्हते, तर दलितांसाठी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक हक्क मिळवण्याबद्दल होते.

मंदिर प्रवेश चळवळ

मंदिर प्रवेश चळवळीतील एक महत्त्वाची घटना म्हणजे 1930 मध्ये नाशिक, महाराष्ट्रातील कालाराम मंदिर चळवळ. या चळवळीचे

नेतृत्व डॉ. आंबेडकर यांनी केले आणि याचा उद्देश दलितांना कालाराम मंदिरात प्रवेश मिळवून देण्याचा होता, जे ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांना बंद केले गेले होते. आंबेडकर आणि त्यांच्या अनुयायांनी मंदिरात प्रवेश मिळवण्याची मागणी करणारी मोठ्या प्रमाणावर आंदोलनं आणि मोर्चे आयोजित केले. या चळवळीला राष्ट्रीय लक्ष मिळाले आणि मंदिर प्रवेशाच्या समस्येला दलित संघर्षाच्या अग्रभागी आणले.

कालाराम मंदिर चळवळ (1930)

कालाराम मंदिर नाशिकमधील एक प्रमुख धार्मिक केंद्र होते आणि त्याचे प्रवेश प्रतिबंध दलितांना हिंदू समाजात भेडणाऱ्या मोठ्या सामाजिक वगळण्याचे प्रतीक होते. या चळवळीचे आयोजन आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली झाले, आणि हजारो दलितांनी या आंदोलनात सहभाग घेतला. आंबेडकर स्वतः मंदिराकडे एक मोर्चा नेला, आणि दलितांना मंदिरात प्रवेश मिळवण्याचा आणि तिथे पूजा करण्याचा हक्क मिळवण्याची मागणी केली. या आंदोलनाला उच्च जातीय हिंदूंच्या विरोधाचा सामना करावा लागला, आणि दोन्ही गटांमध्ये हिंसक संघर्ष घडला. तरीही तीव्र विरोध असूनही, कालाराम मंदिर चळवळीला महत्त्वाची गती आणि समर्थन मिळाले. या चळवळीने दलितांच्या ज्या अन्यायांचा सामना करावा लागतो हे अधोरेखित केले आणि अस्पृश्यतेच्या समस्येला राष्ट्रीय स्तरावर अधोरेखित केले. जरी मंदिर प्रशासनाने दलितांना तत्काळ प्रवेश दिला नाही, तरी या चळवळीने दलितांच्या हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण केली आणि त्यांना धार्मिक स्थळांपासून वगळण्याच्या मुद्द्यावर राष्ट्रीय लक्ष केंद्रित केले.

गांधी आणि पुणे करारातील भूमिका

महात्मा गांधी यांनी देखील मंदिर प्रवेश चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु त्यांचा दृष्टिकोन आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनापेक्षा खूप वेगळा होता. गांधी यांचा विश्वास होता की मंदिर प्रवेश हा अस्पृश्यतेविरोधी लढ्याचा एक महत्त्वाचा भाग असावा, आणि त्यांनी दलितांना मंदिरांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी आपले स्वतंत्र आंदोलन सुरू केले. गांधींच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाचा आणि उच्च जातीय लोकांच्या हृदयांमध्ये स्थान मिळवून दलितांना मंदिरात प्रवेश देण्याच्या प्रयत्नांचा एक महत्त्वाचा भाग होता त्यांच्या सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीकोनात. तथापि, गांधींच्या दलितांच्या परिस्थितीला आध्यात्मिक उन्नतीच्या माध्यमातून सुधारण्यावर आणि "हरिजन" (ईश्वराचे पुत्र) या संकल्पनेवर आधारित दृष्टिकोनावर आंबेडकर यांनी टीका केली. आंबेडकर यांनी गांधींच्या दृष्टिकोनाला पालनकर्ता आणि अपुरी मानले. आंबेडकरांसाठी, मंदिर प्रवेश मिळवणे हे दलितांच्या व्यवस्थात्मक दडपणाला बदलणार नाही. त्यांची दृष्टी अधिक क्रांतिकारी होती आणि ती समाजाच्या सामाजिक, राजकीय, आणि आर्थिक संरचनेत बदल घडवण्यासाठी होती.

गांधी आणि आंबेडकर यांच्यातील मतभेद 1932 च्या पुणे कराराद्वारे उचलले गेले, जो गांधींच्या दलितांसाठी स्वतंत्र निवडणूकांविरोधातील दीर्घ उपोषणानंतर करण्यात आला. आंबेडकरांनी सुरुवातीला दलितांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी स्वतंत्र निवडणुका मागितल्या होत्या, परंतु गांधी यांनी याचा विरोध केला, कारण त्यांना भीती होती की यामुळे हिंदू समाजात फूट पडेल. पुणे कराराच्या परिणामी एक तडजोड झाली, ज्यामध्ये कायद्याच्या संस्थांमध्ये दलितांसाठी आरक्षित जागा ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली, परंतु त्याने सामाजिक भेदभावाच्या मुख्य समस्येचे निराकरण केले नाही.

केळवण (1930): बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मंदिर प्रवेश चळवळीचा प्रारंभ 1930 मध्ये केळवण गावात झाला. त्यावेळी त्यांनी दलित समाजाच्या लोकांना मंदिरांमध्ये प्रवेश मिळवून देण्यासाठी एक आंदोलने सुरू केली. केळवण गावात बाबासाहेबांनी अस्पृश्य लोकांना सार्वजनिक मंदीरात प्रवेश मिळवून दिला, ज्यामुळे या चळवळीला आणखी गती मिळाली. या चळवळीने सर्व भारतभर चर्चा उचलली आणि बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली मंदिर प्रवेशाच्या अधिकाराची लढाई चालू झाली.

नागपूर 1935: नागपूर येथील "मंदिर प्रवेश आंदोलन" हे एक महत्त्वाचे पाऊल होते. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या समर्थकांनी एका महत्त्वाच्या मंदिरात प्रवेश करून आपल्या हक्कांसाठी लढा दिला. यामुळे दलित समाजातील लोकांना मंदिरात प्रवेश मिळवण्याचा हक्क मिळवण्यात मदत झाली.

पुणे 1930: पुण्यातील 'चवदार तळे' कॅम्पेन हे दुसरे प्रमुख मंदिर प्रवेश आंदोलन होते. या ठिकाणी दलितांना सार्वजनिक व ओपन चवदार तळे पिण्याचा अधिकार देण्यात आल्याने समाजातील अस्पृश्यतेचा भेदभाव थोडा कमी झाला.

चळवळीचे महत्त्व

आंबेडकर आणि इतर दलित नेत्यांनी चालवलेली मंदिर प्रवेश चळवळ विविध कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण होती:

जातिवादाविरोधी लढा: या चळवळीने जातिवाद आणि दलितांना समाजातून वगळण्याच्या समस्येला थेट आव्हान दिले. या चळवळीने सर्वांसाठी समान हक्कांची आवश्यकता अधोरेखित केली, जात किंवा सामाजिक स्थितीच्या पर्वाह न करता. सामाजिक आणि राजकीय जागरूकता: या चळवळीने दलितांच्या दुःखाच्या बाबतीत जागरूकता निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि त्यांच्या संघर्षांना भारतीय राजकारणाच्या अग्रभागी आणले. यामुळे दलित समाजाला एकत्र करण्यास मदत झाली आणि देशभरातील दलितांमध्ये एकतेचे आणि एकजुटीचे भावना निर्माण केली.

भविष्यकालीन संघर्षांसाठी प्रेरणा: मंदिर प्रवेश चळवळीने दलित नेत्यां आणि कार्यकर्त्यांना समानता आणि न्यायासाठीच्या लढ्याची प्रेरणा दिली. या चळवळीने आंबेडकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झालेल्या भारतीय घटनेचा मार्ग प्रशस्त केला, ज्याने अस्पृश्यता समाप्त केली आणि सर्व नागरिकांना जातिहीन समान हक्क दिले.
ओळख आणि सक्षमीकरणाचा प्रतीक: अनेक दलितांसाठी, मंदिर प्रवेशासाठीचा संघर्ष हा फक्त धार्मिक प्रवेशाबद्दल नव्हे, तर त्यांच्या ओळखीला पुनर्प्राप्त करण्याचा आणि एक समाजात जे त्यांना नेहमीच बाजूला ठेवले होते, त्या समाजात त्यांच्या प्रतिष्ठेचे निर्धारण करण्याचा लढा होता.

बाबासाहेबांचे विचार:
बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मंदिर प्रवेश आंदोलन हे केवळ एक धार्मिक लढा नव्हे, तर ते समाजातील असमानतेच्या विरोधात एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक लढा होता. त्यांचे म्हणणे होते की, मंदिरातील प्रवेश हा फक्त एक प्रतीक आहे, परंतु वास्तविक सामाजिक समानता, शिक्षण, आणि न्याय मिळवण्यासाठी संघर्ष आवश्यक आहे.

महत्व:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मंदिर प्रवेश आंदोलन हे दलित समाजासाठी एक ऐतिहासिक टर्निंग पॉइंट होते. यामुळे समाजातील धार्मिक असमानता आणि अस्पृश्यता विरोधात एक मजबूत आवाज उठवला गेला. हे आंदोलन केवळ मंदिरांमध्ये प्रवेश मिळवण्याच्या संदर्भात नव्हे, तर भारतीय समाजातील जातिवादाच्या निर्मूलनासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरले.
या चळवळीने बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय समाजातील धार्मिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक सुधारणा घडवण्याच्या दिशेने एक मोठा टोकाचा ठराव केला.

परिणती आणि वारसा:
जरी मंदिर प्रवेश चळवळीला दलितांसाठी व्यापक मंदिर प्रवेश मिळवण्यात त्वरित यश मिळाले नसले तरी, या चळवळीने भारतातील मोठ्या दलित हक्क चळवळीसाठी पाया घातला. मंदिर प्रवेशाची मागणी भारताच्या विविध भागांमध्ये चालूच राहिली, ज्यामध्ये केरळमधील वैकोम आणि तामिळनाडूतील सत्याग्रह यांसारख्या ठिकाणी उल्लेखनीय यश मिळाले. या चळवळींनी धार्मिक आणि सार्वजनिक स्थळांमधील जातिवादी भेदभावाला आव्हान देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आंबेडकर यांचे दलित कारणासाठीचे योगदान, विशेषत: शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय सक्षमीकरणावर त्यांच्या दिलेल्या महत्त्वाने भारतीय समाजावर दीर्घकालीन प्रभाव टाकला. जातिहीन आणि समानतेच्या समाजाची त्यांची दृष्टी आजही दलित चळवळींना आणि कार्यकर्त्यांना प्रेरित करत आहे. दलितांसाठी संविधानिक सुरक्षा मिळवण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न भारतीय घटनेच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात आले, ज्यात समानता आणि भेदभाव न करण्याचे तत्त्व समाविष्ट करण्यात आले. मंदिर प्रवेश चळवळ, जरी आपल्या मूळ रूपात त्वरित यशस्वी झाली नाही, तरी ती सामाजिक न्यायासाठीच्या लांब आणि चालू असलेल्या संघर्षाची सुरुवात ठरली. या चळवळीने प्रणालीगत बदलाची आवश्यकता आणि वंचित समुदायांना सशक्त करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. या चळवळीतील आंबेडकरांचे नेतृत्व आणि दलित हक्कांसाठी त्यांची व्यापक वकिली आधुनिक भारताच्या आकारात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

लेखक
कु. तेजस्विनी पुरुषोत्तम काळे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. आंबेडकर यांचे प्रारंभिक जीवन व कुटुंब

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, जे "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर" म्हणून प्रसिद्ध आहेत, यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्य प्रदेशातील नागपूरजवळील महू सैन्य छावणी येथे झाला. त्यांचे वडील रामजी मालोजी आंबेडकर हे एक सैनिक होते आणि त्यांच्या आईचे नाव भिमाई आंबेडकर आहे. डॉ. आंबेडकर यांचे कुटुंब मागासलेल्या वर्गात येत होते आणि त्यांच्या परिवाराने अनेक सामाजिक आणि आर्थिक अडचणींचा सामना केला.

प्रारंभिक जीवन:

डॉ. आंबेडकर यांचे लहानपण अस्तित्वाच्या अडचणींमध्ये गेले. त्यांच्या वडिलांचे राजकीय विचार आणि शिक्षणाबद्दलची आवड यामुळे, त्यांनी आपल्या मुलांना शिक्षणाच्या महत्वाची जाणीव करून दिली. मात्र, डॉ. आंबेडकर यांच्या लहानपणातच जातिगत भेदभावचा अनुभव घेतला. ते एक अस्पृश्य म्हणून समाजातील भेदभावाचे शिकार झाले होते. त्यांच्या जनजीवनातील हे अनुभव पुढे त्यांच्या विचारधारेला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले.

डॉ. आंबेडकर यांना प्राथमिक शिक्षण महू येथे मिळाले व त्यांनंतर ते मुंबईत आले. मुंबईच्या एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये त्यांनी आपले शिक्षण सुरू केले, जिथे त्यांनी जातीय भेदभावाचा पुन्हा एकदा सामना केला. त्यांच्या शिक्षणातील या अडथळ्यांमुळे त्यांचा आत्मविश्वास अधिक वाढला. डॉ. आंबेडकर यांनी पुढील शिक्षण अमेरिकेत आणि लंडनमध्ये घेतले आणि त्यांच्या पीएच.डी.साठी त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रवेश घेतला.

कौटुंबिक जीवन:

डॉ. आंबेडकर यांचा विवाह १९०६ साली रमाबाई आंबेडकर यांच्याशी झाला. त्यांच्या वैवाहिक आयुष्यात अनेक आव्हाने होती, कारण भारतीय समाजाच्या पारंपरिक दृष्टिकोनामुळे त्यांच्या विवाहाला विरोध झाला. पुढे, त्यांना दोन मुली आणि एक मुलगा झाला. तथापि, त्यांच्या वैवाहिक जीवनात बरेच तणाव होते, परंतु डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कुटुंबाचा सांभाळ आणि शिक्षण घेण्यावर जोर दिला.

या पार्श्वभूमीत, डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्य समाजाच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी कष्ट करेले आणि त्यांनी त्यांच्या विचारांना समाजात आंदोलनात्मक रूप दिले. त्यांनी प्रगतीशील विचारधारेच्या माध्यमातून समाजात बदल करण्यासाठी काम केले.

समाज सुधारणा आणि विचारधारा:

डॉ. आंबेडकर यांचा विचार "समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता" या तत्त्वांवर आधारित होता. त्यांनी भारतीय समाजातील जातिअंत आणि सामाजिक भेदभावाच्या समाप्तीसाठी संघर्ष केला. त्यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्माणात महत्त्वाची भूमिका बजावली, ज्यामुळे सर्व नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण निश्चित झाले.

दिवसेंदिवस वाढत्या शिक्षणाच्या आणि जागरूकतेच्या परिणामस्वरूप, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची शैक्षणिक आणि वैयक्तिक जीवनातील संघर्ष जिवंत राहतात. त्यांची गोडी शिक्षणाच्या कलेनेच नव्हे, तर सामाजिक अडचणींवर मात करण्याच्या धर्तीवर देखील नयनरम्य आहे. आजही, डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य आजच्या पिढीला प्रेरणा प्रदान करतात, आणि त्यांच्या जीवनातील संघर्षामुळे अनेकांना सामाजिक न्यायासाठी लढण्याचं साहस प्राप्त झालं आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्यातील अनंत अडचणींवर मात करत, अत्याचारग्रस्त समाजाच्या हक्कांसाठी लढ्याचे धाडस दाखवले.

लेखक
संजीवनी शिवाजी सूर्यवंशी
बी. फार्म अंतिम वर्ष

स्वतंत्र कामगार पक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्वतंत्रकामगारपक्ष (Independent Labour Party) हा एक महत्त्वपूर्ण राजकीय पक्ष होता, ज्याची स्थापना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९३६ मध्ये केली होती. या पक्षाची स्थापना मुख्यतः शोषित, पीडित आणि कामगार वर्गाच्या अधिकारांसाठी लढण्यासाठी केली गेली. हा पक्ष भारतीय समाजात एक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्रांती घडवण्याच्या उद्देशाने कार्यरत होता.

स्वतंत्र कामगारपक्ष (ILP) चा सामाजिक संदर्भ आणि उदय:
१९३० च्या दशकात, भारत ब्रिटिश वसाहतीच्या सत्तेखाली होता आणि स्वातंत्र्याची लढाई वेगाने वाढत होती. तथापि, भारतीय समाजाची सामाजिक-राजकीय रचना जातिव्यवस्थेत घट्टपणे मुळ धरून होती, जिथे अस्पृश्य आणि निम्न जाति असलेले व्यक्ती प्रणालीगत भेदभाव आणि बहिष्करणाचा सामना करत होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC), जी महात्मा गांधी यांसारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली होती, ती मुख्यतः ब्रिटिशांकडून राजकीय स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या व्यापक ध्येयावर लक्ष केंद्रित करत होती. परंतु, जातिवाद, सामाजिक न्याय आणि दलितांच्या आर्थिक सशक्तीकरणाच्या प्रश्नांना मुख्य धकाधकीच्या राष्ट्रीय चळवळीत प्राधान्य दिले जात नव्हते. आंबेडकर हे काँग्रेस पक्षाच्या या दृष्टिकोनामुळे गहिर्या निराश होते. त्यांना असे वाटत होते की काँग्रेस उच्च जाति हिंदूंचा जास्त मन वळवण्यावर केंद्रित आहे, ज्यांच्याकडे राजकीय आणि सामाजिक शक्तीचा मोठा वाटा आहे, आणि दलित आणि इतर शोषित समुदायांना भेडसावणाऱ्या गहिरे सामाजिक अन्यायावर त्यांचा तितका भर नाही. या संदर्भात, आंबेडकर यांनी १९३६ मध्ये *"स्वतंत्र कामगार पक्ष" (ILP) ची स्थापना केली. ILP ची स्थापना एक रणनीतिक पाऊल होती, जेणेकरून श्रमिक वर्ग आणि दलितांसाठी एक पर्यायी राजकीय व्यासपीठ प्रदान करता येईल, जे श्रमिक हक्क, सामाजिक समानता आणि आर्थिक न्यायावर लक्ष केंद्रित करेल.

१. पक्षाची स्थापना आणि उद्दिष्टे:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय श्रमिक आणि शोषित वर्गासाठी लढण्यासाठी स्वतंत्र कामगार पक्ष स्थापन केला. १९३६ साली पुणे शहरात ही पार्टी सुरू झाली, ज्यामध्ये त्यांनी मुख्यतः कामगार आणि श्रमिक वर्गाच्या हितासाठी लढा देण्याचे ठरवले.
२. स्वतंत्र कामगार पक्षाची उद्दिष्टे:
-श्रमिक वर्गाचे आर्थिक सशक्तीकरण:बाबासाहेबआंबेडकरयांच्याया पक्षाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे भारतीय कामगार वर्गाला आर्थिक आणि सामाजिक न्याय मिळवून देणे.
-जातीभेद आणि शोषणाविरुद्ध लढा: आंबेडकरांनी भारतीय समाजात जो जातीव्यवस्था आणि शोषण होता, त्याला समाप्त करण्याचा ठरवला होता. त्यासाठी, या पक्षाद्वारे संघर्ष सुरू केला.
-सामाजिक समता आणि समान हक्क:शोषित वर्गासाठी समान हक्कांसाठी या पक्षाने लढा दिला. दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय यांना सशक्त करण्यासाठी आणि त्यांच्या अधिकारांसाठी आवाज उठवला.
३. पक्षाचे प्रारंभिक काळ:
डॉ. आंबेडकर यांचा स्वतंत्र कामगार पक्ष हा एक साधारणपणे सामाजिक कार्यकर्ता आणि राजकीय नेता असलेल्या बाबासाहेब आंबेडकर यांचे एक महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणून ओळखला जातो. त्यांनी हा पक्ष स्थापन केल्यानंतर त्यात पुढे काही निवडणुकीत भाग घेतला, पण त्याला अपेक्षीत यश मिळाले नाही. १९३७ मध्ये स्वतंत्र कामगार पक्षाने मुंबईतील विधानसभा निवडणुकीत भाग घेतला, परंतु त्याला कमी जागा मिळाल्या. तथापि, डॉ. आंबेडकर यांचा या पक्षातून संघर्ष सुरूच होता, आणि त्यांना हे स्पष्ट होत होते की त्यांची मुख्य लढाई श्रमिक वर्गाच्या हक्कांसाठीच आहे.
४. निवडणुकीत अपयश आणि पक्षाची गती:
१९३७ च्या विधानसभा निवडणुकीत, डॉ. आंबेडकर यांचा पक्ष थोड्या जागांवरच उमेदवार उभे करू शकला. ह्या निवडणुकीत पक्षाला अपेक्षीत यश मिळाले नाही. तथापि, डॉ. आंबेडकर यांचा राजकीय आदर्श आणि पक्षाची कामगार वर्गासाठी दिलेली भूमिका हा एक मोठा संदेश होता.
५.पक्षाची खंडन आणि समाकलन:
स्वतंत्र कामगार पक्षाला राजकीय यश मिळाले नसले तरी बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विचार आणि कार्य अजूनही भारतीय राजकारणावर प्रभाव टाकत राहिला. १९४२ मध्ये डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या या पक्षाचा त्याग केला आणि भारतीय महामंत्रालय (आधुनिक भारतीय संविधान समिती) साठी आपले लक्ष केंद्रीत केले.
त्यांच्या राजकीय जीवनात, त्यांनी विविध चळवळी आणि संघर्षातून समाजातील शोषित वर्गाचे सशक्तीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. १९४७ मध्ये भारतीय स्वतंत्रतेनंतर, डॉ. आंबेडकर यांची भूमिका भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वाची ठरली.
६.डॉ. आंबेडकरचे राजकीय जीवन:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एकूणच भारतीय समाजातील सर्वात मोठ्या सामाजिक बदलांसाठी संघर्ष केला.

त्यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आणि दलित, आदिवासी, आणि अन्य शोषित समाजासाठी समता, स्वतंत्रता आणि बंधुत्व सुनिश्चित करण्यासाठी काम केले.

७. आखिरी विचार:

डॉ. आंबेडकर यांनी स्वतंत्र कामगार पक्ष स्थापन करून भारतीय समाजातील शोषणाविरुद्ध एक महत्त्वपूर्ण लढा दिला. हे पक्ष नेहमीच कामगार, गरीब, दलित, आणि मागास वर्गासाठी लढा देणारे ठरले. आजही त्यांच्या या कार्याचा प्रभाव भारतीय समाजावर दिसून येतो.

डॉ. आंबेडकर यांच्या कार्यामुळेच भारतीय समाजात कामगार आणि शोषित वर्गाच्या हक्कांमध्ये मोठा बदल घडवला. स्वतंत्र कामगार पक्ष च्या स्थापनेनंतरही, डॉ. आंबेडकर यांची सामाजिक आणि राजकीय भूमिका महत्वाची ठरली.

स्वतंत्र कामगार पक्ष च्या आव्हाने आणि घटता:

डॉ. आंबेडकर यांच्या नेतृत्व आणि दृष्टिकोन असूनही, स्वतंत्र कामगार पक्ष(ILP) ला त्याच्या प्रारंभिक वर्षांमध्ये अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागला. पहिलं आणि महत्त्वाचं आव्हान म्हणजे, राजकीय दृष्टिकोनाने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सर्वमान्य झाली होती, जी स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करणारा पक्ष मानला जात होता. आंबेडकरांचा ILP, त्याच्या विरोधात, एक छोटा पक्ष होता ज्याला मर्यादित समर्थन मिळालं. त्याचबरोबर, आंबेडकर यांनी दलित अधिकार आणि श्रमिक प्रश्नांवर भर दिला, ज्यामुळे काही समाजाच्या गटांना, विशेषतः काँग्रेसच्या काही सदस्यांना आणि हिंदू उच्च जातींना त्यांच्यापासून वेगळं केलं. आंबेडकर यांना दलित समुदायामध्येही अंतर्गत आव्हानांचा सामना करावा लागला, कारण विविध गट आणि चळवळींचे राजकीय मार्गावर वेगवेगळे दृष्टिकोन होते. ILP चा प्रभाव, जरी दलित प्रश्न आणि श्रमिक अधिकारांची जागरूकता वाढवण्यात महत्त्वपूर्ण होता, तरी तो व्यापक राजकीय क्षेत्रात मर्यादित होता. तथापि, या पक्षाच्या स्थापनेने आंबेडकर यांच्या विस्तृत राजकीय भागीदारी आणि समाज कार्याची सुरूवात दर्शवली, ज्याचा भारतीय समाजावर दीर्घकालीन प्रभाव पडला.

आंबेडकरआणि ILP यांचीधरोहर:

आंबेडकर यांच्या कार्याची धरोहर, विशेषतः त्यांच्या श्रमिक वर्ग आणि शोषितांसाठी राजकीय व्यासपीठ स्थापन करण्याच्या प्रयत्नांची, आजही अनुभवता येते. जरी स्वतंत्र कामगार पक्ष (ILP) ला दीर्घकालीन राजकीय यश मिळालं नाही, तरी आंबेडकर यांच्या श्रमिक हक्क, सामाजिक न्याय आणि दलित सशक्तीकरणावर दिलेल्या जोराने भारतात सामाजिक समानतेसाठी भविष्यात होणाऱ्या चळवळींच्या पाया रचला. तसेच, आंबेडकर यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी असलेल्या न्याय, समानता आणि हक्क या मूल्यांनी भारतीय राजकारण आणि समाजावर आजही प्रभाव टाकला आहे. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये त्यांची नेतृत्व भूमिका, एक प्रमुख आर्किटेक्ट म्हणून, सुनिश्चित केली की दलित आणि इतर शोषित गटांच्या सामाजिक आणि राजकीय हक्कांना कायद्यानुसार संरक्षण मिळेल. ILP च्या स्थापनेने दलित राजकारण आणि भारतातील व्यापक श्रमिक चळवळीच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण टप्पा निशाण केला. जरी हा पक्ष दीर्घकाळ टिकला नाही, तरी त्याच्या स्थापनेने आंबेडकर यांच्या शोषितांच्या उन्नतीसाठी असलेल्या ठाम बांधिलकीला आणि समानता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित समाजाच्या त्यांच्या दृष्टिकोनाला प्रतीकात्मकरित्या प्रकट केलं.

लेखक
वैष्णवी संजय मंडवे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

गोलमेज परिषद

गोलमेज परिषद (1930–1932)

गोलमेज परिषद या ब्रिटिश सरकारने भारतात नवीन घटना सुधारणा करण्यासाठी लंडनमधील सेंट जेम्स पॅलेस येथे आयोजित केलेल्या तीन प्रमुख परिषदा होत्या. या परिषदा 1930 ते 1932 दरम्यान पार पडल्या.

परिषदांच्या आयोजनामागची कारणे

सायमन आयोगाच्या (1927) शिफारसीनंतर ब्रिटिश सरकारला भारतात घटनात्मक सुधारणा करायच्या होत्या. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) व इतर नेत्यांनी स्वराज्याची मागणी केली होती. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सविनय कायदेभंग आंदोलन (1930) मुळे ब्रिटिशविरोधी चळवळी तीव्र झाल्या. ब्रिटिशांना भारती य नेत्यांशी नवीन घटनासंहिता तयार करण्यासाठी चर्चा करायची होती, जेणेकरून भारत ब्रिटिश साम्राज्याशी निष्ठावान राहील.

पहिली राउंड टेबल परिषद (नोव्हेंबर 1930 – जानेवारी 1931)

प्रतिनिधी:

1.ब्रिटिश प्रतिनिधी: रॅमसे मॅकडोनाल्ड (ब्रिटिश पंतप्रधान)

2.देशी रियासतींचे प्रतिनिधी: बिकानेर, हैदराबाद, भोपाळ इ.

3.अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी: मुस्लिम लीग (मोहम्मद अली जिना), शीख, अँग्लो-इंडियन, दलित वर्ग (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर), महिला प्रतिनिधी

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस:

उपस्थित नव्हती. त्यांनी ब्रिटिश धोरणांवर बहिष्कार टाकला होता आणि सविनय कायदेभंग आंदोलनात सक्रिय होते.

चर्चेचे मुद्दे:

ब्रिटिशांनी भारताला डोमिनियन स्टेटस (कॅनडा, ऑस्ट्रेलियासारखे) देण्याचा प्रस्ताव मांडला.

भारतीय प्रतिनिधींनी स्वशासन आणि अल्पसंख्याकांचे हक्क सुरक्षित ठेवण्याची मागणी केली.हिंदू आणि मुस्लिम नेत्यांमध्ये स्वतंत्र मतदार संघांवर मतभेद होते.काँग्रेस अनुपस्थित असल्यामुळे निर्णय होताच आला नाही.

दुसरी राउंड टेबल परिषद (सप्टेंबर – डिसेंबर 1931)

महत्त्वाचे का?

महात्मा गांधी यांनी गांधी-आर्विन करारानंतर (मार्च 1931) काँग्रेसचे एकमेव प्रतिनिधी म्हणून सहभाग घेतला.

सर्वांना सकारात्मक निकालाची अपेक्षा होती.

प्रतिनिधी:

1.महात्मा गांधी (काँग्रेसचे प्रतिनिधी)

2.रॅमसे मॅकडोनाल्ड, विन्स्टन चर्चिल (ब्रिटिश सरकार)

3.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (दलित वर्ग)

4.मोहम्मद अली जिना (मुस्लिम लीग)

5.देशी रियासती आणि इतर अल्पसंख्याकांचे नेते

मुख्य मुद्दे:

1.स्वशासन:
गांधींनी संपूर्ण स्वराज्याची मागणी केली, पण ब्रिटिशांनी डोमिनियन स्टेटसच प्रस्तावित केले.
2.स्वतंत्र मतदार संघ:
डॉ. आंबेडकर यांनी दलितांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ मागितला.गांधींनी या विरोध केला, कारण त्यांना वाटले यामुळे हिंदूंमध्ये फूट पडेल.
3.सांप्रदायिक प्रतिनिधित्व:
जिना यांनी मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी केली.शीख आणि इतर अल्पसंख्याकांनीही आपली मागणी मांडली.
4.परिषदेचा अपयश:
गांधींना ब्रिटिश आणि अल्पसंख्याक नेत्यांना पटवता आले नाही. ब्रिटिशांनी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा शब्द दिला नाही.गांधी निराश होऊन परतले आणि पुन्हा सविनय कायदेभंग आंदोलन सुरू झाले.

तिसरी राउंड टेबल परिषद (नोव्हेंबर – डिसेंबर 1932)

प्रतिनिधी:
1.ब्रिटिश सरकार
2.देशी रियासती व अल्पसंख्याक गट
3.काँग्रेसने पुन्हा बहिष्कार टाकला (त्या वेळी गांधी तुरुंगात होते)
परिणाम:
काँग्रेस अनुपस्थित असल्यामुळे चर्चा निष्फळ ठरल्या.
कॉम्युनल अवॉर्ड (1932) जाहीर झाला – यामध्ये मुस्लिम, शीख, अँग्लो-इंडियन, दलित यांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात आले.

परिषदांचे महत्त्वाचे परिणाम
1.भारत सरकार अधिनियम 1935:
प्रांतीय स्वायत्तता दिली गेली – स्थानिक सरकार भारतीयांना चालवण्याची मुभा
मताधिकाराचा विस्तार (फक्त 10% लोकसंख्येला मतदानाचा अधिकार)
पूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले नाही
2.पूना करार (1932):
गांधी व आंबेडकर यांच्यात करार – दलितांसाठी राखीव जागा, पण संयुक्त मतदार संघात
3.स्वातंत्र्य चळवळीला गती:
परिषदांच्या अपयशामुळे काँग्रेसने आणखी आक्रमक धोरण स्वीकारले
पुढे जाऊन भारत छोडो आंदोलन (1942) सुरू झाले.

शेवटचे विचार
गोलमेज परिषद भारताला तात्काळ स्वातंत्र्य मिळवून देऊ शकल्या नाहीत, पण त्या भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या मार्गातील एक महत्त्वाचा टप्पा होत्या. या परिषदांनी भारतातील जाती, धर्म व गटांतील संघर्ष उघड केला आणि हे स्पष्ट झाले की, एकवटलेली जनचळवळच ब्रिटिशांना भारत सोडायला भाग पाडू शकते.

लेखक
यादवी वसंतराव भगत
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची शिष्यवृत्ती आणि अमेरिकेत शिक्षण

डॉ. भीमराव आंबेडकर हे भारतीय समाजसुधारणाचे महान नेते होते. त्यांचे जीवन आणि कार्य भारतीय समाजातल्या वेगळ्या आणि दुर्बल घटकांसाठी आदर्श आहे. त्यांनी आपल्या शिक्षणामुळे आणि संघर्षामुळे भारतीय समाजातील असमानता, छळ आणि अन्यायाविरुद्ध मोठा लढा दिला. अमेरिकेत शिक्षण घेणारे डॉ. आंबेडकर हे एक असे उदाहरण आहेत जे प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रेरणा देतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्रारंभिक शिक्षण त्यांच्या गावात झाले. मात्र त्यानंतर त्यांनी पुण्यातील वडाला शाळेत प्रवेश घेतला. त्यानंतर त्यांनी मुंबईत वयाच्या फक्त पंधराव्या वर्षी एल.एल.बी. (कायदा) शिकायला सुरुवात केली. त्या वेळी त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला. परंतु, त्यांचे शिक्षणाच्या प्रति असलेले प्रेम आणि जिद्द त्यांना परतवू शकले नाही. त्यानंतर त्यांनी विदेशात शिक्षण घेतले, आणि याच शिक्षणामुळे त्यांना एक विचारवंत आणि समाजसुधारक म्हणून भारतात ओळख मिळाली.

अमेरिकेतील शिक्षण

डॉ. आंबेडकर यांना शिक्षणाची गोडी आणि त्यातील शक्यता फार महत्त्वाच्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी 1913 मध्ये अमेरिकेतील कोलंबिया युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रवेश घेतला. अमेरिकेत शिक्षण घेण्यासाठी ते 1913 मध्ये अमेरिकेला गेले आणि याठिकाणी त्यांनी आपली मास्टर डिग्री आणि डॉक्टरेट डिग्री प्राप्त केली. डॉ. आंबेडकर यांना पॅरिसमध्ये दाखल होणारे भारतीय विद्यार्थी अजिबात न पाहण्याची स्थिती होती. पण, तेथे त्यांनी अतिशय कठोर परिश्रम आणि आत्मविश्वास दाखवून उच्च शिक्षण प्राप्त केले.
डॉ. आंबेडकर यांचे अमेरिकेत शिक्षण घेतल्याचे कारण म्हणजे तेथे असलेल्या प्रगतीशील विचारधारा आणि समाजातील असमानतेवर त्यांनी केलेली तिव्र टीका. त्यांनी अमेरिकेत जाऊन आणि तिथल्या उच्च शिक्षणाने आपली विचारशक्ती मोठी केली. तेथे ते परिषदा आणि चर्चांमध्ये भाग घेत, वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांशी संवाद साधत होते. डॉ. आंबेडकर यांनी अमेरिकेत समाजाच्या आणि सरकारच्या असमानतेच्या बाबतीत विचार मांडले आणि त्यांना त्यामध्ये एक नवा दृष्टिकोन प्राप्त झाला.

शिष्यवृत्तीचे महत्त्व

डॉ. आंबेडकर यांच्या शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यांना मिळालेल्या शिष्यवृत्ती. अमेरिकेत शिक्षण घेण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांना शिष्यवृत्ती मिळाली होती. ही शिष्यवृत्ती केवळ आर्थिक मदत पुरवणारी नव्हे, तर एक दृष्टी आणि ध्येय देणारी होती. अमेरिकेतील उच्च शिक्षण प्रणालीमुळे डॉ. आंबेडकर यांना विस्तृत ज्ञा न मिळाले आणि यामुळे ते भारतीय समाजातल्या विषमता आणि भेदभावाला विरोध करू शकले. शिष्यवृत्तीचा महत्वाचा उपयोग म्हणजे ते आर्थिक अडचणींवर मात करू शकले आणि त्यांना आपल्या शिक्षणाची पूर्णता करण्याची संधी मिळाली. त्याचप्रमाणे, शिष्यवृत्ती मिळाल्यामुळे डॉ. आंबेडकर यांनी भारतातील अशिक्षित आणि वंचित समाजाचे शिक्षण आणि सक्षमीकरण करण्यासाठी प्रभावी कार्य केले.

अमेरिकेतून शिकलेल्या गोष्टी

अमेरिकेत शिकून डॉ. आंबेडकर यांना एक गोष्ट स्पष्ट झाली की शिक्षण हे समाज सुधारणा करण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन आहे. त्यांनी तेथून शिकलेल्या विविध तत्त्वज्ञानांची आणि समाजशास्त्राची जाणीव घेतली आणि भारतात तिला लागू करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आणि त्यात असमानता आणि भेदभावाच्या विरोधात अनेक कायदे ठेवले.

लेखक
विनय श्रीधरराव बिजवे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

बॉम्बे विधिमंडळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ आणि तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, सामाजिक समता आणि आर्थिक न्याय यासाठी आपल्या राजकीय कारकीर्दीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. 1927 ते 1939 या काळात ते मुंबई विधीमंडळाचे सदस्य होते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली विधीमंडळात सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक सुधारणांसाठी अनेक प्रस्ताव मांडले गेले आणि कायदे करण्यात आले.

१.अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी लढा

सार्वजनिक ठिकाणांमध्ये प्रवेशाचा हक्क

डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना (दलित समाजाला) सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश मिळावा यासाठी विधीमंडळात आवाज उठवला.1930 मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेश, सार्वजनिक विहिरी, शाळा, रस्ते आणि इतर सोयीसुविधांचा उपयोग करण्याचा हक्क मिळावा म्हणून ठराव मांडला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे पुढे 1937 मध्ये मुंबई सरकारने अस्पृश्यांना सार्वजनिक स्थळांवर प्रवेश देण्याचे कायदे मंजूर केले.

कामगारांसाठी पेन्शन आणि आरोग्यसुविधा

कामगारांना पेन्शन, विमा योजना आणि आरोग्यसेवा मिळाव्यात यासाठी त्यांनी विधीमंडळात अनेक ठराव मांडले.मजुरांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यासाठी अनेक कायदे लागू करण्यात आले.

१.कायद्यामधील सुधारणा आणि सामाजिक न्याय

हिंदू कोड बिल आणि विवाह कायदे

डॉ. आंबेडकर यांनी स्त्रियांना समान हक्क मिळावेत म्हणून हिंदू कोड बिल विधीमंडळात मांडले. या कायद्यामुळे हिंदू समाजातील महिलांना विवाह, घटस्फोट, वारसाहक्क आणि संपत्तीवर अधिकार मिळाला. त्यांनी बालविवाह प्रतिबंधक कायदा आणि पुनर्विवाहासाठी कायदेशीर मान्यता मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले

आर्थिक न्याय आणि कर प्रणाली सुधारणा

त्यांनी शेतकरी आणि कामगार यांच्यावर कमी कर लावण्याचा प्रस्ताव विधीमंडळात मांडला. गरिबांना मदत मिळावी म्हणून नवीन आर्थिक धोरणे आखण्याचा आग्रह धरला.

२.राजकीय आणि प्रशासकीय सुधारणा

स्वतंत्र मतदारसंघ आणि राजकीय प्रतिनिधित्

त्यांनी मागासवर्गीयांना स्वतंत्र मतदारसंघ मिळावे यासाठी विधीमंडळात लढा दिला. 1932 मध्ये ब्रिटिश सरकारने “पूना करार” अंतर्गत मागासवर्गीयांना स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व दिले.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि प्रशासन सुधारणा

त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये दलित आणि मागासवर्गीयांना प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी विधीमंडळात प्रस्ताव मांडले. प्रशासनातील भेदभाव दूर करण्यासाठी विविध कायदे मंजूर करण्यासाठी त्यांनी सरकारवर दबाव आणल.

३.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विधीमंडळातील महत्त्वपूर्ण ठराव आणि कायदे

मुंबई विधीमंडळातील आपल्या कार्यकाळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजसुधारणेसाठी अनेक महत्त्वाचे निर्णय घेतले. अस्पृश्यता निर्मूलन, शैक्षणिक सुधारणा, कामगार हक्क, कायदेविषयक सुधारणा आणि राजकीय सशक्तीकरण यांसाठी त्यांनी झगडून सामाजिक क्रांती घडवून आणली. त्यांचे विधीमंडळातील योगदान भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेत महत्त्वाचे ठरले. त्यांनी मांडलेल्या ठरावांनी आणि कायद्यांनी सामाजिक न्यायाचा पाया रचला, जो आजही भारताच्या संविधानामध्ये अधोरेखित आहे.

लेखक
सिमरन रवि चव्हाण
बी. फार्म अंतिम वर्ष

बुद्ध आणि त्यांच्या धर्मचे प्रकाशन

बुद्ध (सिद्धार्थ गौतम) यांचा जन्म लुम्बिनी (सध्याचे नेपाळ) येथे इ.स.पू. ५६३ च्या आसपास झाला. ते एक राजकुमार होते, परंतु त्यांना संसाराच्या दु:खांचा अनुभव घेऊन जगण्याचा नवा मार्ग शोधायला लागला. त्यांचा जीवनप्रवास आणि शिकवण या सर्वांचा केंद्रबिंदू दु:खावरून त्याच्या निराकरणावर आहे.

बुद्धाचा जीवनप्रवास:
सिद्धार्थ गौतम यांचा जन्म एक समृद्ध कुटुंबात झाला. त्यांच्या वयाच्या चौथ्या वर्षी त्यांचे वडील, शुद्धोधन, त्यांना महलातच ठेवून बाह्य संसारापासून दूर ठेवू इच्छित होते. परंतु एकदा सिद्धार्थ बाहेर जाऊन त्यांनी वृद्ध, दु:खी, रोगी आणि मृत माणसांना पाहिले. यामुळे त्यांच्यात दु:खाची जाणीव जागी झाली आणि त्यांनी संसारातून निघण्याचा निर्णय घेतला. त्यानंतर त्यांना ध्यान आणि साधनेचे मार्ग समजले आणि त्यांनी त्यांचा प्राचीन मार्ग शोधायला सुरूवात केली.

बुद्धाच्या शिकवणीचे मुख्य तत्त्वे:
बुद्धाच्या धर्माची मुख्य शिकवण ‘दु:ख’ आणि त्याच्या निराकरणावर आधारित आहे. त्याची शिकवण मुख्यत: चतु:ष्कोण सिद्धांत (चार आर्य सत्ये) आणि आठfold मार्ग या दोन तत्त्वांवर आधारित आहे.
1. चारआर्यसत्ये (चारसत्ये):
1.दु:ख (दु:ख सत्य)
संसार हा दु:खाने भरलेला आहे. जन्म, वृद्धत्व, रोग, मृत्यू, आविष्कार आणि दु:ख यांचा समावेश या दु:खाच्या स्थितीत होतो.
2. दु:खाचा कारण (संसाराचं कारण)
दु:खाचा मुख्य कारण म्हणजे 'तृष्णा' किंवा 'इच्छा'. हे म्हणजे ऐहिक सुख, ऐहिक वासना आणि अनित्यतेची हाव असणे.
3. दु:खाचा निराकरण (दु:ख निवारण)
दु:खाचा निवारण होऊ शकतो. जर एक मनुष्य त्याच्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवला आणि संसाराच्या तृष्णेला दूर केला तर त्याला निर्वाण किंवा मोक्ष प्राप्त होतो.
4. दु:ख निवारणाचा मार्ग (मार्ग):
दु:खाच्या निराकरणासाठी एक मार्ग आहे, जो आठ fold मार्ग म्हणून ओळखला जातो.

2. आठ अंश मार्ग:
आठ मार्ग हा बुद्धाच्या शिकवणीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. यामध्ये:
1. सम्यक दृष्टि (समझ): सत्याची स्पष्ट समज.
2. सम्यक संकल्प (समर्पण): चांगल्या आणि नैतिक विचारांचा निर्धार.
3. सम्यक वचन (उत्तम वचन): सच्च्या आणि योग्य भाषेचा वापर.
4. सम्यक क्रिया (उत्तम कृत्य): नैतिक कार्य, जसे की हिंसाचारापासून दूर राहणे.
5. सम्यक आजिविका (उत्तम आजिविका): तात्पुरते आणि नैतिक व्यवसाय किंवा नोकरी.
6. सम्यक वयाम (उत्तम प्रयत्न): संकल्प आणि आत्मनियंत्रणासाठी योग्य प्रयत्न.
7. सम्यक स्मृति (उत्तम ध्यान):आत्मचिंतन आणि ध्यानाच्या साधनाचे महत्त्व.
8. सम्यक समाधी (समाधी): शांती आणि समत्व प्राप्त करण्यासाठी ध्यानाच्या अंतिम स्थितीला पोहचणे.
निर्वाण हे अंतिम उद्देश्य आहे, ज्यामध्ये एक व्यक्ती पूर्णपणे दु:ख आणि तृष्णेपासून मुक्त होतो. निर्वाण हे शांती, आनंद आणि मुक्ततेचे प्रतीक आहे, ज्याला प्राप्त करण्यासाठी बुद्धाने दाखवलेला मार्ग अनुसरण आवश्यक आहे.

बुद्धाचाप्रभाव: बुद्धाची शिकवण केवळ भारतापुरतीच मर्यादित नाही, तर ती संपूर्ण आशिया आणि जगभर पसरली. बुद्धधर्म आजही अनेक देशांमध्ये लोकप्रिय आहे, जसे की थायलंड, श्रीलंका, बर्मा, आणि चीन मध्ये. बुद्धधर्माची शिकवण आजही मानवतेला शांती, अहिंसा, आणि आत्मनियंत्रणाचे महत्त्व शिकवते. त्याच्या शिकवणीने धार्मिक, सांस्कृतिक, आणि तात्त्विक दृष्टिकोन बदलले आणि एक समतामूलक जीवन जगण्यासाठी प्रेरणा दिली.

बुद्ध धर्माची पसरत
बुद्धधर्माच्या शिकवणीची प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर झाला. बुद्धांनी आपल्या जीवनाच्या शेवटी आपल्या शिष्यांना धम्म व उपदेश दिले आणि त्यानंतर त्यांचा मृत्यू इ.स.पूर्व 483 मध्ये कुशीनगर येथे झाला. त्यानंतर बुद्ध धर्म दक्षिण आशिया, मध्य आशिया, चायना, तिबेट, जपान आणि अन्य भागांमध्ये पसरला.

बुद्ध धर्माचे मुख्य तत्त्वज्ञान

1. कर्म: कर्म म्हणजे आपली कृती आणि तिचा परिणाम. प्रत्येक क्रियेला त्याचे परिणाम असतात
2. संस्कार: व्यक्तिमत्व, विचार आणि भावना जे आकार घेतात. हे बदलण्याची क्षमता प्रत्येक व्यक्तीला आहे
3. समाधि: ध्यान आणि मानसिक एकाग्रता. समाधि साधनेवर आधारित आहे, ज्यामुळे व्यक्तीच्या आतल्या शांतीचा अनुभव होतो.
4. निर्वाण: निर्वाण म्हणजे 'संपूर्ण मुक्तता' आणि 'सर्व इच्छांचे समाप्ती' होय. बुद्ध धर्माची शाखा. बुद्ध धर्माच्या मुख्य दोन शाखा आहेत:

थेरवाद: थेरवाद मुख्यतः श्रीलंका, थायलंड, म्यानमार, लाओस, आणि कंबोडियामध्ये पसरलेला आहे.
महायान: महायान शाखा चायना, जपान, कोरिया, आणि तिबेटमध्ये पसरलेली आहे.

बुद्ध धर्माचा समाजावर प्रभाव

बुद्धधर्माने समाजातील वेगळ्या वर्गांची समानता दिली. त्याचसोबत, वेद आणि बर्ह्मवादाच्या अन्यथा मानल्या गेलेल्या समजाच्या विरोधात बुद्ध धर्माने सुसंस्कृत आणि तत्त्वज्ञानापासून समाजाची सुधारणा केली.

सारांश

गौतम बुद्धांचा जीवन प्रवास एक शिक्षणाचा मार्ग आहे, ज्यात त्यांनी अज्ञान, इच्छाशक्ति आणि दुःखाचे निराकरण करण्यासाठी योग्य मार्ग दाखवला. त्यांचा धर्म म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवनात शांती, प्रेम, करुणा आणि अहिंसा यांना स्वीकारण्याचे प्रेरणा देतो.

लेखक
पायल कोमदेव मासोतकार
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मुंबईतील उच्च शिक्षण

एल्फिन्स्टन कॉलेज

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण प्रवास हा केवळ वैयक्तिक यशाचा नाही, तर भारतीय समाजातील उपेक्षित वर्गासाठी प्रेरणादायी ठरलेला एक आदर्श आहे. त्यांच्या उच्च शिक्षणाने केवळ त्यांचे वैयक्तिक बौद्धिक विकास घडवले नाही, तर भारतीय संविधानाच्या निर्मितीतही महत्त्वाची भूमिका बजावली. डॉ. आंबेडकर यांचे मुंबईतील शिक्षण हे त्यांच्या जीवनातील एक वळणबिंदू ठरले, जिथे त्यांनी सामाजिक न्याय, समानता, आणि मानवाधिकारांच्या बाबतीत विचार करण्यास सुरुवात केली.

प्रारंभिक शिक्षण आणि मुंबईतील आगमन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी महू, मध्यप्रदेश येथे झाला. त्यांचे प्रारंभिक शिक्षण महू, सातारा आणि पुणे येथे झाले. पुण्यात त्यांनी एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला, जिथे त्यांनी इंग्रजी, अर्थशास्त्र, आणि तत्त्वज्ञान यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले. 1913 साली डॉ. आंबेडकर मुंबईत आले आणि शिक्षणासाठी एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. त्या काळात मुंबई हे शिक्षण, संस्कृती आणि विचारसरणीचे केंद्र होते. डॉ. आंबेडकर यांना येथे नवीन विचार आणि संधी मिळाल्या, ज्या त्यांच्या आयुष्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या ठरल्या.

मुंबईतील शिक्षणाची सुरुवात (एल्फिन्स्टन कॉलेज)

डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला आणि येथे त्यांनी कला शाखेतील शिक्षण घेतले. त्यावेळी हे कॉलेज अत्यंत प्रसिद्ध होते आणि विविध पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत होते.

एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये डॉ. आंबेडकर यांचे मुख्य विषय होते:

- अर्थशास्त्र (Economics)
- राजकीय विज्ञान (Political Science)
- तत्त्वज्ञान (Philosophy)
- त्यांच्या शिक्षणात त्यांनी विशेषतः अर्थशास्त्रावर भर दिला. आर्थिक विषमता आणि समाजातील असमानता यावर त्यांनी सखोल विचार केला.
- मुंबई विद्यापीठात शिक्षण (B.A. पदवी)
-

डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबई विद्यापीठातून (तत्कालीन बॉम्बे युनिव्हर्सिटी) 1915 साली बॅचलर ऑफ आर्ट्स (B.A.) पदवी प्राप्त केली. त्यांच्या अभ्यासक्रमात अर्थशास्त्र आणि राजकीय विज्ञानावर विशेष लक्ष केंद्रित केले गेले. त्याचबरोबर त्यांनी इंग्रजी साहित्य, समाजशास्त्र, आणि तत्त्वज्ञान यामध्येही प्रावीण्य मिळवले.

मुंबई विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना डॉ. आंबेडकर यांनी जातिवाद, सामाजिक विषमता, आणि आर्थिक असमानतेवर विचार करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी ओळखले की शिक्षण हा केवळ वैयक्तिक यशाचा मार्ग नसून, समाज बदलण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन आहे.

परदेशात उच्च शिक्षणासाठी प्रवास

मुंबईतील शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर डॉ. आंबेडकर यांनी उच्च शिक्षणासाठी परदेशी जाण्याचा निर्णय घेतला. 1919 मध्ये ते अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठ(Columbia University) येथे दाखल झाले. येथे त्यांनी अर्थशास्त्रात मास्टर पदवी (M.A.)प्राप्त केली. अमेरिकेत असताना त्यांनी The Problem of the Rupee या विषयावर संशोधन केले. या संशोधनामुळेत्यांच्या अर्थशास्त्रातील विचारांना नवीन दिशा मिळाली. त्यांनी विविध तत्त्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, आणि आर्थिक तज्ज्ञांशी संवाद साधला, ज्यामुळे त्यांचे ज्ञान अधिक सखोल झाले.

लंडनमध्ये शिक्षण (LL.B. आणि D.Sc.)

अमेरिकेतून परतल्यानंतरडॉ. आंबेडकर यांनी इंग्लंडमधील लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (LSE) मध्ये प्रवेश घेतला. येथे त्यांनी कायद्याचे अध्ययन (LL.B.) केले आणि 1923 साली कायद्याची पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर त्यांनी डॉक्टरेट (D.Sc.) पदवी मिळवली, ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कार्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली. लंडनमध्ये असताना त्यांनी भारतीय संविधानाच्या आधारभूत तत्त्वांचा अभ्यास केला.

मुंबईत परत आल्यावर कार्यक्षेत्र

विदेशातील शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर डॉ. आंबेडकर मुंबईत परतले आणि त्यांनी सामाजिक सुधारणा कार्यात सहभाग घेतला. त्यांनी उपेक्षित वर्गासाठी शिक्षण, समान हक्क, आणि न्याय यासाठी संघर्ष केला. मुंबईत त्यांनी भारतीय न्याय आयोग,अखिल भारतीय आंबेडकर महोत्सव, आणि सायनॉड कॉन्फरन्स यासारख्या उपक्रमांचे नेतृत्व केले.

डॉ. आंबेडकर यांचे शिक्षणातील योगदान

डॉ. आंबेडकर यांनी केवळ शिक्षण घेतले नाही, तर त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून भारतीय समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणले. त्यांनी भारतीय संविधानाची रचना करताना समानता, स्वातंत्र्य, आणि न्यायाच्या तत्त्वांचा स्वीकार केला.त्यांनी भारतीय संविधानाचे जनक म्हणून आपली ओळख निर्माण केली. त्यांच्या विचारांनी भारतातील शिक्षण प्रणाली, सामाजिक न्याय, आणि मानवाधिकारांच्याक्षेत्रात मोठे योगदान दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मुंबईतील उच्च शिक्षण हे केवळ शैक्षणिक यशाचे प्रतीक नव्हते, तर त्यांच्या विचारसरणीला दिशा देणारे ठरले. त्यांच्या ज्ञानाने भारतीय समाजात सामाजिक न्याय, समानता, आणि समतेच्या मूल्यांची स्थापना केली. आजही डॉ. आंबेडकर यांचे शिक्षण प्रवास आणि विचारसरणी आपल्याला प्रेरणा देतात. त्यांच्या शिक्षणाने आपल्याला हे शिकवले की, ज्ञानाची शक्ती ही समाजातील परिवर्तन घडवून आणण्याची सर्वोत्तम साधन आहे.

लेखक
संजना विनोद गायकवाड
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संविधान मसूदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून भूमिका

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाणारे डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे भारतीय संविधान मसूदा समितीचे अध्यक्ष होते. २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी त्यांची निवड या पदासाठी करण्यात आली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली तयार झालेली भारतीय राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आली. त्यांनी या प्रक्रियेत केवळ एक विधिज्ञ म्हणूनच नव्हे, तर एक सामाजिक सुधारक, विचारवंत आणि राष्ट्रनिर्माता म्हणून महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.

१.संविधान तयारकरण्याचे नेतृत्व

डॉ. आंबेडकर यांनी मसूदा समितीच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी अत्यंत सक्षमतेने पार पाडली. त्यांनी केवळ कायदेच नव्हे, तर एक सामाजिक आणि आर्थिक न्याय देणारी राज्यघटना तयार केली. भारतीय समाजातील विविधतेला सामावून घेणारी आणि सर्व घटकांचे हक्क सुनिश्चित करणारी राज्यघटना त्यांनी तयार केली.

२.सामाजिक न्यायाचे अधिष्ठान

डॉ. आंबेडकर यांनी राज्यघटनेत सामाजिक न्याय हा केंद्रबिंदू ठेवल्याचे दिसते. त्यांनी अनुचित भेदभाव, अस्पृश्यता आणि जातिभेदाविरुद्धठोस तरतुदी केल्या. अनुसूचित जाती, जमाती आणि मागासवर्गीय समाजासाठी आरक्षणाची तरतूद करून त्यांना समान संधी आणि सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला.

३.मूलभूतहक्कांची हमी

त्यांच्यापुढाकाराने राज्यघटनेत मूलभूत हक्क देण्यात आले. या हक्कांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि शिक्षणाचा अधिकार यांचा समावेश आहे. यामुळे प्रत्येक नागरिकाला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली आणि सशक्त नागरिक म्हणून घडण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

४.लोकशाही मूल्यांचा आग्रह

डॉ. आंबेडकर हे संवैधानिक लोकशाहीचे कट्टर समर्थक होते. त्यांनी संसदीय लोकशाही, सार्वभौमत्व, बहुपक्षीय व्यवस्था, आणि स्वतंत्र न्यायव्यवस्था यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, लोकशाही ही केवळ मतदानाची प्रक्रिया नसून ती सामाजिक आणि आर्थिक समतेची भावना घेऊन यावी, असे त्यांनी स्पष्ट केले.

५.धर्मनिरपेक्षतेचा पाया

राज्यघटनेतकोणताही धर्म राष्ट्राचा धर्म नसेल, प्रत्येकाला स्वतःच्या श्रद्धेने जगण्याचा अधिकार असेल, अशी धर्मनिरपेक्षतात्यांनी संविधानात अधोरेखित केली. त्यामुळे भारतातील सर्व धर्मियांच्या हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित झाले.

६.संघराज्याची रचना

भारतातकेंद्र आणि राज्य यांच्यातील अधिकारांचे योग्य वाटप करून एक संघराज्यीय व्यवस्था निर्माण करण्यात डॉ. आंबेडकर यांचा मोठा वाटा होता. त्यांनी देशाच्या एकात्मतेचे भान ठेवून राज्यांना स्वायत्ततेची हमी दिली.

७.मसुद्याच्या चर्चेतली तत्त्वनिष्ठ भूमिका

संविधानतयार करताना २००० हून अधिक सूचना आल्या, त्यावर चर्चा झाली, परंतु डॉ. आंबेडकर यांनी संयम, तत्त्वनिष्ठा आणि तार्किक विचारांनी त्या सर्व सूचनांचे विश्लेषण करून योग्य तो मसुदा तयार केला. त्यामुळे भारतीय संविधान हे आज जगातील सर्वात विस्तृत आणि लोकशाही मूल्यांनी समृद्ध संविधान मानले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधान निर्माणातील योगदान हे केवळ विधिज्ञतेपुरते मर्यादित नाही. त्यांनी भारताला एक समतावादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि सामाजिक न्यायावर आधारित राष्ट्र घडवण्याचा दृष्टीकोन दिला. त्यांचे कार्य केवळ इतिहासापुरते मर्यादित नसून आजच्या काळातही मार्गदर्शक ठरते.

लेखक
जयदीप जिवणराव कुटे
बी. फार्म अंतिम वर्ष

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची समतावादी समाजदृष्टी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या इतिहासातील एक महान विचारवंत, समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ आणि राज्यघटनेचे शिल्पकार होते. त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात अन्याय, विषमता, आणि शोषणा विरुद्ध झगडत एक असा समाज घडवण्याचा प्रयत्न केला जो खऱ्या अर्थाने समता, बंधुता आणि न्याय या तत्वांवर आधारित असेल. त्यांच्या समतावादी समाजाच्या दृष्टीकोनात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समता या तीन महत्त्वाच्या आधारस्तंभांचा समावेश आहे.

सामाजिक समता :
भारतीय समाजात शतकानुशतके चालत आलेली जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही समस्या बाबासाहेबांनी सर्वप्रथम ओळखली आणि तिच्या मुळावर वार करण्याचे ठरवले. त्यांचे मत होते की, "जात-पात ही केवळ सामाजिक रचना नसून ती एक अमानवी साखळी आहे, जी मानवतेचा अपमान करते." त्यांनी मुक्तीचा मार्ग शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष या तीन स्तंभांवर आधारलेला असावा असे सांगितले. त्यांनी अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या दलित समाजासाठी शिक्षणाची दारे खुली केली आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी चळवळी उभ्या केल्या. त्यांनी सत्यशोधक चळवळ, चवदार तळे सत्याग्रह, मंदिर प्रवेश आंदोलन, आणि स्वतंत्रता मिळाल्यावर संविधान निर्मितीमध्ये सामाजिक समतेसाठी ठोस तरतुदी केल्या.

शैक्षणिक समता :
बाबासाहेबांचे मत होते की शिक्षण हेच खरे शस्त्र आहे ज्याच्या मदतीने समाजातील कुठलाही वर्ग आपले स्थान बदलू शकतो. त्यांनी स्वतः अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत उच्च शिक्षण घेतले. त्यांनी दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहे, शिष्यवृत्त्या आणि शिक्षणसंस्थांची गरज अधोरेखित केली. त्यांना वाटत होते की जर शिक्षण सर्वांसाठी खुले नसेल, तर समता हा एक केवळ अपूर्ण स्वप्न ठरेल.

आर्थिक समता :
डॉ. आंबेडकर यांचा समतेचा विचार केवळ सामाजिक पातळीपुरता मर्यादित नव्हता. त्यांचा ठाम विश्वास होता की सामाजिक समता फक्त आर्थिक समतेद्वारेच साध्य होऊ शकते. त्यांनी भांडवलशाही, जमीनदारकी, आणि शोषणाधारित अर्थव्यवस्थेचा विरोध केला. त्यांनी औद्योगिकीकरणाला पाठिंबा दिला, कारण ते अर्थव्यवस्थेतील नवसंकल्पना आणि रोजगार निर्माण करण्याचे साधन मानत. त्यांनी 'स्टेट सोशलिझम' (राजकीय समाजवाद) या संकल्पनेचा पुरस्कार केला होता ज्यामध्ये उत्पादनाचे साधन, पाणी, शेती, उद्योग हे राज्याच्या ताब्यात असावे आणि लोकांच्या कल्याणासाठी वापरले जावे अशी भूमिका होती. त्यांनी मजुरांचे हक्क, कामाचे तास, वेतन, आणि आरोग्य यासंदर्भात अनेक कायदे तयार केले.

राजकीय समता :
राजकीय समतेचा अर्थ केवळ मतदानाचा हक्क मिळवणे इतकाच नाही, तर प्रत्येक व्यक्तीला निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार मिळणे असा बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन होता. संविधान निर्माणाच्या वेळी त्यांनी प्रत्येक नागरिकासाठी समान हक्क, धर्मस्वातंत्र्य, भाषिक स्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या मुलभूत हक्कांची निर्मिती केली. त्यांनी लोकशाहीला केवळ राजकीय यंत्रणा नव्हे, तर सामाजिक जीवनपद्धती मानले.

बंधुभाव आणि मानवता :
बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून, मनुष्यजातीच्या एकतेचा आणि करुणेचा संदेश दिला. बौद्ध धर्मातील समता, करुणा आणि विवेक या मूल्यांमध्ये त्यांना एक आदर्श सामाजिक व्यवस्था दिसली. त्यांनी "मनुष्य हा मनुष्य आहे – त्याचे मूल्य त्याच्या जन्माने नाही, तर त्याच्या कर्माने ठरते" असा विचार समाजात रुजवला.

आजच्या काळातील महत्त्व :
आजही समाजात जातीवाद, विषमता, आर्थिक दरी, लिंगभेद अशा अनेक समस्या अस्तित्वात आहेत. अशा वेळी डॉ. आंबेडकरांचे विचार आणि दृष्टीकोन अत्यंत उपयुक्त ठरतात. त्यांच्या विचारांची अंमलबजावणी ही केवळ सरकारची जबाबदारी नाही, तर समाजातील प्रत्येक सुजाण नागरिकाची आहे.

उपसंहार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्वप्न होते एक असा भारत जिथे प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत अधिकार, मानवी प्रतिष्ठा, आणि स्वतःची ओळख असेल. त्यांची समतेची कल्पना केवळ कायद्यात बंदिस्त नसावी, तर ती समाजाच्या मनात आणि कृतीतही दिसावी, हीच खरी त्यांना मानवंदना ठरेल.

लेखक
वैभव राजु मनवर
बी.फार्म अंतिम वर्ष

महाड सत्याग्रह (१९२७) – पाण्याच्या हक्कांसाठीचा ऐतिहासिक लढा

सारांश:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली २० मार्च १९२७ रोजी झालेला महाड सत्याग्रह हा दलितांना सार्वजनिक पाणवठ्यांचा वापर करण्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठीचा एक ऐतिहासिक आणि क्रांतिकारी लढा होता. या आंदोलनाद्वारे त्यांनी जातीभेदाविरुद्ध उघडपणे बंड पुकारले.

पार्श्वभूमी:
पारंपरिक जातिव्यवस्थेनुसार, दलितांना (तेव्हा 'अस्पृश्य') सार्वजनिक पाणवठे आणि शासकीय सोयी वापरण्यास बंदी होती. ऑगस्ट १९२३ मध्ये राव बहादूर एस. के. बोले यांनी बॉम्बे कायदे मंडळात एक ठराव मांडला, ज्यामध्ये दलित वर्गांना सार्वजनिक पाणवठे, शाळा, धर्मशाळा, कार्यालये आणि दवाखाने वापरण्याचा अधिकार देण्यात आला. जानेवारी १९२४ मध्ये महाड नगरपालिकेने हा ठराव मान्य केला आणि चवदार टाकी दलितांसाठी खुली केली. पण स्थानिक उच्चवर्णीयांच्या विरोधामुळे हा निर्णय प्रत्यक्षात अंमलात आला नाही.

सत्याग्रहाचीघटना:
१९-२० मार्च १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकर यांनी महाड येथे एक परिषद आयोजित केली, ज्याला सुमारे ३००० दलित प्रतिनिधी उपस्थित होते. परिषदेनंतर डॉ. आंबेडकर आणि त्यांच्या अनुयायांनी चवदार टाकीकडे मोर्चा काढला. डॉ. आंबेडकरांनी सर्वप्रथम टाकीतील पाणी प्याले आणि त्यानंतर हजारो अनुयायांनी हेच केले. हा कृतीतून त्यांनी जातीभेदाविरुद्ध विद्रोह आणि समानतेचा हक्क घोषित केला.

परिणाम आणि महत्त्व:
उच्चवर्णीय हिंदूंनी चवदार टाकी 'अपवित्र' झाल्याचे सांगून त्यावर शुद्धीकरण विधी केले. जातीय हिंसाचाराचे प्रकार घडले, पण डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना शांतता आणि संयम पाळण्याचे आवाहन केले. या सत्याग्रहाच्या परिणामी झालेल्या कायदेशीर लढ्यानंतर डिसेंबर १९३७ मध्ये बॉम्बे उच्च न्यायालयाने दलितांना सार्वजनिक टाक्यांमधून पाणी घेण्याचा अधिकार मान्य केला.

प्रतीकात्मककृतीआणिसामाजिकपरिणाम:
सत्याग्रहानंतर डिसेंबर १९२७ मध्ये मनुस्मृतीचे दहन करण्यात आले, कारण ती ग्रंथ जातिभेदाला धार्मिक आधार देत होती. डॉ. आंबेडकरांनी दलित महिलांना जुन्या अपमानास्पद रूढींपासून मुक्त होण्यासाठी साडी घालण्यास आणि आत्मसन्मानासाठी उभं राहण्यास प्रेरित केले.

स्मरण:
२० मार्च हा दिवस दरवर्षी सामाजिक सक्षमीकरण दिन म्हणून साजरा केला जातो. महाड, रायगड जिल्ह्यातील एक ऐतिहासिक बंदरनगरी, या सत्याग्रहामुळे दलित सक्षमीकरणाच्या चळवळीतील एक महत्त्वपूर्ण स्थळ बनली.

लेखक
सुमित अरविंद इंगोले
बी. फार्म अंतिम वर्ष

१९५६ मधील ऐतिहासिक धर्मांतर सोहळा

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली झालेला ऐतिहासिक धर्मांतर समारंभ हा आधुनिक भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या घटनांपैकी एक आहे. या महत्त्वपूर्णप्रसंगी महाराष्ट्रातील नागपूर येथे ५, ००,००० हून अधिक दलितांचे मोठ्या प्रमाणात बौद्ध धर्मात रूपांतर झाले.

पार्श्वभूमी

समाजसुधारक, कायदेपंडित आणि भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्मात अंतर्भूत असलेल्या जुलमी जातिव्यवस्थेबद्दलबराच काळ असंतोष व्यक्त केला होता. त्यांचा असा विश्वास होता की दलितांसाठी (जेव्हा "अस्पृश्य" म्हणून ओळखले जात असे) खरी सामाजिक मुक्ती हिंदू चौकटीत अशक्य आहे. १९३५ मध्ये, त्यांनी प्रसिद्धपणे घोषित केले: "मी हिंदू म्हणून जन्मलो, पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही."

पुढील दोन दशके, आंबेडकरांनी विविध धर्मांचा - ख्रिश्चन धर्म, इस्लाम, शीख धर्म आणि बौद्ध धर्माचा - अभ्यास केला आणि शेवटी बौद्ध धर्माला सर्वात समतावादी आणि तर्कसंगत धर्म म्हणून निवडले.

नागपूर का?

नागपूर हे प्रतीकात्मक आणि ऐतिहासिक कारणांसाठी निवडण्यात आले:

प्राचीन भारतीय बौद्ध धर्मीय नागांच्या नाग वंशाचे ते केंद्र होते. ते भौगोलिकदृष्ट्या मध्यवर्ती होते आणि देशभरातील अनुयायांसाठीसुलभ होते. भारतात धर्माचा ऱ्हास होण्यापूर्वीयेथे एकेकाळी बौद्ध धर्माचे अस्तित्व होते असे मानले जात असे.

समारंभ: १४ ऑक्टोबर १९५६

नागपूरमधील दीक्षाभूमी या पवित्र स्मारकावर हा कार्यक्रम झाला. भारताच्या विविध भागातील लोकांनी उपस्थित असलेला हा एक मोठा सार्वजनिक मेळावा होता.

समारंभाची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

१. आंबेडकरांचा दीक्षाग्रहण:

अंबेडकरांना ज्येष्ठ बौद्ध भिक्षू भिक्खू चंद्रमणीने औपचारिकपणे बौद्ध धर्मात दीक्षा दिली.

त्यांनी तीन आश्रय घेतले: मी बुद्धाचा आश्रय घेतो, मी धम्माचा आश्रय घेतो, मी संघाचा आश्रय घेतो.त्यांनी बौद्ध धर्माच्या पाच आज्ञा देखील स्वीकारल्या.

२. प्रतिज्ञा:

डॉ. आंबेडकरांनी अनुयायांना २२ प्रतिज्ञांचा एक अनोखा संच दिला. या प्रतिज्ञांनीहिंदू देवता आणि प्रथा नाकारल्या आणि बौद्ध धर्माच्या तत्त्वांना पुष्टी दिली.काही प्रमुख प्रतिज्ञांमध्ये हे समाविष्ट आहे: मी ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश यांना देव म्हणून मान्यता देणार नाही, मी श्राद्ध किंवा कोणतेही हिंदू विधी करणार नाही, मी उदात्त अष्टांगिक मार्ग आणि दहा पारमिता पाळेन. आंबेडकरांच्या दीक्षेनंतर, त्यांनी लाखो लोकांना बौद्ध धर्मात धर्मांतरित केले. ही एक शांततापूर्ण क्रांती होती - जातीच्या अत्याचाराचा नकार आणि समानता आणि मानवी प्रतिष्ठेचा स्वीकार. या घटनेने नव-बौद्ध चळवळ किंवा नवयान बौद्ध धर्माला जन्म दिला, जो बौद्ध धर्माचा आधुनिक अर्थ आहे. सामाजिक सक्षमीकरण: ही प्रतिष्ठेची घोषणा आणि अस्पृश्यतेचानकार होता.

राजकीय विधान: धर्मांतराने जाती-आधारित असमानतेविरुद्ध एक शक्तिशाली संदेश दिला.

वारसा: दरवर्षी, लाखो लोक या ऐतिहासिक घटनेला श्रद्धांजली वाहण्यासाठी दीक्षाभूमीवर जमतात.दुर्दैवाने, डॉ. आंबेडकरांचे अवघ्या दोन महिन्यांनंतर, ६ डिसेंबर १९५६ रोजी निधन झाले, परंतु त्यांचा संदेश आणि वारसा पिढ्यांना प्रेरणा देत आहे.

लेखक
हिमांशु जितेश गुप्ता
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशनची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील सामाजिक न्यायाचे प्रवर्तक आणि संविधान निर्माते होते. त्यांनी आयुष्यभर अस्पृश्यांच्या (दलितांच्या) हक्कांसाठी संघर्ष केला. दलितांना स्वतंत्र राजकीय व्यासपीठ मिळावे आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व सशक्त व्हावे, यासाठी त्यांनी १८ जुलै १९४२ रोजी नागपूर येथे शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशन (SCF) या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. SCF ची स्थापना ही दलितांच्या राजकीय सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्णटप्पा ठरला. या लेखात आपण SCF च्या निर्मितीमागीलपार्श्वभूमी, उद्दिष्टे, आव्हाने, प्रभाव आणि त्याचा वारसा यांचा सविस्तर आढावा घेऊ.

SCF स्थापने मागील कारणे आणि पार्श्वभूमी:
SCF स्थापनेपूर्वीहीडॉ. आंबेडकर यांनी दलित हक्कांसाठी विविध चळवळी केल्या होत्या. तथापि, त्यांनी लक्षात घेतले की मुख्य प्रवाहातील पक्षांकडून दलितांचे प्रश्न सोडवले जात नाहीत, त्यामुळे स्वतंत्र राजकीय संघटना असणे आवश्यक आहे.

SCF स्थापनेच्या प्रमुख कारणांपैकी काही महत्त्वाची कारणे:
१. पूना करार (१९३२) – ब्रिटिश सरकारने अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ दिला होता, परंतु गांधीजींच्या विरोधानंतर पूना कराराअंतर्गतहा अधिकार रद्द करून दलितांना राखीव जागा देण्यात आल्या. हा करार बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासाठी एक राजकीय तडजोड ठरला.
२. इंडिपेंडंट लेबर पार्टी (१९३६) – बाबासाहेबांनी१९३६ मध्ये इंडिपेंडंट लेबर पार्टी (ILP) स्थापन केली होती, जी कामगार आणि दलित हक्कांसाठी लढत होती. परंतु त्यांना कळून आले की विशेषतः दलितांसाठी स्वतंत्र राजकीय पक्ष असणे गरजेचे आहे, म्हणून SCF ची स्थापना करण्यात आली.
३. काँग्रेस पक्षाचा दलितविरोधी दृष्टिकोन – काँग्रेस पक्षाने दलित नेत्यांना आपल्या पक्षात सामील करून घेतले, परंतु खऱ्या अर्थाने दलित प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केले.
४. दलितांना राजकीय ताकद देणे आवश्यक –समाजसुधारणा करणे महत्त्वाचे होतेच, पण त्यासोबतच दलितांना राजकीय सत्ता मिळणे गरजेचे होते, त्यामुळे SCF ची स्थापना केली गेली.

शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशनची स्थापना आणि उद्दिष्टे:
SCF ची अधिकृत स्थापना १८ जुलै १९४२ रोजी नागपूर येथे करण्यात आली. हा पक्ष फक्त दलितांसाठी नव्हता, तर त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासासाठी समर्पित होता.

SCF ची प्रमुख उद्दिष्टे:
१. राजकीय प्रतिनिधित्व वाढवणे – विधानसभेत आणि संसदेत दलितांसाठी राखीव जागांची मागणी करणे.२. सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करणे – अस्पृश्यता आणि जातीभेद नष्ट करण्यासाठी कायदेशीर आणि सामाजिक उपाययोजना राबवणे.

३. शैक्षणिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी कार्य करणे – दलितांसाठी शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
४. ब्राह्मणवादी व्यवस्थेचा विरोध करणे – जातिव्यवस्थेच्याजाचातून मुक्तता करून दलितांना आत्मसन्मान आणि प्रतिष्ठा मिळवून देणे.
५. दलित समाजाला संघटित करणे – भारतभरातील सर्व दलितांना एकत्र आणून त्यांचे एक मजबूत संघटन तयार करणे.
६. बौद्ध तत्वज्ञानाचा प्रचार करणे – अस्पृश्यतेतूनमुक्ती मिळवण्यासाठी बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्यास प्रेरित करणे.

SCF समोरील आव्हाने:
SCF स्थापनेनंतर अनेक अडचणी आल्या, जसे की:
१. निवडणुकांमध्ये यश मिळविण्यात अपयश –
- काँग्रेस पक्षाचे भारतातील प्रभुत्व प्रचंड होते, त्यामुळे SCF ला मोठे यश मिळाले नाही.
- ग्रामीण भागात जातीय व्यवस्था अजूनही मजबूत होती, त्यामुळे दलितांना खुलेपणाने मतदान करता आले नाही.

२. काँग्रेसचा विरोध –काँग्रेसने दलितांना स्वतःकडे वळवले आणि SCF च्या वाढीस आळा घालण्याचा प्रयत्न केला.
३. आर्थिक संसाधनांची कमतरता – SCF कडे फारसे आर्थिक पाठबळ नव्हते.
४. जागतिक आणि राष्ट्रीय परिस्थिती – १९४२ मध्ये 'चले जाव' आंदोलन आणि दुसरे महायुद्ध सुरू होते, त्यामुळे SCF च्या कार्यावर मर्यादा आल्या.

SCF चे प्रभाव आणि योगदान:
SCF मुळे दलित समाजामध्ये राजकीय जागृती निर्माण झाली आणि पुढील काही महत्त्वाचे बदल घडून आले:
१. दलित समाजामध्ये राजकीय जाणीव निर्माण झाली.
२. भारताच्या घटनात्मक सुधारणा आणि आरक्षण धोरणात SCF च्या विचारांचा मोठा प्रभाव पडला.
३. दलित चळवळींसाठी एक सशक्त पाया तयार झाला.
४. SCF च्या विचारधारेवरून रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI) आणि बहुजन समाज पक्ष (BSP) सारख्या पक्षांची निर्मिती झाली.

SCF पासून रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI) पर्यंतचा प्रवास:
१९५६ मध्ये बौद्ध धम्म दीक्षेनंतर, बाबासाहेबांनी SCF च्या जागी एक व्यापक राजकीय पक्ष स्थापन करण्याचा विचार केला. त्यामुळे त्यांनी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI) ची संकल्पना मांडली.

SCF सोडून RPI च्या स्थापनेसाठी बाबासाहेबांनी घेतलेला निर्णय:
- केवळ दलितांसाठी मर्यादित पक्ष न ठेवता सर्व मागासवर्गीय आणि दलित समाजासाठी व्यापक संघटना तयार करणे.
- जातीयतेच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक न्याय आणि समतेवर भर देणे.
- राजकीय चळवळ आणि बौद्ध धर्माची शिकवण एकत्रित करणे.

बाबासाहेबांच्या मृत्यूनंतर १९५७ मध्ये RPI अधिकृतपणे स्थापन झाली.

SCF चा वारसा आणि आजची स्थिती:
SCF च्या योगदानामुळे भारतातील दलित समाजाचे राजकीय सशक्तीकरण झाले. आजही दलित चळवळी, सामाजिक न्याय धोरणे आणि आरक्षणासारख्या सवलती SCF च्या कार्याचा परिणाम म्हणून पाहता येतात.
SCF मुळे:
१. दलित समाजात राजकीय आत्मनिर्भरता आणि स्वाभिमान निर्माण झाला.
२. सामाजिक न्यायासाठी लढणाऱ्या पक्षांना प्रेरणा मिळाली.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार अधिक व्यापक झाले.

लेखक
सलोनी रा. पवार
बी. फार्म अंतिम वर्ष

पुणे करार आणि त्याचे परिणाम

डॉ. बी.आर. आंबेडकर (१८९१-१९५६) हे एक प्रमुख समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ आणि भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार होते. ते दलित वर्गाच्या (नंतर दलित म्हणून ओळखले जाणारे) हक्कांसाठी अथक समर्थक होते, जातीय भेदभावाच्या अन्यायाविरुद्धलढत होते आणि राजकीय आणि सामाजिक समानतेसाठी प्रयत्नशील होते.

पुणे कराराची पार्श्वभूमी

१९३२ चा सांप्रदायिक पुरस्कारऑगस्ट १९३२ मध्ये, ब्रिटिश पंतप्रधान रॅमसे मॅकडोनाल्ड यांनी सांप्रदायिक पुरस्काराची घोषणा केली, ज्यामुळे ब्रिटिश भारतातील मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन आणि विशेषतः दलित वर्ग (दलित) यासह विविध समुदायांना स्वतंत्र मतदारसंघ मिळाले.स्वतंत्र मतदार संघ म्हणजे प्रत्येक समुदायाचे सदस्य त्यांच्या स्वतःच्या प्रतिनिधींनामतदान करतील.

आंबेडकरांची भूमिका

डॉ. आंबेडकरांनी सांप्रदायिक पुरस्काराचे समर्थन केले, कारण सामाजिकदृष्ट्याबहिष्कृत आणि आर्थिकदृष्ट्यादुर्लक्षित असलेल्या दलित वर्गाच्या राजकीय हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ आवश्यक आहेत असे मानले.

गांधींचा विरोध

महात्मा गांधींनी दलित वर्गासाठी स्वतंत्र मतदार संघांना तीव्र विरोध केला. त्यांचा असा विश्वास होता की यामुळे हिंदू समाजात फूट पडेल आणि राष्ट्रीय एकता कमकुवत होईल. निषेध म्हणून, गांधींनी २० सप्टेंबर १९३२ रोजी पुण्यातील येरवडा तुरुंगात आमरण उपोषण सुरू केले.

१. संयुक्त मतदार संघ: दलित वर्गासाठी स्वतंत्र मतदार संघांचा त्याग.

२. आरक्षणात वाढ: सांप्रदायिक पुरस्कारात ७१ राखीव जागांच्या जागी, कराराने प्रांतीय कायदेमंडळांमध्येदलित वर्गासाठी जागा १४८ पर्यंत वाढवल्या.

३. स्पर्धा करण्याचा अधिकार: दलित वर्ग सामान्य मतदार संघात निवडणूक लढवू शकत होते परंतु प्रथम दलित वर्गाच्या मतदारांच्या विशेष प्राथमिक निवडीद्वारे त्यांची निवड केली जाईल.

४. सुरक्षा उपाय: शैक्षणिक अनुदान, सार्वजनिक सेवांमध्ये चांगले प्रतिनिधित्व आणि अधिकारांचे संरक्षण यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या.

परिणाम आणि परिणाम

तात्काळ प्रतिक्रियाकरारावर स्वाक्षरी झाल्यानंतर गांधींनी उपोषण सोडले. राष्ट्रीय नेत्यांनी हिंदू एकतेचे प्रतीक म्हणून कराराचे कौतुक केले. काही दलित गटांनी आंबेडकरांवर दबावाखाली "तडजोड" केल्याबद्दल तीव्र टीका केली, जरी त्यांनी असे म्हटले की त्यांनी पुढील दुर्लक्ष रोखण्यासाठी कृती केली.

आंबेडकरांचे नंतरचे विचार

पुणे कराराबद्दल आंबेडकरांनी नंतर खेद व्यक्त केला आणि म्हटले की गांधींच्या उपोषणामुळे त्यांना "जबरदस्तीने" त्यात सामील करण्यात आले.त्यांचा असा विश्वास होता की स्वतंत्र मतदार संघ दलितांना जे खरे राजकीय सक्षमीकरण देऊ शकले असते ते या करारात अपयशी ठरले.१९४५ च्या "काँग्रेस आणि गांधींनी अस्पृश्यांसाठी काय केले" या पत्रकात त्यांनी दलित प्रगतीत अडथळा आणल्याबद्दल काँग्रेस आणि गांधींवर टीका केली.

दीर्घकालीन परिणाम

पुणे कराराने स्वतंत्र भारतातील राखीव मतदारसंघांसाठीपाया घातला. त्याने जात सुधारणा आणि राष्ट्रीय एकता यांच्यातील तणावांवर प्रकाश टाकला. त्याने दलित समस्यांना भारतीय राजकारणाच्याकेंद्रस्थानी आणले आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या सकारात्मक कृती धोरणांचे बीज पेरले.

लेखक
अफान अजीज शेख
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: कामगार आणि शेतकरी हक्कांसाठी वकिली

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाज सुधारक, कायदेतज्ज्ञ, अर्थशास्त्रज्ज्ञ आणि द्रष्टा होते. त्यांचे कार्य भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक अन्याय, शोषण आणि विषमता दूर करण्यासाठी महत्त्वपूर्णठरले. विशेषत: शेतकरी आणि कामगार वर्गाच्या हक्कांसाठी त्यांनी जे कार्य केले, ते त्यांच्या समतेच्या आदर्शांना प्रकट करणारे आहे. डॉ. आंबेडकर हे भारतातील सर्वात मोठ्या सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावर सुधारणा घडवणारे नेते होते. त्यांच्या विचारधारेत शेतकरी आणि कामगार वर्गाच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांना समाजातील योग्य स्थान मिळवून देणे अत्यंत महत्त्वाचे होते.

डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनभर कामगारांच्याहक्कांसाठी संघर्ष केला. भारतीय कामगारांना कष्टाच्या शोषणापासून वाचवण्यासाठी, त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अनेक कायद्यांची शिफारस केली. त्यांनी श्रमिक कायद्यात सुधारणा घालून, कामकाजी लोकांना योग्य पगार, कार्याची सुरक्षितता आणि कामाच्या तासांची मर्यादा निश्चित केली. १९३५ मध्ये कामगार कायदा (Labour Act) लागू करण्यासाठी त्यांचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

त्यांनी कामकाजी परिस्थिती सुधारण्यासाठीअसंख्य आंदोलने केली. तसेच, त्यांनी कामगारांना त्यांचे हक्क समजावून सांगितले आणि त्यांना एकत्र करून त्यांचा आवाज सरकारपर्यंत पोहोचवला. डॉ. आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली कामगार वर्गाला योग्य दर्जाची कामाची परिस्थिती मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट साधले गेले.

शेतकरी हक्क:

आंबेडकर शेतकऱ्यांच्यास्थितीबद्दल खूप चिंतित होते, विशेषत: त्या शेतकऱ्यांच्याबाबतीत जे खूप कमी जातांमधून येत होते आणि जे जमींदाऱ्यांकडून शोषणाचा शिकार होते. त्यांना विश्वास होता की शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक मुक्तता मिळवून देणे हे समाजातील खरा समानता साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे. शेतकरी हक्कांवर त्यांच्या काही प्रमुख मते होती:

भूमी सुधारणा: आंबेडकर यांनी भूमी सुधारणांच्यापाठिंब्याचा आदर्श ठेवला, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना जमीनमालकी मिळवून देणे आणि जमींदारांचा बंधन तोडणे शक्य होईल.

जमीनदार वंशपरंपरेचीसमाप्ती: आंबेडकर यांनी जमींदारांद्वारे केलेल्या अत्याचारांची आणि शेतकऱ्यांना कायमस्वरूपी कर्जाच्या तात्पुरत्या परिस्थितीमध्ये ठेवणाऱ्या भा. क. प्रथा किंवा सामंतशाही व्यवस्थेच्यासमाप्तीसाठी आवाज उठवला.

शेतकऱ्यांसाठी कायदेशीरसंरक्षण: शेतकऱ्यांना शोषणापासून वाचवण्यासाठी कायद्यात सुधारणा करण्याची त्यांनी मागणी केली, ज्यात जास्त भाडे, बंधनकारक काम आणि योग्य बाजारपेठेचा अभाव या गोष्टी शेतकऱ्यांना त्रास देत होत्या.

कामगार आणि शेतकऱ्यांसाठी संविधानिक आणि कायदेशीर चौकट :

भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून, डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय कामगारांच्याआणि शेतकऱ्यांच्या हक्कांना स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताच्या कायदेशीर चौकटीत स्थान दिले. काही महत्त्वपूर्णतरतुदी अशी होती:-

मुलभूत हक्क: संविधानाने सर्व नागरिकांना काही मुलभूत हक्कांची हमी दिली, ज्यात समानतेचा अधिकार (कलम 14), स्वातंत्र्याचाअधिकार (कलम 19) आणि शोषणापासून संरक्षणाचा अधिकार (कलम 23) समाविष्ट आहे.

राज्य धोरणाचेमार्गदर्शक तत्त्वे:ही तत्त्वे, जरी कायदेशीरदृष्ट्या लागू होणारी नाहीत, पण यामध्ये कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी राज्याच्या कर्तव्याचे स्पष्ट केले गेले होते. यामध्ये मानवी स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी कामाच्या परिस्थितीमध्ये न्याय, तसेच ग्रामीण आणि कृषी लोकांसाठी स्थिती सुधारण्याचे प्रावधान होते.
डॉ. आंबेडकर यांच्या या संविधानिक दृष्टिकोनामुळेभविष्यात कामगार कायदे आणि शेतकरी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी धोरण तयार झाले.

कामगार आणि शेतकरी हक्कांसाठी वकिलीची महत्त्वाची दृष्टी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दृष्टिकोनानुसार, समाजातील प्रत्येक घटकाचे हक्क आणि अधिकार समान असावे लागतात. त्यांच्या हक्कांसाठी वकिली करत असताना, त्यांना हे जाणवले की कामगार आणि शेतकरी हे दोन्ही वर्ग शोषित आणि वंचित आहेत. त्यांनी आपल्या वकिलीच्या माध्यमातून यांचा आवाज उठवला आणि त्यांचे शोषण थांबवण्यासाठीकायद्यात सुधारणा केली. त्यांचा संघर्ष समाजातील वंचित घटकांसाठी एक प्रेरणा बनला.

“न्यायासाठी लढण्याची मशाल, बाबासाहेबांनी पेटवली, कामगार- शेतकऱ्यांसाठीवकिलीची साथ दिली”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगार आणि शेतकरी वर्गाच्या हक्कांसाठी केलेले कार्य हे अत्यंत प्रभावी आणि ऐतिहासिक आहे. त्यांचे विचार आणि कार्य आजही समाजात प्रगल्भतेचा मार्ग दाखवतात. त्यांनी सर्व समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क मिळवून देण्याचा संघर्ष केला आणि त्या संघर्षाच्या परिणामस्वरूप अनेक सामाजिक सुधारणांमध्येयोगदान दिले. कामगार आणि शेतकरी वर्गाच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या योगदानामुळे या वर्गांना एक न्यायपूर्ण आणि समतामूलक समाज निर्माण होण्याची दिशा मिळाली. त्यांच्या बद्दल म्हणायचे झाले तर,
“शिल्पकार तुम्ही राज्यघटनेचे, पंडित तुम्ही कायद्याचे, प्रचारक तुम्ही समतेचे,भारतरत्न तुम्ही देशाचे!”

लेखक
हर्षिता रामकृष्ण गुल्हाने
बी. फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलांच्या हक्कांसाठी आणि लिंग समतेसाठीचा संघर्ष

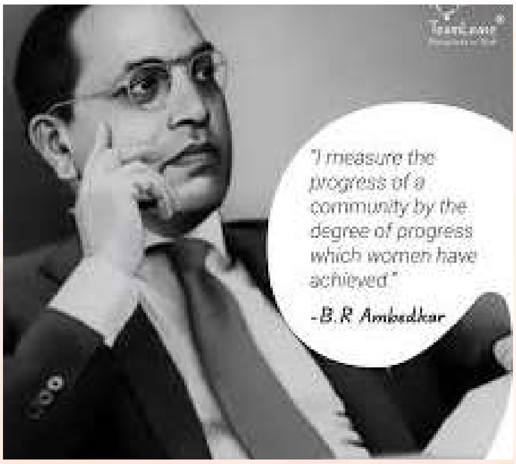

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ज्यांना बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून ओळखले जाते, हे भारतातील सामाजिक न्यायासाठीच्यालढाईतील एक उंच मनोरे होते, केवळ दलितांसाठीचनव्हे तर महिलांच्या हक्कांसाठी आणि लिंग समतेसाठीही. भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून आंबेडकर यांचे प्रयत्न हे या विश्वासावर आधारित होते की खरी लोकशाही लिंग समतेशिवाय आणि सर्व उपेक्षित समुदायांच्यासशक्तीकरणाशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही.त्यांनी महिलांच्या अधिकारांसाठी आणि लिंग समानतेसाठी मोठे कार्य केले आहे. त्यांच्या विचारांनी आणि कृतीनी भारतीय समाजातील महिलांच्या स्थानात मोठे परिवर्तन घडवून आणले.

आंबेडकरांच्या नारीवादी विचारसरणीची पायाभरणी
आंबेडकर यांचा लिंग समतेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा विशेषतः जाति व्यवस्थेच्यासंदर्भात महिलांचे दमन करणाऱ्या सामाजिक रचनांच्या टीकेतून निर्माण झाला होता. ते मानत होते की हिंदू समाजातील पितृसत्ताक स्वरूप, धार्मिक ग्रंथ आणि परंपरांनी बळकावलेले, हे महिलांच्या स्वातंत्र्य आणि हक्कांसाठी मोठा अडथळा आहे.

धार्मिक अंधश्रद्धेची टीका: आंबेडकर यांनी हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये असलेल्या कठोर पितृसत्ताक नियमांची, जसे की मनुस्मृती, टीका केली, जी महिलांच्या अधीनतेचे समर्थन करत होती. त्याच्या उलट, त्यांनी लिंग समता ही एक मूलभूत मानवाधिकार असल्याचे सांगितले, केवळ सामाजिक सुधारणा नाही.
जात आणि लिंग यांचेएकत्रित दमन: आंबेडकर यांनी हे समजले की महिलांचे दमन हे बहुतेक वेळा जातिवादी भेदभावाशी जोडलेले असते. दलित महिलांना विशेषतः दुहेरी दमन सहन करावे लागते—महिला म्हणून आणि उपेक्षित जातीच्या सदस्य म्हणून.

कायदेशीर सुधारणा आणि संविधानिक योगदान
महिलांच्या हक्कांसाठी आंबेडकर यांचे एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे भारतीय संविधानाचे मसुदा तयार करताना त्यांनी दिलेले योगदान. त्यांनी देशाच्या कायदेशीर ढाच्यात लिंग समतेला ठोसपणे स्थान दिले.

महत्त्वाचे संविधानिक प्रावधान:
कलम १४: कायद्याच्या समोर समानता आणि समान संरक्षणाची हमी देते.
कलम १५: धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थळ यांच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करते.
कलम १६: सार्वजनिक रोजगारात समान संधी उपलब्ध करून देते.
कलम ३९(अ): राज्याला पुरुष आणि महिलांना समान कामासाठी समान वेतन देण्याचा निर्देश देते.

हिंदू कोड बिल (१९५०):
आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिल सादर केले जे हिंदू वैयक्तिक कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी होते, विशेषतः विवाह, वारसा आणि मालमत्ता हक्कांबाबत. या बिलाचे उद्दीष्ट होते:

- महिलांना समान मालमत्ता हक्क देणे.
- विवाह आणि घटस्फोटात लिंग समता सुनिश्चित करणे.
- घरगुती हिंसा आणि अत्याचारापासूनकायदेशीर संरक्षण देणे.
- तथापि, पारंपरिक गटांकडून तीव्र विरोधामुळे हे बिल कमकुवत स्वरूपात पास झाले, पण याने भविष्यातील सुधारणा जसे की हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम (१९५६) यासाठी पायाभरणी केली.

महिलांच्या शिक्षणासाठीची वकिली

आंबेडकर यांना ठाम विश्वास होता की शिक्षण हे महिलांच्या सशक्तीकरणाचेमुख्य साधन आहे. ते म्हणाले की शिक्षणाशिवायमहिलांचा अवलंबित्व राहील आणि त्या शोषणास असुरक्षित राहतील.

मुलींच्या शिक्षणाचीवाढ: आंबेडकर यांनी विशेषतः दलित समुदायांमध्येमुलींच्या शिक्षणाची गरज अधोरेखित केली. त्यांनी शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या आणि शाळा व महाविद्यालयांमध्ये महिलांसाठी जागा आरक्षित करण्यास प्रोत्साहन दिले.

वैयक्तिक उदाहरण: आंबेडकर हे स्वतः शिक्षणाच्या परिवर्तनशीलशक्तीचे प्रतीक होते. उपेक्षित पार्श्वभूमीतूनआले असूनही त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मधून पदवी प्राप्त केली, ज्यामुळे विशेषतः दडपलेल्या समुदायांतील महिलांना उच्च शिक्षणासाठीप्रेरणा मिळाली.

सामाजिक सुधारणा आणि महिलांच्या हक्कांसाठी चळवळी

आंबेडकर यांचा महिलांच्या हक्कांसाठीचासंघर्ष हा केवळ कायदेशीर सुधारण्यापुरतामर्यादित नव्हता. त्यांनी महिलांचे दमन करणाऱ्या परंपरागत नियमांना आव्हान देणाऱ्या सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्येसक्रिय सहभाग घेतला.

विधवा पुनर्विवाहासाठी समर्थन:आंबेडकर यांनी विधवांना पुन्हा विवाह करण्याचा हक्क मिळावा यासाठी ठामपणे समर्थन केले, हिंदू समाजातील विधवावस्थेशी जोडलेल्या कलंकाला आव्हान दिले. त्यांनी स्वतः एक विधवा, डॉ. शोभा आंबेडकर, यांच्याशी विवाह करून समाजातील प्रथांना खंडित केले.

बालविवाहाविरुद्ध लढा: आंबेडकर यांनी बालविवाहाविरुद्धलढा दिला, मुलींना त्यांच्या जीवनसाथीची निवड करण्याचा हक्क आणि जीवनात सूचित निर्णय घेण्यासाठी योग्य वयात विवाह करण्याचा अधिकार मिळावा यासाठी प्रयत्न केले.

कायदेशीर हक्कांद्वारे सशक्तीकरण: आंबेडकर यांनी विश्वास ठेवला की केवळ कायदे पुरेसे नाहीत. त्यांनी सामाजिक जागरूकतेची आणि महिलांनी सार्वजनिक जीवनात, विशेषतः राजकारण आणि शासनात सक्रिय सहभाग घ्यावा याची आवश्यकता अधोरेखित केली.

वारसा आणि प्रभाव

नारीवादी चळवळींसाठीप्रेरणा: आंबेडकर हे पारंपरिक अर्थाने नारीवादी नसले तरी त्यांच्या विचारांनी आणि कृतींनी भारतातील नारीवादी चळवळींसाठी पायाभरणी केली. सामाजिक न्याय, समानता आणि उपेक्षित गटांच्या सशक्तीकरणावरदिलेला त्यांचा भर महिलांच्या हक्कांसाठीच्याकार्यकर्त्यांमध्ये खोलवर प्रतिध्वनीतझाला.

आधुनिक भारतातमान्यता: आज, आंबेडकर यांना केवळ दलित हक्कांचे संरक्षक म्हणूनच नव्हे तर लिंग समतेचे अग्रणी म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांच्या शिकवणींनी भारतातील विधेयक सुधारणा, नारीवादी सक्रियता, आणि शिक्षण उपक्रमांना आजही प्रेरित केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिलांच्या हक्कांसाठी आणि लिंग समतेसाठीचा संघर्ष हा क्रांतिकारीआणि परिवर्तनकारी होता. त्यांनी विश्वास ठेवला की महिलांचे मुक्तीकरण ही एक न्यायपूर्ण आणि समान समाजाच्या निर्मितीसाठी अत्यावश्यक आहे. त्यांच्या कायदेशीर सुधारणांद्वारे, सामाजिक कार्यकर्तृत्वाद्वारे, आणि शिक्षणासाठीच्या वकिलीमुळे आंबेडकर यांचा वारसा आजही भारताच्या लिंग न्यायाच्या प्रवासाला प्रभावीत करतो.

लेखक

ऋतुजा शांताराम मुंडाले

बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महापरिनिर्वाण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, महान विधिज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी संपूर्ण जीवन जातीय विषमता दूर करण्यासाठी आणि शोषित-वंचित समाजाच्या उत्थानासाठी समर्पित केले. ६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांच्या निधनाने एक युग समाप्त झाले, परंतु त्यांचे विचार आणि योगदान आजही भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनावर प्रभाव टाकतात. या लेखात त्यांच्या अखेरच्या दिवसांची माहिती, आरोग्याच्या समस्या, मृत्यूच्या परिस्थिती, राष्ट्रीय पातळीवरील प्रतिक्रिया आणि त्यांचा अमर वारसा यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

डॉ. आंबेडकर यांचे आरोग्य आणि अखेरचे दिवस:
डॉ. आंबेडकर यांच्या शेवटच्या काही वर्षांमध्ये त्यांची तब्येत खालावत होती. त्यांना मधुमेह, तीव्र संधिवात आणि डोळ्यांचे आजार होते. तरीही, त्यांनी आपले कार्य सुरूच ठेवले आणि समाजसुधारणेसाठीअखेरच्या श्वासापर्यंत झटत राहिले.

शेवटच्या काळातील काही महत्त्वपूर्ण कार्य:
"द बुद्ध अँड हिज धम्म" ग्रंथाची पूर्णता – हा ग्रंथ त्यांनी आपल्या मृत्यूपूर्वी पूर्ण केला. हा बौद्ध धम्माचा मार्गदर्शक ग्रंथ म्हणून ओळखला जातो.
बौद्ध धम्माची दीक्षा – १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर डॉ. आंबेडकरांनी ५ लाख अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. हा ऐतिहासिक क्षण हिंदू जातीव्यवस्थेच्याविरोधात आणि सामाजिक न्यायाच्या दिशेने उचलले ले मोठे पाऊल होते.
चौथ्या जागतिक बौद्ध परिषदेत सहभाग – नोव्हेंबर १९५६ मध्ये काठमांडू (नेपाळ) येथे झालेल्या या परिषदेत त्यांनी बौद्ध तत्त्वज्ञानावरआपले शेवटचे महत्त्वाचे भाषण दिले.

५ डिसेंबर १९५६: शेवटची रात्र- ५ डिसेंबर १९५६ रोजी, डॉ. आंबेडकर आपल्या दिल्लीतील २६ अलीपूर रोड येथील निवासस्थानी दिवसभर काम करत होते. "द बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स" या शेवटच्या पुस्तकावर ते काम करत होते. त्यांचे आरोग्य खूप खालावले होते, तरीही त्यांनी आपले लेखन थांबवले नाही. त्यांच्या सचिव नानकचंद रत्तू यांच्या मते, बाबासाहेब खूप थकले होते, परंतु तरीही उशिरापर्यंत काम करत होते. मध्यरात्रीनंतरते झोपायला गेले.

६ डिसेंबर १९५६: बाबासाहेबांचे महापरिनिर्वाण-
६ डिसेंबर १९५६ च्या पहाटे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी झोपेतच शांतपणे अखेरचा श्वास घेतला. अधिकृत अहवालानुसार, त्यांचे निधन मधुमेह आणि हृदयविकाराच्या गुंतागुंतीमुळेझाले.
सकाळी त्यांचे सचिव नानकचंद रत्तू यांनी त्यांना जागे करण्याचा प्रयत्न केला, पण ते प्रतिसाद देत नव्हते. त्यांचे निधन झाल्याचे स्पष्ट होताच, ही बातमी देशभर वाऱ्यासारखी पसरली. कोट्यवधी अनुयायांसाठीहा एक महानायकाचा मृत्यू नव्हे, तर एका युगाचा अंत होता.

७ डिसेंबर १९५६: अंत्यसंस्कार आणि राष्ट्रीय शोक:
बाबासाहेबांचे पार्थिव ७ डिसेंबर १९५६ रोजी दिल्लीहून मुंबईला आणण्यात आले आणि त्यांचा अंत्यविधी चैत्यभूमी, दादर येथे बौद्ध पद्धतीने पार पाडण्यात आला. इतिहासातील सर्वात मोठ्या अंत्ययात्रेपैकीएक १० लाखांहून अधिक अनुयायी बाबासाहेबांनाअखेरचा निरोप देण्यासाठी मुंबईत जमले होते. हे भारताच्या इतिहासातील सर्वात मोठ्या अंत्ययात्रांपैकी एक होते. लोक रस्त्यावर नतमस्तक झाले, अनेकांनी अनवाणी चालत श्रद्धांजली वाहिली. डॉ. आंबेडकर बौद्ध पद्धतीने अंत्यसंस्कार होणारे

भारतातील पहिले मोठे नेते ठरले. त्यांच्या हजारो अनुयायांनी त्या दिवशी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली, त्यांच्या मिशनला पुढे नेण्याची शपथ घेतली.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिक्रिया:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या निधनावर संपूर्ण देश आणि जगभरातून शोक व्यक्त करण्यात आला. भारतातील पहिले मोठे नेते ठरले. त्यांच्या हजारो अनुयायांनी त्या दिवशी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली, त्यांच्या मिशनला पुढे नेण्याची शपथ घेतली.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिक्रिया:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या निधनावर संपूर्ण देश आणि जगभरातून शोक व्यक्त करण्यात आला.

प्रमुख नेत्यांच्या प्रतिक्रिया:
पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू – "हा देशासाठी मोठा आघात आहे. बाबासाहेबांचे योगदान भारताच्या संविधान निर्मितीसाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी अतुलनीय आहे."
राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद – "आंबेडकरांनी संपूर्ण आयुष्य सामाजिक समतेसाठी वाहिले. त्यांचे निधन हा राष्ट्रीय शोक आहे."
दलित समाजाचे नेते आणि सामाजिक कार्यकर्ते – त्यांना आपला "मुक्तिदाता" गमावल्याची भावना झाली.
तसेच, जपान, श्रीलंका, म्यानमार यांसारख्या देशांनी त्यांच्या बौद्ध धम्माच्या योगदानाची दखल घेतली आणि त्यांना आदरांजली वाहिली.

बाबासाहेबांचा अमर वारसा:
डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य त्यांच्या मृत्यूनंतर अधिक प्रभावी झाले. त्यांनी प्रस्थापित केलेल्या सामाजिक न्याय, लोकशाही आणि समानतेच्या संकल्पना आजही भारताच्या प्रगतीसाठी मार्गदर्शक आहेत.
त्यांच्या वारशाचे प्रमुख पैलू:
१. भारतीय संविधान – त्यांनी संविधान निर्मितीत मुख्य भूमिका बजावली आणि मागासवर्गीयांसाठीसंविधानिक संरक्षण मिळवून दिले.
२. सामाजिक न्याय आणि दलित सशक्तीकरण –अस्पृश्यता निर्मूलन आणि समानतेसाठी लढा देणारी अनेक चळवळी त्यांच्या प्रेरणेने सुरू झाल्या.
३. आर्थिक आणि शैक्षणिक धोरणे – त्यांनी सुचवलेल्या धोरणांमुळे शैक्षणिक आणि आर्थिक सुधारणा घडून आल्या.
४. बौद्ध धम्म पुनरुज्जीवन – त्यांच्या धम्म परिवर्तनामुळे लाखो लोकांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.

सन्मान आणि स्मृतीचिन्हे:
- भारतरत्न (१९९०) –मरणोत्तर त्यांना भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान प्रदान करण्यात आला.
- स्मारके आणि पुतळे – भारतात तसेच परदेशातही बाबासाहेबांचे स्मारक स्थळे आणि पुतळे उभारण्यात आले.
- महापरिनिर्वाण दिन (६ डिसेंबर) – दरवर्षी लाखो अनुयायी चैत्यभूमीवर जमतात आणि बाबासाहेबांनाश्रद्धांजली वाहतात.

लेखक
अर्पित प्र. ढाकरे
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. भीमराव आंबेडकरांचा सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्ये प्रवेश

डॉ. भीमराव आंबेडकर हे भारतीय समाजाचे महान नेते, विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. त्यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 मध्ये मध्य प्रदेशातील महू येथे झाला. त्यांनी भारतीय समाजातील विषमतेला, अस्पृश्यतेला आणि जातीभेदाला विरोध करत समाजातील दलित आणि वंचित घटकांसाठी जीवनभर संघर्ष केला. त्यांचा जीवनप्रवास आणि त्यांचे कार्य हे भारतीय समाजाच्या चांगल्या परिवर्तनासाठी मोलाचे ठरले. डॉ. आंबेडकरांचा समाज सुधारणा चळवळीमध्ये प्रवेश कसा झाला आणि त्याने काय कार्य केले, यावर आपण विस्ताराने पाहू.डॉ. भीमराव आंबेडकरांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये प्रवेश हा भारताच्या सामाजिक इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनाचा एक मोठा भाग दलित आणि असहाय्य समाजाच्या उत्थानासाठी समर्पित केला. त्यांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीत प्रवेश मुख्यतः त्यांच्या शिक्षणाच्या आणि सामाजिक परिस्थितीच्या अनुभवांवर आधारित होता.

शिक्षण आणि संघर्षाची सुरुवात

डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षण भारतीय समाजाच्या बाबतीत एक अनोखा उदाहरण ठरले. जन्मापासूनच त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. त्यांचा जन्म एका महार कुटुंबात झाला, जो त्या काळात अस्पृश्य मानला जात होता. त्यामुळे शालेतील इतर मुलांपासून वगळले जाणे, हिणवले जाणे आणि अपमानित होणे, हे त्यांना अत्यंत सहन करावे लागले. तथापि, या सर्व अडचणींना त्यांनी अत्यंत धैर्याने तोंड दिले.

आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाची बाजू घेतली आणि ते 1912 मध्ये बॉम्बे विश्वविद्यालयातून 'राज्यशास्त्र' विषयात एम.ए. (मास्टर ऑफ आर्ट्स) झाले. नंतर, त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये जाऊन डॉ. आर्थर व्हिंटरबॉटम यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'डॉक्टरेट' प्राप्त केले. आंबेडकरांचे शिक्षण केवळ त्यांच्यासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण दलित समाजासाठी प्रेरणादायी ठरले

समाज सुधारणा चळवळीत प्रवेश

डॉ. आंबेडकरांचा समाज सुधारणा चळवळीमध्ये प्रवेश काहीसा अनिवार्य होता. त्यांचे स्वतःचे अनुभव, शालेय जीवनातील अपमान आणि त्यांच्या शिक्षणाने त्यांना सामाजिक विषमतेची खरी झळ आणि त्याच्या निराकरणाची गरज समजून दिली होती. भारतीय समाजातील असमानता, अस्पृश्यता, आणि जातीभेद यांचा विरोध करण्यासाठी आंबेडकर यांनी संघर्ष सुरू केला.

आंबेडकर यांनी 1927 मध्ये 'चवदार तळा सत्याग्रह' आंदोलन सुरू केले. या आंदोलनाचे महत्त्व असे होते की, त्या काळात सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्यासाठी दलितांना बंदी होती. चवदार तळ्याच्या आंदोलनाने दलितांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचा अधिकार मिळवून दिला. हा संघर्ष सामाजिक समानतेसाठी एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला.

डॉ. आंबेडकरांचा एक अन्य महत्त्वपूर्ण संघर्ष 'ला ज्ञानेश्वरी' सत्याग्रह होता, जो 1927 मध्ये झाला. यामध्ये आंबेडकर यांनी असत्यतेला विरोध केला आणि भारतीय समाजातील शोषित वर्गाच्या हक्कांसाठी लढा दिला. याशिवाय, डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता आणि जातीभेदाविरुद्ध आवाज उठवला.

भारतीय घटनेचे शिल्पकार

डॉ. आंबेडकर यांना 'भारतीय घटनेचे शिल्पकार' म्हणून ओळखले जाते. 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, डॉ. आंबेडकर भारतीय संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष बनले. ते भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते आणि संविधानात त्यांनी विविध महत्त्वाच्या अधिकारांचा समावेश केला. यामध्ये समानता, धर्मनिरपेक्षता, आणि सर्व नागरिकांना समान हक्क देण्याचा प्रावधान केला. डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात अस्पृश्यतेला नाकारले आणि दलितांना कायदेशीर संरक्षण दिले. त्यांचा प्रामुख्याने उद्देश होता की, भारतीय समाजातील शोषण आणि जातीभेद समाप्त व्हावा, आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार मिळावेत. त्यांचे संविधान हे आजही समाजातील विविध समस्यांना समजून त्यावर उपाय देणारे आहे

धर्मांतर आणि त्याचे महत्त्व

डॉ. आंबेडकर हे संपूर्ण जीवनभर हिंदू धर्माच्या कर्मकांडे आणि त्यातल्या असमानतेला विरोध करत राहिले. त्यांनी अनेक वेळा असे म्हटले की, हिंदू धर्मामुळेच समाजात विषमता निर्माण झाली आहे. 1956 मध्ये, आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्यांनी आणि त्यांचे अनेक अनुयायी एकत्रितपणे बौद्ध धर्म स्वीकारला. या धर्मांतरामुळे दलित समाजाला एक नवा आत्मसन्मान आणि स्वतंत्रता मिळाली.

डॉ. भीमराव आंबेडकरांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये प्रवेश एक ऐतिहासिक आणि महत्त्वपूर्ण घटना होती. त्यांनी भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था आणि शोषणाच्या विरोधात लढा दिला. काही महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे:

शिक्षणाचा प्रचार: आंबेडकरांनी भारतीय समाजात शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले आणि विशेषतः दलित समाजाच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. ते स्वत: उच्चशिक्षित होते आणि त्यांनी भारतीय समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी विविध पद्धती वापरल्या.

धर्माच्या बाबतीत लढा: आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातल्या छुआछूत आणि अंधश्रद्धा विरोधात आवाज उठवला. त्यांनी हिंदू धर्माची समालोचन केली आणि १९५६ मध्ये बौद्ध धर्म स्वीकारला. यामुळे दलित समाजाला एक नवीन दिशा मिळाली.

संविधान निर्मिती: डॉ. आंबेडकर भारतीय संविधानाच्या प्रमुख शिल्पकार होते. त्यांचे योगदान भारतीय लोकतंत्राला एक मजबूत आधार देणारे ठरले. त्यांनी सामाजिक समानतेसाठी अनेक धोरणे आणि कलमे संविधानात समाविष्ट केली.

राजकीय लढा: आंबेडकरांनी भारतीय राजकारणात सक्रिय भूमिका घेतली आणि दलित समाजाच्या हक्कांसाठी लढा दिला. त्यांनी 'सामाजिक समता' या ध्येयासह राजकीय आंदोलन सुरू केले.

सामाजिक न्याय: त्यांनी समतेच्या अधिकारासाठी, अस्पृश्यतेविरुद्ध, आणि जातीव्यवस्थेच्या विरोधात एक बलशाली आवाज उचलला. आंबेडकरांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये प्रवेश भारतीय समाजाच्या मुक्तता आणि समानतेसाठी एक महत्वपूर्ण टप्पा ठरला.

डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनातील अनेक वाईट अनुभव आणि वंचित समाजातील असमानतेचे दर्शन घेतल्यानंतर, ते सामाजिक सुधारणा चळवळीत सक्रियपणे सहभागी झाले. त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट हे दलित समाजाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांना न्याय, समानता आणि प्रतिष्ठा मिळवून देणे होते.

त्यांनी अस्पृश्यतेचा विरोध केला आणि "एकमणझा व्रत" (अर्थात "अन्याय, अत्याचार आणि असमानतेचा विरोध करा") या आपल्या ध्येयाचे पालन केले. १९२७ साली, त्यांनी "चवदार तळे सत्याग्रह" मध्ये भाग घेतला, ज्यामध्ये अस्पृश्यांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचा अधिकार मिळावा, या संदर्भात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्याचप्रमाणे, डॉ. आंबेडकर यांनी "महाड सत्याग्रह" आणि "काँग्रेसला समाजाच्या प्रगतीसाठी" यासारख्या आंदोलने सुरु केली.त्यांच्या विचारधारेने, "विविधता, समानता आणि न्याय" या तत्त्वज्ञानावर आधारित भारतीय समाजाच्या समतेच्या चळवळीला एक नवीन दिशा दिली.

लेखक
फुज़ैल बिन अली ताहेर चाऊस
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. भीमराव आंबेडकर: भारतीय संविधानातील महत्त्वाचे योगदान

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ज्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून ओळखले जाते, त्यांनी भारतीय संविधानाच्या मसुद्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारताच्या लोकशाही चौकटीला आकार देणाऱ्या त्यांच्या महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल त्यांना "भारतीय संविधानाचे जनक" म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे प्रमुख योगदान येथे तपशीलवार दिले आहे:

१. मसुदा समितीचे अध्यक्ष
भूमिका: डॉ. आंबेडकर यांची १९४७ मध्ये संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.
महत्त्व: संविधान घडवण्यात, त्यात लोकशाही तत्त्वे, न्याय, समानता आणि वैयक्तिक हक्कांचे समर्थन करण्यात त्यांचे नेतृत्व महत्त्वपूर्ण होते.

२. सामाजिक न्याय आणि समानतेचे पुरस्कर्ते
जाति निर्मूलन: आंबेडकर अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेच्या निर्मूलनाचे कट्टर समर्थक होते, ज्यामुळे अस्पृश्यतेला प्रतिबंधित करणारे कलम १७ समाविष्ट झाले.
अनुसूचित जाती आणि जमाती: शिक्षण, रोजगार आणि कायदेमंडळात आरक्षणाद्वारे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांच्या सकारात्मक कृतीसाठी त्यांनी तरतूदी सुनिश्चित केल्या.

३. मूलभूत हक्कांचा मसुदा
नागरी स्वातंत्र्य: मूलभूत हक्क कलमाचा मसुदा तयार करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली, जो भाषण स्वातंत्र्य, कायद्यासमोर समानता, धर्माचे स्वातंत्र्य आणि शोषणाविरुद्ध संरक्षणाची हमी देतो.
समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद १४-१८): आंबेडकरांनी कायद्यासमोर समानता आणि धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव प्रतिबंध यावर भर दिला.

४. मूलभूत हक्कांचा प्रचार:
डॉ. आंबेडकर हे संविधानात मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यासाठी प्रमुख समर्थक होते. हे अधिकार राज्याच्या मनमानी कृतींपासून व्यक्तींचे संरक्षण करण्यासाठी आणि सर्व नागरिकांसाठी समानता आणि न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी डिझाइन केले गेले होते. त्यांनी समर्थित केलेल्या काही महत्त्वाच्या अधिकारांमध्ये हे समाविष्ट आहे:
स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद १९-२२): या तरतुदी वाजवी निर्बंधांच्या अधीन राहून भाषण, अभिव्यक्ती, सभा, संघटना, हालचाल, निवास आणि व्यवसाय स्वातंत्र्याची हमी देतात.
शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम २३-२४): या तरतुदी मानवी तस्करी, बालमजुरी आणि सक्तीच्या मजुरीला प्रतिबंधित करतात, सामाजिक न्याय आणि असुरक्षित घटकांच्या संरक्षणाचा पुरस्कार करतात.

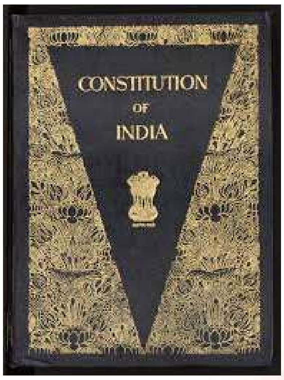

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (अनुच्छेद २९-३०): आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन आणि व्यवस्थापित करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेचे समर्थन केले.

५. महिला हक्कांचे समर्थक
लिंग समानता: आंबेडकरांनी लिंग समानतेचे जोरदार समर्थन केले. त्यांनी महिलांच्या हक्कांचे समर्थन केले, ज्यात मालमत्ता, शिक्षण आणि समान वेतनाचा वारसा हक्क यांचा समावेश आहे.

हिंदू कोड बिल: कायदा मंत्री असताना त्यांच्या काळात ते मंजूर झाले नसले तरी, त्यांनी हिंदू कोड बिलासाठी आग्रह धरला, ज्याचा उद्देश हिंदू समाजातील महिलांची स्थिती सुधारणे होता.

६. धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही:
आंबेडकर धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही भारताचे कट्टर समर्थक होते. धर्माला राज्यापासून वेगळे करण्यावर त्यांचा विश्वास होता आणि राज्याने कोणत्याही धर्माचे समर्थन करू नये यावर त्यांनी भर दिला. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि सहिष्णुता सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांचे योगदान संविधानात प्रतिबिंबित होते:

धर्म स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २५-२८): या तरतुदी कोणत्याही धर्माचे पालन, प्रचार आणि आचरण करण्याच्या स्वातंत्र्याची हमी देतात, ज्यामुळे सर्व धर्मांना समान वागणूक देणारे धर्मनिरपेक्ष राज्य सुनिश्चित होते.

७. आर्थिक सुधारणा आणि समाज कल्याण
कामगार हक्क: आंबेडकर कामगार हक्कांचे समर्थक होते, त्यांनी न्याय्य वेतन, कामाच्या परिस्थिती आणि कामगार संघटनांच्या स्थापनेचे समर्थन केले.
जमीन सुधारणा: शेतकऱ्यांचे शोषण कमी करण्यासाठी आणि कृषी उत्पादकता सुधारण्यासाठी त्यांनी जमीन सुधारणांना प्रोत्साहन दिले.

८. धर्मनिरपेक्ष राज्याचा पुरस्कार
धर्मनिरपेक्षता: ते धर्मनिरपेक्ष राज्याचे एक मजबूत समर्थक होते, राज्य धार्मिक बाबींमध्ये तटस्थ राहावे याची खात्री करून, जे भारतीय संविधानाच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपातून प्रतिबिंबित होते.

९. कायदेशीर आणि प्रशासकीय सुधारणा
न्यायिक व्यवस्था: आंबेडकरांनी नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधिकारासह स्वतंत्र न्यायव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी काम केले.
संघीय रचना: त्यांनी मजबूत केंद्र सरकारसह संघीय रचना तयार करण्यात योगदान दिले, ज्यामुळे राष्ट्रात एकता आणि स्थिरता सुनिश्चित झाली.

१०. उद्दिष्ट ठराव- पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी उद्दिष्ट ठराव मांडला असला तरी, आंबेडकरांनी न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्त्वांचे प्रतिबिंब पडेल याची खात्री करून त्याच्या मांडणीत योगदान दिले.

लेखक
श्रृतिका संतोषआप्पा खडक्कर
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर: स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी

स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी हा 1930 च्या दशकात डॉ. बी. आर. आंबेडकर (Dr. B.R.) यांच्यासोबत भारतात एक वादग्रस्त मुद्दा होता. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांचे मत परस्परविरोधी होते. खालच्या जातींच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आंबेडकरांनी दलित वर्गांना सक्षम करण्यासाठी आणि विधिमंडळात त्यांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघांची वकिली केली.

स्वतंत्र मतदार संघ म्हणजे काय?

स्वतंत्र मतदार संघ म्हणजे अशा प्रणालीचा संदर्भ आहे जिथे अल्पसंख्याक किंवा उपेक्षित गट त्यांचे स्वतःचे प्रतिनिधी स्वतंत्रपणे निवडतात, उलटपक्षी संयुक्त मतदार संघ जेथे प्रतिनिधी एकत्रितपणे निवडले जातात. जेव्हा इंग्रजांनी त्यांची सत्ता बळकट करण्यासाठी आणि स्थानिक लोकांना सरकारमध्ये सामील करण्यासाठी भारतात लोकशाहीची व्यवस्था लागू केली, तेव्हा अल्पसंख्याक आणि इतर दलित वर्गांनी स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी केली.

दुहेरी मतांनी स्वतंत्र मतदार संघाची संकल्पना

स्वतंत्र मतदार संघांच्या प्रस्तावात दुहेरी मतप्रणालीचा समावेश होता. उदाहरणार्थ, पाटणा सारख्या मतदारसंघात, जेथे अनुसूचित जाती (एससी) समुदायासाठी स्वतंत्र मतदार आहेत, अनुसूचित जातीचे मतदार दोन मते देतीलः

पहिले मत: अनुसूचित जातीचे (एससी) मतदार केवळ त्यांच्या समुदायातून प्रतिनिधी निवडतील. हा प्रतिनिधी अनुसूचित जातीचा सदस्य असेल आणि केवळ अनुसूचित जातीचे मतदार या निवडणुकीत सहभागी होतील.
दुसरे मत: अनुसूचित जातीचे मतदारही सामान्य मतदार संघात सहभागी होतील. येथे ते इतर समुदायांच्या मतदारांसह सार्वत्रिक निवडणुकीत उभे असलेल्या कोणत्याही उमेदवाराला मतदान करू शकत होते.

आंबेडकरांचा युक्तिवाद

आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की स्वतंत्र मतदार मंडळे खालच्या जातींना राजकीय शक्ती प्रदान करतील, ज्यामुळे त्यांना त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारता येईल. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की संयुक्त मतदार संघ बहुसंख्य हिंदू समुदायाला अनुसूचित जातीच्या प्रतिनिधींच्या निवडणुकीवर प्रभाव टाकण्यास प्रवृत्त करतील, ज्यामुळे ते केवळ बहुमताची साधने बनतील.

गांधींचा विरोध

गांधींनी स्वतंत्र मतदार मंडळांना विरोध केला, त्यांच्याकडे जातीभेदाच्या मूळ कारणांकडे लक्ष न देणारा अल्पकालीन उपाय म्हणून पाहिले. त्यांचा असा विश्वास होता की खालच्या जातींनी मर्यादित प्रतिनिधित्वासाठी स्थायिक होण्याऐवजी अधिक राजकीय सक्षमीकरणाची आकांक्षा बाळगली पाहिजे. स्वतंत्र मतदार संघ हिंदू समाजाचे तुकडे करतील, ज्यामुळे विविध समुदायांमध्ये दरी निर्माण होईल, अशी भीतीही गांधींना होती.

पूना करार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांनी 24 सप्टेंबर 1932 रोजी पुण्यातील येरवडा मध्यवर्ती कारागृहात पूना करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. भारतातील समाजातील सर्वात असुरक्षित गटांपैकी एका गटाच्या उन्नतीसाठी सामायिक उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने दोन अत्यंत विरोधी कल्पनांच्या (गांधींचा सामाजिक दृष्टिकोन आणि आंबेडकरांचा राजकीय दृष्टिकोन) एकत्रीकरणाचा हा करार आहे.

प्रमुख करार:

1. महात्मा गांधींबरोबर झालेल्या कराराचा एक भाग म्हणून, संयुक्त मतदार मंडळाद्वारे वंचित वर्गातील उमेदवार निवडण्याचे भीमराव आंबेडकरांनी मान्य केले.
2. याव्यतिरिक्त, 147 विधिमंडळाच्या जागा – समुदायाच्या पुरस्कारापेक्षा जवळजवळ दुप्पट – शोषित वर्गांसाठी राखीव होत्या.
3. वंचित गटांना त्यांची प्रगती सुरू ठेवण्यासाठी त्यांच्या शिक्षणासाठी अनुदानांचा एक भाग प्रदान करताना सार्वजनिक सेवांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व मिळेल, याची हमी देखील पूना कराराने दिली. उच्चवर्गीय हिंदूंनी पूना कराराद्वारे जाहीरपणे कबूल केले की वंचित वर्ग हा भारतातील सर्वात अन्यायकारक वागणूक मिळणारा गट आहे

4. याव्यतिरिक्त, समाजातील वंचित घटकाला राजकीयदृष्ट्या मदत करण्यासाठी त्वरित, कठोर कारवाई करणे आवश्यक आहे, असा निर्णय घेण्यात आला.
5. या करारामुळे संपूर्ण देश खालच्या वर्गाच्या नैतिक उन्नतीसाठी नैतिकदृष्ट्या जबाबदार ठरला.
हवे असल्यास याचे मुद्देवार संक्षेप, भाषणासाठी रूपांतर, किंवा आणखी कोणतीही शैलीत मांडणी करून देऊ शकतो!

स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी आणि त्यानंतरच्या पूना कराराचे भारतीय राजकारण आणि समाजावर महत्त्वपूर्ण परिणाम झाले: भारतीय राजकारणात उपेक्षित समुदायांचे प्रतिनिधित्व करण्याच्या पद्धतीमध्ये या करारामुळे लक्षणीय बदल झाला. त्यात भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीतील विविध समुदाय आणि विचारधारांमधील तणाव अधोरेखित करण्यात आला. स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी हा भारतीय राजकारणात एक वादग्रस्त मुद्दा राहिला आहे, काहींचा असा युक्तिवाद आहे की हा वंचित समुदायांच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे, तर इतर लोक याला राष्ट्रीय एकतेसाठी धोका म्हणून पाहतात. एकंदरीत, स्वतंत्र मतदार संघांची मागणी भारतीय इतिहासातील एक निर्णायक क्षण दर्शवते, जी देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचे गुंतागुंतीचे आणि अनेकदा वादग्रस्त स्वरूप अधोरेखित करते.

लेखक
राजेश्वरी रवींद्र पुरी
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रातील डॉक्टरेट संशोधन

डॉ. आंबेडकर यांचा अर्थशास्त्रातील शैक्षणिक प्रवास:
डॉ. आंबेडकर यांनी जगातील काही प्रतिष्ठित शिक्षणसंस्थांमध्ये अर्थशास्त्राचे शिक्षण घेतले. मुंबई विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केल्यानंतर, त्यांनी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला आणि 1915 साली अर्थशास्त्रात पदव्युत्तर (M.A.) पदवी मिळवली. त्यांनी 1927 साली कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट (Ph.D.) पूर्ण केली. त्यानंतर त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (LSE) येथे संशोधन सुरू ठेवले आणि 1923 साली अर्थशास्त्रातील विज्ञान डॉक्टरेट (D.Sc.) पदवी मिळवली.

कोलंबिया विद्यापीठातील डॉक्टरेट संशोधन:
डॉ. आंबेडकर यांचे कोलंबिया विद्यापीठातील डॉक्टरेट संशोधन “द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी: इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन” या विषयावर होते. या अभ्यासात त्यांनी भारतीय चलन व्यवस्थेचा विकास, ब्रिटिश राजवटीमुळे झालेल्या आर्थिक प्रभावांचे विश्लेषण केले आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी उपाय सुचवले. त्यांनी रुपयाच्या घसरणीचे कारण शोधून त्यावर सुवर्णमान आधारित प्रणाली लागू करण्याची शिफारस केली. त्यांच्या या संशोधनातून त्यांच्या वित्त आणि चलनशास्त्रातील सखोल ज्ञानाचे दर्शन घडते आणि भारताच्या आर्थिक शोषणाचे वास्तव स्पष्ट होते.

लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मधील डॉक्टरेट संशोधन:
लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये डॉ. आंबेडकर यांनी “द प्रोव्हिंशियल डिसेंट्रलायझेशन ऑफ इम्पीरियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया” या विषयावर संशोधन केले. या संशोधनात त्यांनी ब्रिटिश आर्थिक धोरणांचा विविध प्रांतांवर होणारा परिणाम अभ्यासला. त्यांनी अधिक आर्थिक स्वायत्ततेसाठी विकेंद्रीकरणाची मागणी केली आणि आर्थिक असमानता दूर करण्यावर भर दिला. त्यांच्या या अभ्यासाने प्रांतिक आर्थिक असमतोल आणि समतोल वाटपाच्या गरजेवर प्रकाश टाकला.

त्यांच्याआर्थिकसंशोधनातीलप्रमुखयोगदान:
1. चलन आणि आर्थिक सुधारणा: त्यांनी भारतासाठी स्वायत्त आणि स्थिर आर्थिक धोरण असावे यावर भर दिला. ब्रिटिश सरकारच्या रुपयावर आधारित चांदीच्या मूल्यमान प्रणालीवर त्यांनी टीका केली आणि त्याऐवजी सुवर्णमान प्रणाली प्रस्तावित केली.
2. सार्वजनिक वित्त आणि विकेंद्रीकरण: त्यांच्या संशोधनात ब्रिटिश राजवटीच्या काळातील अन्यायकारक वित्तीय वाटपाचा उल्लेख होता. त्यांनी विविध प्रांतांना अधिक आर्थिक अधिकार असावेत अशी शिफारस केली.
3. सामाजिक न्यायासाठी आर्थिक नियोजन: डॉ. आंबेडकर यांना विश्वास होता की आर्थिक धोरणे वंचित समाजघटकांच्या उन्नतीसाठी असावीत. त्यांनी उद्योगक्षेत्रात सरकारी हस्तक्षेप, कामगार हक्क, शिक्षण आणि रोजगारातील समान संधी यावर भर दिला.

4. कृषी आणि औद्योगिकीकरण: त्यांनी भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी केवळ कृषीवर अवलंबून राहणे पुरेसे नाही, तर औद्योगिक वाढ आवश्यक असल्याचे स्पष्ट केले.

डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार त्यांच्या काळाच्या पुढे होते. त्यांनी मांडलेल्या वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या संकल्पनेचा प्रभाव भारताच्या संघराज्यीय आर्थिक संरचनेवर पडला. त्यांच्या चलन आणि आर्थिक धोरणांवरील संशोधनाचा परिणाम भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या (RBI) स्थापनेवरही झाला. आजही त्यांचे संशोधन अर्थशास्त्रज्ञ आणि इतिहासतज्ज्ञ अभ्यासतात, जेणेकरून भारताच्या वसाहतीकालीन आर्थिक इतिहासाची आणि सर्वसमावेशक आर्थिक विकासासाठी आवश्यक उपायांची उत्तम समज मिळू शकते. त्यांचा आर्थिक न्यायाचा दृष्टिकोन आजच्या वित्तीय समावेशन, कामगार हक्क आणि सामाजिक कल्याणधोरणांशी सुसंगत आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरयांचे अर्थशास्त्रातील डॉक्टरेटसं शोधन आणि त्याचा प्रभाव:
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीय संविधानाचे शिल्पकार नव्हते, तर एक विद्वान अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि विचारवंत होते. त्यांनी भारतातील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी अर्थशास्त्राचा सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनातील महत्त्वाचे मुद्दे आजही भारताच्या आर्थिक धोरणांसाठी दिशादर्शक ठरत आहेत.
डॉ. आंबेडकर यांचा शैक्षणिक प्रवास आणि अर्थशास्त्राचा अभ्यास
डॉ. आंबेडकर यांनी जगातील काही सर्वोत्तम विद्यापीठांमध्ये शिक्षण घेतले. त्यांचा अभ्यासक्रम आणि संशोधन प्रामुख्याने आर्थिक आणि सामाजिक न्यायावर केंद्रित होता.

शैक्षणिक प्रवास:
- मुंबई विद्यापीठ (1912): अर्थशास्त्र आणि राजकीय शास्त्रातील पदवी
- कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका (1915): अर्थशास्त्रात M.A. पदवी
- लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (1921): अर्थशास्त्रातील D.Sc. पदवी
- कोलंबिया विद्यापीठ (1927): अर्थशास्त्रातील Ph.D. पदवी

कोलंबिया विद्यापीठातील डॉक्टरेट संशोधन:
"The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution" (रुपयाची समस्या: त्याचा उगम आणि त्यावरचा उपाय)

संशोधनातील महत्त्वाचे मुद्दे:
ब्रिटिश काळातील भारतीय चलन प्रणालीतील त्रुटींचे विश्लेषण रुपयाच्या सतत होत असलेल्या अवमूल्यनाचे (Depreciation) कारणे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील ब्रिटिश आर्थिक धोरणांचा परिणाम सुवर्णमान आधारित स्थिर आर्थिक प्रणाली प्रस्तावित करणे भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या (RBI) स्थापनेवरील प्रभाव.

लेखक
दिक्षा संजय खडसे
बी.फार्म अंतिम वर्ष

भारताच्या कायदा मंत्र्यांची नियुक्ती

भारत हा एक लोकशाहीप्रधान देश असून, येथे कायद्याचे सर्वोच्च स्थान आहे. कोणत्याही राष्ट्राचा कारभार योग्य पद्धतीने चालवण्यासाठी कायदा आणि न्यायव्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची असते. भारतात कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध संस्था कार्यरत आहेत, त्यापैकी कायदा मंत्रालय हे महत्त्वाचे मंत्रालय आहे. या मंत्रालयाचे नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तीला कायदा मंत्री म्हटले जाते. कायदा मंत्र्यांची नियुक्ती ही संविधानानुसार ठरलेल्या प्रक्रियेनुसार होते.

कायदा मंत्रालयाचे कार्य

कायदा मंत्रालय हे सरकारच्या विविध विभागांना कायदेशीर सल्ला देणे, नवीन कायदे तयार करणे, जुने कायदे रद्द किंवा बदलणे, न्यायालयीन प्रक्रिया सुलभ करणे, न्यायालयांशी संबंधित धोरणे तयार करणे आदी कार्य करत असते. त्यामुळे कायदा मंत्र्याची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची आणि जबाबदारीची असते.

नियुक्तीची प्रक्रिया

भारताच्या संसदीय लोकशाही व्यवस्थेत केंद्रीय मंत्र्यांची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाते. मात्र, ही नियुक्ती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार होते. म्हणजेच, पंतप्रधान जे नाव सुचवतील, त्या व्यक्तीला राष्ट्रपती केंद्रीय मंत्री म्हणून नियुक्त करतात. याचप्रमाणे कायदा मंत्रीसुद्धा पंतप्रधानांच्या शिफारशीवरून राष्ट्रपतींकडून नियुक्त केला जातो.कायदा मंत्री हा सहसा लोकसभेचा किंवा राज्यसभेचा सदस्य असतो. संविधानानुसार, मंत्रिपदावर असलेल्या व्यक्तीला संसद सदस्य असणे बंधनकारक आहे. जर एखादी व्यक्ती संसद सदस्य नसेल तर त्याला सहा महिन्यांच्या आत संसद सदस्यत्व प्राप्त करावे लागते.

पात्रता

उमे.दवार भारताचा नागरिक असावा.
तो संसद सदस्य असावा किंवा नियुक्तीनंतर ६ महिन्यांत सदस्य व्हावा.
कायद्याचे ज्ञान असणे फायदेशीर असते, पण आवश्यक नाही.
राजकीय आणि प्रशासकीय अनुभव महत्त्वाचा असतो.

कायदा मंत्र्यांची जबाबदारी

1. कायद्याचे मसुदे तयार करणे: कायदे तयार करणे व त्यात बदल करणे.
2. सरकारला कायदेशीर सल्ला देणे: विविध प्रशासकीय निर्णयांवर कायदेशीर सल्ला देणे.
3. न्यायव्यवस्थेचा प्रशासन: न्यायालयातील सुधारणा, न्यायधीशांची नेमणूक, इ.
4. कायदेशीर मदत योजना: गरजू लोकांना मोफत कायदेशीर मदत पुरविणे.
5. विविध कायदेशीर संस्थांचे प्रशासन: कायदा आयोग, बार कौन्सिल, इ.

कायदा मंत्र्याची पात्रता आणि गुणवत्ता

कायदा मंत्री होण्यासाठी कुठलाही ठराविक शैक्षणिक अर्हता असणे बंधनकारक नसले तरी त्याच्याकडे कायद्याचे ज्ञान, प्रशासनाची समज, धोरण रचना करण्याची क्षमता, संसद कार्यपद्धतीची माहिती, आणि निर्णयक्षमता असणे आवश्यक असते. अनेकदा या पदावर कायदे क्षेत्रात अनुभव असलेले व्यक्तीमत्व नियुक्त केले जाते.

सध्याचे कायदा मंत्री

मे २०२३ मध्ये श्री. अर्जुन राम मेघवाल यांची भारताचे कायदा व न्याय मंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. त्यांनी विविध कायदेशीर सुधारणा व न्यायप्रणाली सुलभ करण्याचे काम सुरु केले आहे.

लेखक
अनिकेत संजय दहापुते
बी.फार्म अंतिम वर्ष

बहिष्कृत हितकारिणी सभा

बहिष्कृत हितकारिणी सभा, ज्याला बहिष्कृत हितकारिणी सभा असेही म्हणतात, ही अस्पृश्य, ज्यांना दलित किंवा दलित म्हणूनही ओळखले जाते, त्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जुलै 1924 मध्ये स्थापन केलेली केंद्रीय संस्था होती.

मूलभूत तत्त्वे

सभेची संस्थापक तत्त्वे आंबेडकरांच्या प्रेरणादायी संदेशावर आधारित होती: "शिक्षित व्हा, संघटित व्हा आणि उत्तेजित व्हा" 1 2. या संदेशाने सामाजिक आणि आर्थिक समानतेच्या संघर्षात शिक्षण, एकता आणि सामूहिक कृतीचे महत्त्व अधोरेखित केले.

उद्दिष्टे

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची प्राथमिक उद्दिष्टे अशी होती:

1. सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीकरण: दलित वर्गाची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे.
2. शिक्षण आणि जागरूकता: दलित वर्गांमध्ये त्यांचे हक्क आणि विशेषाधिकारांविषयी शिक्षण आणि जागरूकता वाढवणे.
3. अपंगत्व दूर करणे: हिंदू समाजाने दलित वर्गांवर लादलेले अपंगत्व आणि निर्बंध दूर करणे.
4. एकता आणि एकजुटीला प्रोत्साहन: दलित वर्गांमध्ये एकता आणि एकजुटीला प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्यात आपलेपणाची भावना निर्माण करणे.

पार्श्वभूमी -अस्पृश्यांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांचे निराकरण करू शकणाऱ्या संस्थेच्या वाढत्या गरजेस प्रतिसाद म्हणून दलित वर्गाचे एक प्रमुख नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1924 मध्ये बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली.

उपक्रम

सभेने आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतले, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

1. परिषदा आणि बैठका: दलित वर्गांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि त्यावर उपाय शोधण्यासाठी परिषदा आणि बैठका आयोजित करणे.
2. शिक्षण आणि प्रशिक्षण: शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करणे आणि दलित वर्गांना त्यांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
3. सामाजिक सुधारणा: अस्पृश्यतेसारख्या पद्धतींना विरोध करून आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देऊन सामाजिक सुधारणांसाठी काम करणे.
4. राजकीय प्रतिनिधित्व: दलित वर्गासाठी राजकीय प्रतिनिधीत्वाची मागणी करणे आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी काम करणे.

परिणाम-बहिष्कृत हितकारिणी सभेचा भारताच्या सामाजिक-राजकीय परिदृश्यावर लक्षणीय प्रभाव पडला. ती:

1. दलित वर्गाचे सक्षमीकरण: शिक्षण, जागरूकता आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देऊन सभेने दलित वर्गांचे सक्षमीकरण केले.

2. सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन: अस्पृश्यतेसारख्या पद्धतींना विरोध करून आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देऊन सभेने सामाजिक समानतेसाठी काम केले.
3. प्रभावित सरकारी धोरण: सभागृहाच्या प्रयत्नांचा सरकारी धोरणावर प्रभाव पडला, ज्यामुळे विधिमंडळात राखीव जागा आणि दलित वर्गांसाठी सरकारी नोकऱ्या यासारख्या उपाययोजना सुरू झाल्या.

वारसा

बहिष्कृत हितकारिणी सभेचा वारसा आजही सामाजिक आणि राजकीय सक्रियतेला प्रेरणा देत आहे. ती:
1. दलित चळवळीला प्रेरणा: दलित चळवळीला या सभेने प्रेरणा दिली, जी दलित वर्गाच्या हक्कांसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी सातत्याने काम करत आहे.
2. सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन: वंचित समुदायांच्या हक्कांसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी काम करून सभेने सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन दिले
3. सशक्त उपेक्षित समुदाय: शिक्षण, जागरूकता आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देऊन सभेने उपेक्षित समुदायांना सशक्त केले.

एकंदरीत, बहिष्कृत हितकारिणी सभा ही भारतातील दलित चळवळीच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण संस्था होती आणि तिचा वारसा आजही सामाजिक आणि राजकीय सक्रियतेला प्रेरणा देत आहे.

लेखक
वैष्णवी दीपक पुखवाल
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे लंडनमधील कायदेशीर आणि शैक्षणिक अभ्यास

डॉ. भीमराव आंबेडकर हे भारतीय समाजातील एक महान विचारवंत, कायदेवेत्ता, अर्थशास्त्रज्ञ, आणि सामाजिक सुधारक होते. त्यांचे शिक्षण वाचनशीलता, ज्ञानाची तृष्णा, आणि सामाजिक न्यायासाठी असलेल्या त्याच्या आकांक्षांचे प्रतिबिंब होते. डॉ. आंबेडकर यांचे लंडनमधील कायदेशीर आणि शैक्षणिक अभ्यास त्यांच्या आयुष्यातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला. डॉ. भीमराव आंबेडकर यांचे लंडनमधील कायदेशीर आणि शैक्षणिक अभ्यास अत्यंत प्रभावशाली होते. त्यांनी आपल्या शिक्षणाची सुरुवात भारतात केली आणि नंतर इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षणासाठी गेले. डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबई विश्वविद्यालयात (आताचा मुंबई विद्यापीठ) आपले शिक्षण पूर्ण केले.

डॉ. भीमराव आंबेडकरयांचे लंडनमधील शिक्षणत्यांच्या आयुष्यातील एकटर्निंग पॉइंट ठरले. त्यांच्या ज्ञानाने, कायदेशीर कौशल्याने, आणिसामाजिक न्यायाच्या विचारांनीभारतीय समाजावर खोलवर परिणाम केला. त्यांनीआपले शिक्षण समाजहितासाठीवापरले, आणि त्यांच्या विचारांनीआजही आपल्याला प्रेरितकेले आहे. डॉ. आंबेडकर हे केवळशैक्षणिक क्षेत्रातच नव्हे, तर सामाजिक सुधारण्यातहीएक अजेय नेता ठरले.

प्रारंभिक शिक्षण आणि इंग्लंडला प्रवास

डॉ. आंबेडकर यांचेप्रारंभिक शिक्षण भारतातझाले. त्यांनी मुंबईविद्यापीठात (तेव्हाचे बंबईविद्यापीठ) उत्कृष्ट शिक्षणघेतले आणि अर्थशास्त्रव राजकीय शास्त्रातीलपदवी प्राप्त केली. त्यांच्या असामान्य बुद्धिमत्तेमुळेआणि शैक्षणिक कर्तृत्वामुळेत्यांना इंग्लंडमध्ये शिक्षणघेण्यासाठी शिष्यवृत्ती मिळाली. 1919 मध्ये त्यांनीइंग्लंडला प्रवास केलाआणि आपल्या ज्ञानाच्यानव्या प्रवासाची सुरुवातकेली.

लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (LSE) मधील शिक्षण

लंडनमध्ये डॉ. आंबेडकरयांनीलंडनस्कूलऑफइकॉनॉमिक्स (LSE) मध्ये प्रवेशघेतला, जिथे त्यांनी अर्थशास्त्रातीलसखोल अभ्यास केला.

डॉक्टरेट संशोधन (Ph.D.): 1923 मध्ये त्यांनी "The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution" या विषयावर संशोधनप्रबंध लिहून पीएच.डी. पदवी प्राप्तकेली.

अर्थशास्त्रातील योगदान: या संशोधनातत्यांनी भारतातील आर्थिकसमस्यांचा सखोल अभ्यासकेला आणि भारतीयअर्थव्यवस्थेच्या सुधारण्यासाठी उपयुक्तउपाय सुचवले.

डॉ. आंबेडकर यांनी इंग्लंड मधील इनर टेम्पल (Inns of Court) मध्ये कायद्याचेशिक्षण घेतले.

कायदेशीर अभ्यास: त्यांनी कायद्याचेशिक्षण घेतले आणिबॅरिस्टर (Barrister) म्हणून पात्रता मिळवली.

कायदेशीर कौशल्य: इंग्लंडमधील कायद्याच्या अभ्यासाने त्यांना न्यायव्यवस्थेची सखोल समज प्राप्तझाली, जी नंतर भारतीय संविधान निर्मितीत उपयुक्तठरली.

शिक्षणातील प्रभाव आणि योगदान

डॉ. आंबेडकर यांचेइंग्लंडमधील शिक्षणाने त्यांच्या विचार सरणीला नवा दिशादर्शन दिले.

भारतीय संविधाननिर्मिती: त्यांनी भारतीयसंविधानाच्या निर्मितीत महत्त्वपूर्णभूमिका बजावली, जे आजहीन्याय, समता, आणि स्वातंत्र्याचे प्रतीकआहे.

सामाजिक न्यायासाठी लढा: इंग्लंडमधील शिक्षणामुळे त्यांना सामाजिक न्यायाचेमहत्त्व समजले आणि त्यांनी अण्णाभाऊ साठे, पं. नेहरू यांच्यासह भारतीय समाजात समानतेसाठी कार्य केले.

१. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स आणि ग्रे'स इन मध्ये प्रवेश (१९१६)
जून १९१६ मध्ये, डॉ. आंबेडकर उच्च शिक्षणासाठी लंडनला गेले.
ते एकाच वेळी येथे दाखल झाले:

- लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (LSE) – अर्थशास्त्रातील विज्ञान डॉक्टरेट (D.Sc.) साठी.
- ग्रे'स इन – कायद्याचे बॅरिस्टर होण्यासाठी.

२. शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक अडचणी
त्यांना बडोद्याच्या महाराजांकडून बडोदा राज्य शिष्यवृत्ती (₹1,060 प्रतिवर्ष तीन वर्षांसाठी) मिळाली, जी त्यांच्या शिक्षणासाठी सहाय्यक ठरली.

१९१७ मध्ये, त्यांची शिष्यवृत्ती बंद करण्यात आली, ज्यामुळे त्यांना शिक्षण पूर्ण होण्याआधीच भारतात परतावे लागले.

डॉ. आंबेडकर यांचे लंडनला पुनरागमन आणि शिक्षणाची पूर्णता (१९२०–१९२३)
भारतामध्ये तीन वर्षे काम केल्यानंतर, त्यांनी पैसे बचत केली आणि त्यांच्या समाजाकडून शिक्षणासाठी निधी उभा केला.
ते १९२० मध्ये लंडनला परतले आणि त्यांनी पुढील संस्थांमध्ये शिक्षण पुन्हा सुरू केले:

- LSE येथे त्यांनी डॉक्टरेट संशोधन केले.
- ग्रे'स इन येथे त्यांनी कायदेशीर प्रशिक्षण घेतले.

लंडनमध्ये मिळवलेली पदवी आणि पात्रता (१९२३)

- LSE मधून अर्थशास्त्रातील विज्ञान डॉक्टरेट (D.Sc.):
- सार्वजनिक वित्त, आर्थिक धोरणे आणि भारताच्या आर्थिक परिस्थितीवर लक्ष केंद्रित केले.
- त्यांचा डॉक्टरेट प्रबंध "रुपयाचा प्रश्न: त्याचा उगम आणि त्याचे समाधान" या शीर्षकाने होता, ज्याचा पुढे भारताच्या आर्थिक धोरणांवर परिणाम झाला.
- ग्रे'स इन मधून बॅरिस्टर-ऑफ-लॉ:
- संविधानिक कायदा, प्रशासकीय कायदा आणि न्यायशास्त्र यामध्ये तज्ज्ञ वकील म्हणून पात्र.
- ब्रिटिश कायदेशीर परंपरांचा अभ्यास केला, ज्यामुळे त्यांना भारतीय संविधानाच्या मसुद्यात तयारीत मदत झाली.

डॉ. आंबेडकरांचे लंडनमधील कायदेशीर शिक्षण
१. संविधानिक कायदा आणि शासन

- ब्रिटिश, अमेरिकन आणि युरोपियन कायदेशीर प्रणालींचा अभ्यास केला.
- व्यक्तिगत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी कायदे कसे तयार केले जातात याचे विश्लेषण केले.
- या ज्ञानाचा उपयोग पुढे भारतीय संविधान (१९५०) तयार करताना झाला.

२. प्रशासकीय कायदा आणि नागरी हक्क

- लोकशाहीसाठी सहाय्यक कायदेशीर संरचना अभ्यासल्या, जे सर्व नागरिकांना समान हक्क देतात.
- कायदेशीर चौकट सामाजिक परिवर्तनासाठी कशा वापरता येतात हे शिकले.

३. आर्थिक आणि कायदेशीर न्याय

- कामगार कायदे, औद्योगिक संबंध आणि सार्वजनिक वित्त यांचा अभ्यास केला.
- त्यांच्या लंडनमधील शिक्षणाचा भारताच्या कामगार धोरणांवर प्रभाव पडला, जसे की:
    - किमान वेतन
    - प्रसूति लाभ
    - कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा

लंडनमधील शिक्षणाचा भारतातील कायदेशीर कारकीर्दीवर प्रभाव
कायदेशीर सराव आणि महत्त्वपूर्ण खटले

- भारतात परतल्यानंतर, आंबेडकर यांनी बॉम्बे उच्च न्यायालयात (१९२४) वकिली केली.
- दलित आणि वंचित समुदायांच्या वतीने खटले लढले.

प्रमुख योगदान:

- मूलभूत हक्क (कलम १२–३५): समानता आणि भेदभावापासून संरक्षण सुनिश्चित करणे.
- अस्पृश्यता निर्मूलन (कलम १७).
- पाश्चात्य कायदेशीर प्रणालींपासून प्रेरित राज्य धोरणाची निर्देशक तत्त्वे (DPSP).

३. भारताचे पहिले कायदा मंत्री म्हणून कायदेशीर सुधारणा (१९४७–१९५१)

- हिंदू कोड बिल (१९५१): वारसा, विवाह आणि घटस्फोटात महिलांच्या हक्कांसाठी वकिली.
- कामगार आणि सामाजिक सुरक्षा कायदे: किमान वेतन, मातृत्व लाभ आणि कामगार संरक्षण सादर केले.
- कायदेशीर चौकटींद्वारे न्यायालयीन स्वातंत्र्य आणि लोकशाही मजबूत केली.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी लंडनमधील ग्रेज इन आणि एलएसई येथे केलेल्या कायदेशीर शिक्षणाने त्यांना एक संविधान तज्ञ, वकील आणि समाजसुधारक म्हणून घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

संवैधानिक कायदा, प्रशासकीय प्रशासन आणि आर्थिक धोरणांबद्दलच्या त्यांच्या सखोल ज्ञानामुळे त्यांना भारतीय संविधानाचा मसुदा तयार करण्यास, सामाजिक न्यायासाठी लढण्यास आणि आधुनिक भारताच्या कायदेशीर व्यवस्थेचा पाया रचण्यास मदत झाली.

लेखक
साक्षी संजय निलखन
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बालपणातील जातीय भेदभाव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बालपणीच्या काळात त्यांना जातीभेदाचा तीव्र अनुभव आला होता. त्यांचे जीवन हे सामाजिक अन्याय, विषमता आणि अपमानाच्या विरोधात लढण्याचे प्रतीक आहे.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बालपणातील जातीय भेदभाव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महार या अस्पृश्य जातीमध्ये जन्मले होते. त्या काळात अस्पृश्य समाजाला शिक्षण, पाणी, प्रवास यांसारख्या मूलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवले जात होते.

शाळेतील अनुभव: बाबासाहेब जेव्हा शाळेत जात होते, तेव्हा शिक्षक त्यांच्याशी स्पर्श करत नसत. त्यांना पाटीवर लिहून देण्याऐवजी दूरून सांगितले जाई. पाण्याची घट आपल्या हातांनी वापरता येत नसे – जर पाणी प्यायचे असेल, तर एखादा वरचा जातीतला विद्यार्थी किंवा शिक्षक त्यांच्यासाठी दूरून पाणी ओतायचा.

प्रवासात अनुभव: बाबासाहेब एका वेळेस आपल्या भावांसोबत कोरेगावहून गोरेगावला जात होते. त्यांना बैलगाडीने प्रवास करायचा होता, पण अस्पृश्य असल्यामुळे कोणीही त्यांना गाडीने न्यायला तयार नव्हते. हे अनुभव त्यांच्या मनात खोलवर ठसले.
सार्वजनिक ठिकाणी अपमान: सार्वजनिक विहिरी, मंदिरे, शाळा, हॉटेल्स यामध्ये प्रवेश त्यांना निषिद्ध होता. अस्पृश्य असल्यामुळे समाज त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहत असे. या सर्व अनुभवांमुळे बाबासाहेबांनी ठरवलं की शिक्षण हेच परिवर्तनाचं साधन आहे. त्यांनी शिक्षण घेऊन समाजातील अन्यायाच्या विरोधात लढा दिला आणि भारताच्या संविधानाची रचना केली. भारतीय समाजातील जातीभेद हा एक दीर्घकाळ चालत आलेला सामाजिक अन्याय आहे. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, जे पुढे जाऊन भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार झाले, त्यांना त्यांच्या लहानपणीच या अन्यायाचा अनुभव आला होता. त्यांच्या आयुष्यातील सुरुवातीचे वर्ष म्हणजेच बालपण हे अत्यंत खडतर आणि दु:खद अनुभवांनी भरलेले होते.

डॉ. बाबासाहेब जेव्हा शाळेत जायला लागले, तेव्हा तिथेही जातीय भेदभाव त्यांना सहन करावा लागला. शिक्षक त्यांच्याशी स्पर्श करीत नसत. त्यांना शिकवताना शिक्षक दूर उभे राहून शिकवत. बाबासाहेबांनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिलं आहे की, "आम्हाला शाळेत बसायला पाट नव्हता. आम्ही जमिनीवरच बसायचो, आणि पाण्याची घट आमच्यासाठी कुणी ओतावी लागे."
जर त्यांना तहान लागली, तर ते स्वतःहून पाणी घेऊ शकत नसत. एखादा ब्राह्मण किंवा वरच्या जातीचा माणूस जर पाणी ओतायला तयार असेल, तरच त्यांना पाणी मिळे; अन्यथा तहानलेलेच राहावे लागे.

डॉ. आंबेडकर यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात "Waiting for a Visa" मध्ये लिहिले आहे की, एकदा ते आपल्या भावांसोबत गोरेगावला जायला निघाले होते. प्रवासासाठी त्यांना बैलगाडी लागणार होती. पण गावात कोणीही बैलगाडी देण्यास तयार नव्हते, कारण ते महार होते. खूप वेळ वाट पाहिल्यानंतर एका व्यक्तीने त्यांना पैशाच्या बदल्यात नेण्याची तयारी दाखवली, पण त्यानेही त्यांच्याशी फार वाईट वागणूक दिली. त्यांनी गाडीवर बसू दिलं, पण अपमानास्पद शब्द वापरत त्यांचा अपमान केला. बाबासाहेब लहान असताना सार्वजनिक विहिरी, मंदिरे, हॉटेल्स, शाळा यांमध्ये अस्पृश्य म्हणून प्रवेश मिळत नसे. लोक त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहत. त्यांना अनेकदा अपमानास्पद वागणूक मिळाली. हे अनुभव त्यांच्या मनात खोलवर घर करून राहिले आणि त्यातूनच त्यांनी समाजातील विषमतेविरुद्ध आवाज उठवण्याचा निश्चय केला. या सर्व अनुभवांनी बाबासाहेबांना शिकवलं की, शिक्षण हेच खऱ्या अर्थाने समाजातील स्थान सुधारण्याचे एकमेव प्रभावी साधन आहे. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व दिलं आणि कठीण परिस्थितीतूनही उच्च शिक्षण मिळवले. ते कोलंबिया विद्यापीठ (अमेरिका) व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून पीएच.डी. मिळवणारे पहिले दलित होते.

लेखक
मैथीली रवींद्र किटुकले
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संपूर्ण जीवनयात्रा

१. बालपण आणि शिक्षणाचा प्रारंभ (१८९१–१९१३)
जन्म: १४ एप्रिल १८९१, महू, मध्य प्रदेश
पालक: वडील – रामजी सकपाल, आई – भीमाबाई
जात: महार (त्याकाळी अस्पृश्य मानली जाणारी) बालपणातच आईचे निधन झाले. वडील लष्करात होते, त्यामुळे शिक्षणाकडे कल होता. भीमराव लहानपणापासूनच अत्यंत बुद्धिमान होते. शाळेत अस्पृश्यतेमुळे खूप अन्याय सहन केला. पाणी प्यायला अडचण, वेगळी बसायची जागा, शिक्षकांचा दुजाभाव – हे सर्व अनुभव त्यांनी लहानपणीच घेतले.

शिक्षण:
- प्राइमरी शिक्षण: सातारा व मुंबई
- एल्फिन्स्टन हायस्कूल – पहिल्या महार विद्यार्थ्यांपैकी एक
- १९१२ – मुंबई विद्यापीठातून पदवी (पॉलिटिकल सायन्स आणि इकॉनॉमिक्स)

२. परदेशातील शिक्षण (१९१३–१९२३)
१९१३: कोलंबिया विद्यापीठ (न्यूयॉर्क) येथे शिष्यवृत्तीवर शिक्षण
- MA व Ph.D. (अर्थशास्त्र, राजकारण, समाजशास्त्र)
- डॉक्टरेट प्रबंध: The Evolution of Provincial Finance in British India

१९१६: लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स – D.Sc.
१९२३: ग्रेज इन, लंडन – बार-एट-लॉ
या काळात त्यांनी आधुनिक विचार, समाजशास्त्रीय अभ्यास आणि लोकशाही मूल्यांचा गाढ अभ्यास केला.

३. समाजसुधारक आणि चळवळीतले कार्य (१९२४–१९४६)
महत्त्वाच्या चळवळी:
- १९२४ – 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन
- १९२७ – महाड सत्याग्रह (चवदार तळे आंदोलन)
- १९३० – नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन
- १९३२ – पूना करार (महात्मा गांधी व आंबेडकर यांच्यात)
- अस्पृश्यांना राजकीय हक्क व मताधिकार मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका

सामाजिक विचार:
- जातपात निर्मूलन
- स्त्री-पुरुष समानता
- शिक्षणाचे महत्त्व
- धर्म, समाज आणि राज्य यांच्यातील नात्यांचा अभ्यास

४. संविधान निर्मिती व राजकीय वाटचाल (१९४६–१९५६)
१९४७: भारत स्वतंत्र झाला.
- डॉ. आंबेडकर भारताचे पहिले कायदामंत्री झाले.
- भारतीय संविधान समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड
- २६ नोव्हेंबर १९४९: भारतीय संविधान तयार

संविधानाचे महत्त्व:
- सार्वभौम लोकशाही राष्ट्र
- मूलभूत अधिकार
- धर्मनिरपेक्षता
- सामाजिक न्याय
- स्वतंत्र न्यायव्यवस्था

१९५१: मतभेदांमुळे मंत्रिपदाचा राजीनामा

५. बौद्ध धर्मात धर्मांतर (१९५६)
डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्मातील जातिभेदामुळे निराश होऊन बौद्ध धर्म स्वीकारला.
१४ ऑक्टोबर १९५६: नागपूर येथे त्यांनी आणि लाखो अनुयायांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्यांनी "बुद्ध आणि त्यांचा धम्म" हे पुस्तक लिहिले.
- त्यांनी 'नव बौद्ध' चळवळ सुरू केली.

६. निधन आणि स्मरण (१९५६)
६ डिसेंबर १९५६: दिल्लीतील निवासस्थानी त्यांचे निधन
- मुंबईतील दादर येथे 'चैत्यभूमी' हे त्यांच्या समाधीचे स्थान आहे.
- त्यांच्या स्मृती जिवंत ठेवण्यासाठी भारत सरकारने अनेक स्मारके, विद्यापीठे, योजना सुरू केल्या.

७. डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान
- भारतीय संविधानाचे शिल्पकार
- अस्पृश्यता निर्मूलनाचे महान कार्य
- स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह
- आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कर्ता
- बौद्ध धर्माचा पुनरुत्थान करणारे महामानव
- आधुनिक भारताचे शिल्पकार

लेखक
वैष्णवी ज्ञानेश्वर ठाकरे
बी.फार्म अंतिम वर्ष

दलितांसाठी शिक्षणाचा प्रचार

शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. दलित समाजाचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सशक्तीकरण होण्यासाठी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार अत्यावश्यक आहे. शिक्षणामुळे आत्मविश्वास वाढतो, विचारांची दिशा बदलते आणि नव्या संधींचे दारे उघडतात. सरकारने दलित विद्यार्थ्यांसाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत जसे की – शिष्यवृत्ती योजना, निवास सुविधा, मोफत पुस्तके व वह्या, तसेच उच्च शिक्षणासाठी विशेष आर्थिक मदत. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाने दलित विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे, त्यांना शिक्षणासाठी योग्य मार्गदर्शन करावे. शिक्षणाचा प्रचार केल्यास सामाजिक समता आणि न्याय या मूल्यांची जाणीव सर्वांपर्यंत पोहोचेल.

दलितांसाठी शिक्षणाचा प्रचार

शिक्षण हे माणसाच्या आयुष्यात परिवर्तन घडवणारे सर्वोत्तम साधन आहे. भारतात अनेक वर्षे दलित समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवले गेले. त्यामुळे त्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती मागे राहिली. परंतु आज शिक्षणाच्या माध्यमातून दलित समाजाला स्वत:ची ओळख निर्माण करता येते. त्यामुळे दलितांसाठी शिक्षणाचा प्रचार हा काळाची गरज बनली आहे.
सरकारने अनेक योजना सुरू केल्या आहेत जसे की:

- समाज कल्याण विभागाच्या शिष्यवृत्ती योजना
- वसतिगृहाची सुविधा
- माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी आर्थिक मदत
- एससी/एसटी विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशात आरक्षण
- कोचिंग क्लासेससाठी अनुदान योजना

पण या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी समाजात जागरूकता निर्माण होणे आवश्यक आहे. पालकांनी आपल्या मुलांना शिकवण्यावर भर दिला पाहिजे. शिक्षणामुळे मुलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो, ते नोकरीस पात्र होतात आणि समाजात आदराचे जीवन जगू शकतात.आपल्या गावात, शाळेत किंवा समाजात आपण दलित विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. त्यांना मदत केली पाहिजे, प्रेरणा दिली पाहिजे. शिक्षणामुळेच खरी सामाजिक समता साध्य होऊ शकते.

शेवटी एकच गोष्ट महत्त्वाची – शिक्षण हेच खरे शस्त्र आहे, जे वापरून आपण समाजात बदल घडवू शकतो.भारतीय समाजात अनेक वर्षांपासून जातीवर आधारित विषमता पाहायला मिळते. यामध्ये दलित समाज सर्वाधिक शोषित व उपेक्षित राहिला आहे. शिक्षणापासून त्यांना दूर ठेवण्यात आलं, ज्यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकासावर परिणाम झाला. पण आजच्या काळात परिस्थिती बदलत आहे, आणि या बदलाचा मुख्य आधार म्हणजे — शिक्षण.

शिक्षण हीच खरी शक्ती आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलं होतं, "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा!" हे तत्त्व दलित समाजाने आत्मसात केल्यास समाज परिवर्तन निश्चितच शक्य आहे.शिक्षणामुळे केवळ नोकरीच्या संधी मिळत नाहीत, तर विचार करण्याची क्षमता, आत्मभान आणि आत्मविश्वास देखील निर्माण होतो. त्यामुळे दलित समाजासाठी शिक्षणाचा प्रचार हा अत्य

- सरकारने यासाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत:
- अनुसूचित जाती/जमातीसाठी मोफत शिक्षण व शिष्यवृत्ती
- वसतिगृह व निवास सुविधा
- उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य
- प्रवेश प्रक्रियेत आरक्षण

लेखक
आदित्य अविनाश इंगळे
बी.फार्म अंतिम वर्ष

आधुनिक भारतात आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता

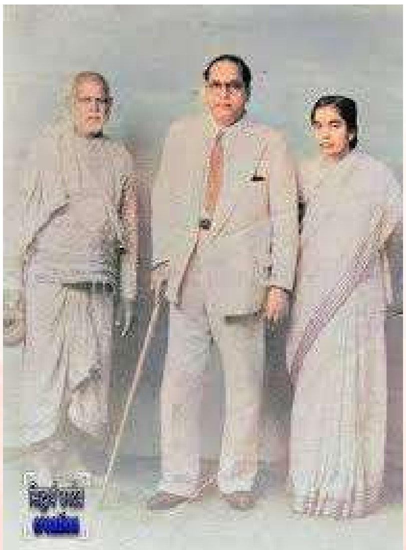

डॉ. भीमराव आंबेडकर हे भारतीय समाजातील महान विचारवंत, समाजसुधारक आणि राजकारणी होते. त्यांचा जीवनप्रवास भारतीय समाजाच्या बदलत्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितींचे प्रतीक आहे. आंबेडकरांनी भारतीय समाजात असलेल्या जातीव्यवस्था, छुआछुत, शोषण आणि असमानतेविरुद्ध लढा दिला. त्यांनी बाबासाहेब आंबेडकर या नावाने देशभर लोकप्रियता मिळवली. आधुनिक भारतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजही कायम आहे, कारण त्यांच्या विचारांनी सामाजिक न्याय, समानता आणि हक्कासाठी लढण्याची प्रेरणा दिली आहे, आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील जातीव्यवस्थेचा तीव्र विरोध केला. त्यांनी "समानता" या तत्त्वावर विश्वास ठेवला आणि सर्व मानवांना समान हक्क मिळावेत यासाठी लढा दिला. आजच्या भारतातही जातीभेद, भेदभाव आणि असमानता विविध स्वरूपात दिसतात. आंबेडकरांचे विचार समाजातील शोषित आणि मागासवर्गीय लोकांसाठी आजही प्रेरणास्त्रोत आहेत. त्यांच्या विचारांमुळे जातिव्यवस्थेच्या विरुद्ध सामाजिक चळवळीला बळ मिळाले.. आजच्या आधुनिक भारतात त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता अजूनही अत्यंत महत्त्वाची आहे.

१. समाजातील असमानतेविरुद्ध लढा :

आंबेडकरांचे विचार आजच्या भारतात समाजातील असमानता, विशेषतः जातीव्यवस्थेच्या संदर्भात अत्यंत प्रासंगिक आहेत. भारतीय समाजात अजूनही जातीव्यवस्था खूप प्रभावी आहे. ऊत्कृष्ट आणि दुबळ्या वर्गाच्या लोकांमध्ये भेदभाव दिसतो. आंबेडकरांचे विचार आजच्या समाजासाठी एक प्रेरणा ठरतात. त्यांनी शिक्षण, समता आणि बंधुत्व या तत्त्वांवर आधारित समाजाची रचना केली, जी आज देखील अत्यंत आवश्यक आहे. आजकाल देखील, मागासवर्गीय, दलित आणि आदिवासी समाजाच्या लोकांना समानतेची संधी मिळवण्यासाठी अनेक अडचणी आहेत. आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता आज त्यांच्या धैर्यशील लढ्यांमध्येच दिसून येते. त्यांचे विचार समाजातील विविध असमानतेच्या समस्या सोडवण्यासाठी प्रेरणा देतात. बाबासाहेबांनी जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि इतर सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवला, ज्यामुळे आजही सामाजिक न्यायासाठी लढणाऱ्या चळवळींना प्रेरणा मिळत आहे.

२. शिक्षणाचे महत्त्व:

डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनातील एक प्रमुख बाब म्हणजे त्यांचा शिक्षणावर प्रचंड विश्वास. ते नेहमी म्हणायचे, "शिक्षण हे एक साधन आहे ज्यामुळे व्यक्ती आणि समाजाच्या जीवनात बदल घडवता येतात." आजच्या भारतात, शिक्षणाची महत्त्वता अजूनही आहे. जातीभेद आणि आर्थिक परिस्थितीमुळे अनेक मुलांना चांगले शिक्षण मिळत नाही, आणि त्यामुळे त्यांचे जीवन आणि करियर ठरवले जातात. आंबेडकरांनी दलितांना आणि मागासवर्गीयांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावले, आणि त्यांची ही शिकवण आजच्या शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करून, त्यांनी सर्वांसाठी शिक्षण उपलब्ध करण्याची आणि ज्ञानाच्या माध्यमातून प्रगती साधण्याची कल्पना मांडली.

३. संविधान आणि कायद्यांचे महत्त्व:

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांच्या विचारांचा आणि कार्याचा एक मोठा भाग भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये होता. आजही भारतीय संविधान भारतीय लोकशाहीचे एक मजबूत आधार आहे. आंबेडकरांनी सुसंस्कृत आणि समानता आधारित समाज स्थापण्यासाठी जो संविधान तयार केला, त्यामध्ये प्रत्येक नागरिकाला समान हक्क दिले आहेत. या संविधानामुळे आजच्या भारतात विविध वांशिक, धार्मिक, आणि सामाजिक समूहांना समान हक्क मिळाले आहेत. आंबेडकरांच्या संविधानिक विचारांमुळे भारतीय समाज विविधतेत एकता साधू शकला आहे. आजच्या भारतात विविध धार्मिक, वांशिक, आणि सामाजिक गटांच्या हक्कांचे रक्षण करणारे कायदेशीर ढांचे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव दर्शवतात. त्यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली, ज्यामुळे देशात कायद्याचे राज्य आणि नागरिकांच्या हक्कांची मजबूत व्यवस्था निर्माण झाली.

४. दलित सशक्तीकरण :

डॉ. आंबेडकरांनी जीवनभर दलित आणि शोषित समाजाच्या हक्कांसाठी लढा दिला. त्यांनी चतुर्थ श्रेणीतील लोकांसाठी अधिकार, समानता आणि सन्मानाची मागणी केली. आजच्या काळात देखील, दलित समाजाला शोषण आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो. आंबेडकरांनी केलेली समाज सुधारणा आजच्या समाजात सशक्तीकरण आणि समानता प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

आज देखील दलित सशक्तीकरणाची आवश्यकता आहे, आणि आंबेडकरांचे विचार या संदर्भात एक मार्गदर्शन प्रदान करतात. त्यांनी दलित आणि शोषित समुदायांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनात सुधारणा झाली. जातिभेद आणि अत्याचारांविरुद्ध लढा: त्यांच्या विचारांनी आजही जातिभेद आणि अत्याचारांविरुद्ध लढा देणाऱ्यांना प्रेरणा दिली आहे. त्यांनी समानतेवर आणि बंधुत्वावर भर दिला, ज्यामुळे देशात सामाजिक समरसता वाढण्यास मदत झाली. डॉ. भीमराव आंबेडकरांचे विचार आजच्या भारतात अजूनही प्रासंगिक आहेत. त्यांनी सामाजिक न्याय, समानता, शिक्षण, महिलांचे हक्क, आणि संविधानिक अधिकार यांसाठी लढा दिला. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजात परिवर्तन घडवले आहे आणि आजही ते आपल्या जीवनात मार्गदर्शक आहेत. त्यामुळे आंबेडकरांचे विचार केवळ भूतकाळाचा भाग नाहीत, तर ते आजच्या आधुनिक भारतासाठीही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

५. धर्म आणि तत्त्वज्ञान:

डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मविषयक विचारांची एक खास ओळख आहे.ते मांडत असलेले धर्म, तत्त्वज्ञान आणि मूल्ये आजच्या भारतात देखील मोठ्या प्रमाणावर चर्चिले जातात. आंबेडकरांच्या विचारांनुसार, धर्म हा एक सामाजिक परिवर्तनाचा साधन आहे. त्यांनी समाजातील शोषण, भेदभाव आणि अन्यायावर त्याचा प्रहार केला. बौद्ध धर्माच्या धारणांमध्ये समानता, अहिंसा आणि बंधुत्वाच्या मूल्यांचा समावेश आहे, जे आजही भारतीय समाजासाठी उपयुक्त ठरतात. आंबेडकर हे एक महान तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान स्वीकारले आणि अहिंसा, करुणा, समानता यांचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या विचारांनी समाजात बदल घडवले आणि आजही ते सामाजिक न्यायासाठी प्रेरणास्त्रोत आहेत.

६. महिला सशक्तीकरण:

डॉ. आंबेडकरांनी महिलांच्या हक्कांसाठी आणि समानतेसाठी देखील लढा दिला. त्यांनी महिला शिक्षण आणि त्यांचे समाजात स्थान सुधारण्यावर विशेष लक्ष दिले. आजच्या भारतात देखील महिलांवरील भेदभाव आणि शोषण कमी होण्याची आवश्यकता आहे. आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता आज महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने विशेष आहे. महिलांना समान संधी देणे, त्यांचे अधिकार सुनिश्चित करणे, आणि त्यांना समान दर्जा मिळवून देणे हे आजही महत्त्वाचे आहे. डॉ. भीमराव आंबेडकरांचे विचार आजच्या आधुनिक भारतात अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांनी समाजाच्या विविध पैलूंवर विचार केला आणि त्याच्या सुधारणेसाठी उपाय सुचवले. त्यांचे विचार आजही भारतीय समाजातील असमानता, जातीव्यवस्था, शिक्षण आणि महिला सशक्तीकरण यांसारख्या मुद्द्यांवर लागू होतात. आंबेडकरांनी दिलेल्या शिकवणीमुळे आज आपल्याला एक समतावादी समाजाची निर्मिती करणे शक्य झाले आहे. त्यांचे विचार आजही भारतीय समाजाच्या सुधारणा आणि प्रगतीसाठी आवश्यक आहेत.

७.आर्थिक न्याय आणि सामाजिक विकास

आंबेडकर यांनी आर्थिक न्याय आणि सामाजिक विकासासाठी काम केले. त्यांनी गरीब, शेतकरी, कामगार आणि वंचित वर्गाच्या हक्कांसाठी प्रयत्न केले. आजही आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी त्यांच्या विचारांची गरज आहे.

८.आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी

आंबेडकर यांनी आरक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न केले, ज्यामुळे मागासवर्गीय, अनुसूचित जाति आणि आदिवासी लोकांना शिक्षण, रोजगार आणि राजकारणात समान संधी मिळाल्या. हे धोरण आजही सामाजिक न्यायासाठी प्रभावी आहे. डॉ. भीमराव आंबेडकरांचे विचार आजच्या आधुनिक भारतात अत्यंत प्रासंगिक आहेत. त्यांनी सामाजिक न्याय, समानता, शिक्षण, महिलांचे हक्क, आणि संविधानिक अधिकार यासाठी लढा दिला. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजात परिवर्तन घडवले आहे आणि आजही ते आपल्या जीवनात मार्गदर्शक आहेत. त्यामुळे आंबेडकरांचे विचार केवळ भूतकाळाचा भाग नाहीत, तर ते आजच्या आधुनिक भारतासाठीही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

लेखक
साक्षी सुनील ठाकरे
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतावादी समाजाचे दृष्टिकोन

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे भारताचे संविधान निर्माते, महान समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी आयुष्यभर समता, बंधुता आणि न्यायाच्या मूल्यांसाठी संघर्ष केला. त्यांचा समतावादी समाजाचा दृष्टिकोन हा जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन, आर्थिक व सामाजिक सशक्तीकरण, शैक्षणिक प्रगती आणि महिलांच्या हक्कांसाठी होता. त्यांनी दिलेले विचार आणि धोरणे आजही भारतात सामाजिक न्याय आणि समतेच्या दिशेने काम करणाऱ्या चळवळींना प्रेरणा देतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतावादी समाजाचा दृष्टिकोन हा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समतेवर आधारित होता. त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळावा, कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होऊ नये आणि प्रत्येक व्यक्तीला आत्मसन्मानाने जगता यावे यासाठी आपले आयुष्य समर्पित केले. आजही त्यांचे विचार भारताच्या सामाजिक धोरणांना दिशा देत आहेत. समतेचा, न्यायाचा आणि बंधुत्वाचा समाज घडवण्यासाठी त्यांच्या मूल्यांचे पालन करणे हीच खरी त्यांना श्रद्धांजली आहे.

डॉ. आंबेडकर यांचे समतावादी समाजासाठीचे महत्त्वाचे मुद्दे

जातीय भेदभावाचे उच्चाटन

आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेला सामाजिक प्रगतीस अडथळा मानले.त्यांनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात कायदे आणि सामाजिक आंदोलनांच्या माध्यमातून लढा दिला.महाड सत्याग्रह, चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, आणि काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन यांसारख्या आंदोलनांमधून त्यांनी समानतेचा हक्क मिळवण्यासाठी लढा दिला. "शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा" हा त्यांचा नारा समाजजागृतीसाठी प्रभावी ठरला.

राजकीय सशक्तीकरण आणि लोकशाही

आंबेडकरांनी शोषित-वंचित घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी आरक्षणाची भूमिका मांडली. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत त्यांनी सर्व नागरिकांसाठी समान हक्क, मूलभूत अधिकार, सामाजिक न्याय यांचा समावेश केला. "एक माणूस, एक मत, एक मूल्य" या तत्वावर आधारित लोकशाही त्यांनी मांडली.लोकशाही केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक आणि आर्थिक असली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते.

आर्थिक न्याय आणि संसाधनांचे पुनर्वितरण

आंबेडकरांनी राज्य समाजवादाची संकल्पना मांडली – म्हणजे राज्याकडे प्रमुख उद्योगांची मालकी असावी. त्यांनी शेतीचे राष्ट्रीयीकरण आणि औद्योगिकीकरणाला चालना देण्याचे समर्थन केले. कामगारांसाठी ८ तासांचा कामकाज कालावधी, सवेतन रजा, किमान वेतन, कामगार विमा, आणि सामाजिक सुरक्षेची हमी यांसाठी त्यांनी लढा दिला.

स्त्रियांचे हक्क आणि लैंगिक समता

त्यांनी हिंदू कोड बिलच्या माध्यमातून स्त्रियांना विवाह, वारसा, संपत्ती या बाबतीत समान अधिकार मिळवून दिले.स्त्री शिक्षण, स्वावलंबन आणि समाजातील स्थान यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले.त्यांनी महिलांना सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनात भाग घेण्याचे प्रोत्साहन दिले.

शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन

आंबेडकरांना शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वोत्तम साधन वाटत होते.त्यांनी दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, वसतिगृहे आणि शिक्षण संस्था स्थापन केल्या.तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणावर त्यांचा भर होता.त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापून उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार आणि धार्मिक समता

हिंदू धर्मातील जातीभेदांच्या विरोधात त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.त्यांनी १९५६ मध्ये लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्मात दीक्षा घेतली.त्यांनी धर्माला सामाजिक न्यायाचे साधन मानले आणि "बुद्ध आणि त्याचे धम्म" या ग्रंथाच्या माध्यमातून बुद्धाच्या विचारांचा प्रसार केला.

बंधुता आणि सामाजिक सलोखा

आबेडकरांच्या मते बंधुता हे समाजातील एकोपा आणि लोकशाही टिकवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.त्यांनी जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक समतेची भावना रुजवण्याचा प्रयत्न केला.आंतरजातीय विवाह, सहभोजन, आणि जातभेदाविरुद्ध जनजागृती ही त्यांची धोरणे होती.

आंतरराष्ट्रीय प्रभाव आणि वारसा

आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव केवळ भारतातच नव्हे तर जगभरातील सामाजिक न्याय चळवळींवर झाला आहे.त्यांचे संविधानिक विचार, मानवाधिकार, आणि सकारात्मक भेदभावाचे तत्त्व इतर देशांतील धोरणांमध्येही दिसून येतात.

लेखक
तुषार विनोद सुळ
बी.फार्म अंतिम वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आजार आणि शेवटच्या टप्प्यातील आरोग्यविषयक समस्या

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आरोग्य आणि शेवटचा टप्पा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताचे महान समाजसुधारक, विचारवंत आणि संविधान निर्माता होते. त्यांचे आयुष्य संघर्षमय आणि कष्टमय होते. त्यांनी सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढा देताना आपल्या आरोग्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे त्यांना आयुष्याच्या उत्तरार्धात विविध आरोग्याच्या समस्या भेडसावत होत्या.

१. डायबेटिस (मधुमेह):

बाबासाहेबांना मधुमेहाची गंभीर समस्या होती. हा आजार दीर्घकाळ त्यांना त्रास देत होता. योग्य आहार आणि विश्रांतीचा अभाव यामुळे त्यांच्या मधुमेहावर नियंत्रण ठेवणे कठीण जात होते.

२. दृष्टिदोष:

त्यांना डोळ्यांची दृष्टीही कमी होण्यास सुरुवात झाली होती. वाचन, लेखन आणि सततचा अभ्यास यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर ताण आला होता.

३. रक्तदाब (High Blood Pressure):

बाबासाहेबांना उच्च रक्तदाबाचीही समस्या होती. हा आजार त्यांच्या थकव्यानं भरलेल्या जीवनशैलीमुळे वाढत गेला.

४. निद्रानाश आणि मानसिक थकवा:

ते अत्यंत मेहनती होते आणि अनेकदा झोपेचा अभाव होत असे. सततचा मानसिक ताण, अपूर्ण झोप आणि समाजकार्यातील तणाव यामुळे त्यांना मानसिक थकवा जाणवत असे.

५. हाडांच्या समस्या (Bone Problems):

वाढत्या वयात त्यांना पाठदुखी आणि सांधेदुखीच्या समस्याही होत्या, विशेषतः स्पॉन्डिलायटिसचा त्रास होता.

६. शेवटचा टप्पा: बाबासाहेबांच्या शेवटच्या आयुष्यात त्यांची तब्येत खूपच खालावली होती. त्यांनी ६ डिसेंबर १९५६ रोजी दिल्लीतील त्यांच्या निवासस्थानी अखेरचा श्वास घेतला. त्यांच्या मृत्यूसाठी मधुमेह व इतर संबंधित आजार हे महत्त्वाचे कारण ठरले.

लेखक
साक्षी एस. इंगळे
बी.फार्म अंतिम वर्ष